ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

VII

1919—1920

съ 119 образа въ текста и 3 таблици

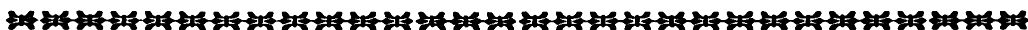

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

VII

1919—1920

avec 119 figures dans le texte et 3 planches

Printed in Bulgaria

СОФИЯ — SOFIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА, АКЦ. Д-ВО — IMPRIMERIE DE LA COUR, SOCIÉTÉ PAR ACTIONS

1920

25c

Съдържание

Таблици

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

Table des planches et des illustrations

Антични паметници изъ България

(Четвърта статия[1])

Отъ Г. И. Кацаровъ

I

Въ Извѣстия на Арх. Друж. IV 281[2]) Б. Филовъ съобщава за нѣколко фрагмента отъ мряморни оброчни релиефи, намѣрени въ околностьта на с. Каменица (Дупнишко), произходещи вѣроятно отъ нѣкое тракийско светилище; това сѫ два фрагмента отъ релиефъ на тракийския конникъ, два фрагмента отъ релиефъ на Хера, долня часть отъ релиефъ на Хера и най-послѣ долня часть отъ оброчна плоча съ надписъ; отъ изображението на тая плоча не е запазено нищо. Тоя фрагментъ е вис. 0·09, шир. 0 15, деб. ок. 0·03 м.; вис. на буквитѣ, които сѫ доста заличени, 0·015—0·018 м.; ср. обр. 1. Надписътъ се чете: . . . ἀγρίω θεῶ ἐπ[ηκόω]... Α]ὐρ(ήλιος) Μουκώ[ραλις].

Обр. 1. — Релиефъ отъ Каменица

Филовъ прѣдполага, че и това посвещение се отнася до тракийския конникъ; прѣкорътъ ἄγριος[3]) разкрива нова страна отъ сѫществото на конника: той се е почиталъ и като божество на полскитѣ работи изобщо.

Прѣкорътъ ἐπήκοος (= който изслушва молитвитѣ), що се дава на бога ἄγριος въ надписа отъ Каменица, се срѣща често като епитетъ на източни, гръцки и римски божества. На тия богове е посветена една

---

1) Ср Извѣстия II 175; III 180; V 1.

2) Ср. Archäol. Anzeiger 1915, 222.

3) За Ἄγριοι θεοί ср. O. Weinreich, Triskaidekadische Studien (Religionsgesch. Versuche XVI, 1), 70 сл. — Нека припомнимъ, че нашиятъ надписъ е намѣренъ въ областьта, обитавана едно врѣме отъ агрианитѣ (или Ἀγρίαι), име сродно съ ἀγρός; ср. Tomaschek, Thraker I 22; Й. Ивановъ, Сѣв Македония 2.

основна студия отъ О. Вайнрайхъ,[1]) който дава и сбирка на надписитѣ, въ които се срѣща тоя епитетъ. Къмъ списъка на Вайнрайхъ ние ще прибавимъ и слѣднитѣ надписи,[2]) които не сѫ му били познати:

1) Богътъ Аулархенъ носи тоя епитетъ и въ единъ надписъ отъ Карнобатска околия:[3]) Θεῷ ἐπηκό[ῳ Αὐ]λαρχηνῷ Αὐ[ρ](ήλιος) | Μουκιαν[ὸς . . .] μης Ζένο . . . | Τυρην[ὸς . . .]ς 'Αβρέτ[ελμις?] | Νι . . . .

2) Артемида — въ единъ надписъ отъ Асклепиевото светилище при Глава Панега:[4]) 'Αρτέμιδι ἐπηκόῳ | Τίτος Στατιλίου | χαριστήριον.

3) Аполонъ — въ надписа отъ с. Диникли (Харманлийска околия):[5]) 'Αγαθῇ | τύχῃ. | 'Απόλλ|ωνι Γεικεσηׅ|νῷ ἐπηκόῳ | Σεβαστια|νὸς Βρειζέ|νεος βουλ(ευτὴς) | εὐξάμε|νος ἔθη|κα |. Εὐτυχῶς |.

Аполонъ носи сѫщия прѣкоръ и въ единъ необнародванъ още надписъ отъ с. Бѣжаново (Луковитско): 'Απόλλω[νι] ἐπη[κό]ῳ Αὐρή[λιος] 'Απε . . . . ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων εὐχαριστήριον.

4) Хеката — въ единъ релиефъ отъ Варна:[6]) Ἑκάτῃ ἐπηκόῳ | 'Αμάτριος. .

5) Тракийскиятъ конникъ носи тоя епитетъ въ единъ релиефъ, намѣренъ въ с. Миндя (Еленска околия),[7]) сега въ Народния музей: мряморна плоча, горѣ закрѫглена, шир. 0 235, вис. 0·145 деб. ок. 0·025 м., долнята часть загубена; конникътъ съ кѫдрава коса, обърнатъ къмъ зрителя, облѣченъ въ кѫса дреха и хламида, която се развѣва задъ гърба му, държи кѫсо копие съ вдигнатата си нагорѣ десница (обр. 2). Върху горнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ около 0·01 м.): ἐ]πηκόῳ. Надписътъ, може би, е продължавалъ върху изгубената долня рамка на релиефа.

Отъ сбирката на Вайнрайхъ се вижда, че повечето надписи, въ които се явява епитетътъ ἐπήκοος, произхождатъ отъ сѣвернитѣ провинции и принадлежатъ на римската епоха; най-много обаче сѫ отъ островитѣ,

---

[1]) O. Weinreich, Θεοὶ ἐπήκοοι въ Mitteil. des deutschen archäol. Instituts in Athen XXXVII 1912, стр. 1—68.

[2]) Погрѣшно четатъ Ad. Reinach и Weinreich (ц. м. 21 № 102) ἐπιкίῳ въ надписа отъ Глава Панега, Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 71, бр. 68, обр. 42; надписътъ се чете: κοιρίῳ θεῷ ἐπιπίῳ (вѣроятно вм. ἐφιπ(π)ίῳ); ср Извѣстия III 127.

[3]) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 114, бр. 164 а, обр. 93; въ 2-ия редъ е . . . μης а не . . . της; въ 4-ия редъ Добруски чете: Νική[σιος?] . . . [εὐχαριστή]ριον, което е сѫмнително.

[4]) Пакъ тамъ I 81 бр. 117, обр. 59.

[5]) Пакъ тамъ I 123, бр. 174, обр. 101.

[6]) Филовъ, Изв. III 45, бр. 41, обр. 41.

[7]) Споменатъ отъ Добруски, Мсб. XVIII 796.

М. Азия, по-далечния изтокъ и Египетъ; въ това вече, както забѣлѣзва Вайнрайхъ, изпжква силното влияние на източнитѣ култове.

Като се спира специално върху Тракия, Мизия и Дакия, Вайнрайхъ изтъква,[1]) че и въ тия провинции тоя епитетъ носятъ прѣди всичко божества-лѣкари; така Асклепи самъ или съ Хигия, Хигия сама, или пъкъ Асклепи, Хигия и Телесфоръ заедно. Авторътъ приема нашето мнѣние[2]), че Асклепи въ Тракия е стжпилъ на мѣстото на нѣкой домашенъ богъ-лѣкарь; въ Глава Панега тоя богъ се е почиталъ отначало като κύριος ἐπήκοος Σαλδοουισσηνός; послѣ заедно съ гръцкия типъ било прието и името Асклепи. Домашни божества ще да се криятъ и подъ Зевса и Хера въ надписитѣ отъ София и Костинбродъ (у Weinreich № 136, 137),[3]) които носятъ локални имена и прѣкори ἐπήκοοι.

Обр. 2. — Релиефъ отъ Миндя.

Подобенъ сигуренъ случай имаме въ надписа отъ Търново (№ 13; Seure, Rev. arch. 1908 II 52, бр. 51) съ посвещение: Ἀπόλλωνι Αὐλαριόχῳ θεῷ ἐπηκόῳ, който се е почиталъ тукъ като покровитель на желѣзнитѣ рудници; въ единъ релиефъ на тракийския конникъ отъ Стара-Загора[4]) Аулариохъ се явява само съ домашното си име: θεῷ ἐπηκόῳ μεγίστῳ Αὐλαρχηνῷ. Други подобни случаи съ Diana Germetitha и Аполонъ Κενδρισός изтъкнахме вече на друго мѣсто.[5])

По-нататъкъ носятъ епитета ἐπήκοος: Аполонъ, Артемида, или и двамата заедно, Афродита, Хеката, Нимфитѣ и Плутонъ; богътъ Σουρεγέθης и тракийскиятъ конникъ-херой се срѣщатъ съ тоя епитетъ само въ Тракия. Епона се е почитала като θεὰ ἐπήκοος само въ Мизия. Θεοὶ ἐπήκοοι безъ име се явяватъ въ надписа отъ Пловдивъ у Kalinka, Ant. Denk-

[1]) Цит. м. стр. 40 сл.

[2]) G. Kazarow, Arch. für Religionswiss. XI, 575.

[3]) Ср. Г. Кацаровъ, Изв. IV 8[1].

[4]) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 113, бр. 163, у Weinreich бр. 44. Ср. B. Mueller, Μέγας Θεός (Dissert. Philol. Halenses XXI 3, 327).

[5]) Изв. на истор. друж. IV 2; Jahreshefte des österr. arch. Instit. XVI Beiblatt 208.

mäler in Bulgarien № 144.[1]) Въ надписа отъ Nicopolis ad Istrum (Seure, Rev. arch. 1908 II 53 бр. 54) споредъ Вайнрайхъ подъ θεὰ ἐπήκοος εὐάντητος трѣбва да се разбира Великата майка на боговетѣ. Послѣ съ тоя епитетъ въ Тракия се явяватъ: малоазиятската богиня Ма, Сабазий, който често носи и локални прѣкори, Хелиосъ-Митра и Зевсъ ὕψιστος.

Въ Египетъ, па изобщо на истокъ, въ старо врѣме е билъ разпространенъ обичаятъ да се посвещаватъ на боговетѣ очи и уши отъ скѫпоцѣненъ материалъ, за да се изтъкне, че богъ вижда и чува всичко.[2]) Въ хиероглифичнитѣ надписи често се се срѣща за боговетѣ епитетъ „тоя, който чува молитвитѣ"; тоя епитеть отговаря на грѫцкия ἐπήκοος. Може да се приеме, че тоя обичай ще да е оказалъ влияние върху стария свѣтъ, когато въ епохата на религиозния синкретизъмъ египетскитѣ божества се разпространили твърдѣ много. И дѣйствително, запазени сѫ оброчни уши, поднасяни на божеството, за да се омилостиви или да му се благодари за изслушана молба. И жертвеници понѣкога сѫ украсени съ тоя символъ (уши). Вайнрайхъ е събралъ и обяснилъ тия паметници.[3]) У насъ, до колкото знаемъ, подобни паметници до сега не сѫ намѣрени. Въ особна група трѣбва да се отдѣлятъ оброчнитѣ уши, които сѫ били посвещавани на божеството като благодарность за изцѣряване на тия членове чрѣзъ неговата помощь. Тоя обичай е билъ широко разпространенъ въ старо врѣме, а пъкъ е запазенъ и до днешенъ день, както въ други страни, така и у насъ.[4])

II

1. Откѫслекъ отъ мряморна оброчна плоча, шир. 0·155, вис. 0·08, деб. ок. 0·04 м.; намѣренъ въ мѣстностьта Ралевци при с. Расникъ, (Радомирска околия) въ една нива, дѣто имало много кѫсове отъ стари тухли и дѣто били намирани и монети; сега въ Народния музей въ София. На плочата е билъ изобразенъ Херакълъ; запазени сѫ само двѣ ходила отъ краката му и въ лѣво часть отъ кривака (?); надписътъ е запазенъ цѣлъ (вис. на буквитѣ 0·014, въ послѣдния редъ 0·008 м.) и се чете (обр 3): Ἡρακλῆ Βεισαλητη|[νῷ] Μοντᾶνος Διvείλου ἱερεὺς ἀνέ|θηκεν.

1) Понеже въ тоя релиефъ е прѣдставенъ гроздоберъ, Вайнрайхъ прѣдполага, че оброкътъ е поднесенъ като благодарность за богатия плодъ.

2) Ср. Weinreich, ц. м стр. 46 сл

3) Оброчни уши отъ музея въ Колошваръ обнародва напослѣдъкъ A. Buday въ Dolgozatok. Travaux de la section archéol. au Musée National de Transylvanie, VII 1916, 95 сл.

4) Ср. основното съчинение на R. Andree, Votive und Weihegaben, 1904. — Въ много църкви у насъ се намиратъ подобни оброчни дарове за изцѣрени членове; желателно би било да се съберать, проучать и издадать.

Въ тоя надписъ Херакълъ се явява за пръвъ пжть съ мѣстенъ прѣкоръ Βεισαλητηνός, който сжщо до сега не бѣше извѣстенъ. Името Βεισαλητηνός е безспорно тракийско: елементътъ σαλητ- се срѣща въ името Denseleti [1]) или както гласи по старата форма у Теопомпа [2]) Δανθαλῆται; [3]) въ надписитѣ се срѣща и личното име Dansala. Интересно е да се изтъкне, че надписътъ произхожда тъкмо отъ тая область на горня Струма, която въ старо врѣме се обитавала отъ тракийското племе денселети. По-нататъкъ трѣбва да се приведе като паралела къмъ Βεισαλητηνός и тракийското племе Haleti, което споменува Плиний, [4]) а може би въ тая редица трѣбва да се поставятъ и Βισάλται. Понеже нашиятъ надписъ е отъ късно римско врѣме, въ Βει-σαλητηνός стои Βει вѣроятно вмѣсто Βι.

Името Δινεῖλος е вѣроятно тракийско и би могло да се смѣта като умалително отъ Δίνης (Tomaschek, Thraker II 2, 33), както прѣдполага Д. Дечевъ; [5]) ср. Δάλαιλος, Bull. de corr. hell. XX 183 (за Δαλα- Tomaschek II 2, 30; 70); Παιβῖλας, Bull. de corr. hell. XXIV 306 (за Παίβης или Παίβας ibidem) и пр.

Обр. 3. — Оброченъ надписъ отъ с. Расникъ.

Новооткриванитѣ епиграфски паметници въ Тракия увеличаватъ постоянно броя на мѣстнитѣ прѣкори на тракийскитѣ божества; слѣдниятъ списъкъ, макаръ и непъленъ, ясно свидѣтелствува за голѣмото значение на тия прѣкори въ религията на старитѣ траки.

Зевсъ носи слѣднитѣ прѣкори: Διμερανός, Ὀκκοληνός или Ὀκονηνός, Tamitenus, Ζινδρουμηνός. Хера: Ἀρταχηνή, Ἀρμουληνή, Ῥησκυνθίς, Σονκητηνή, Σκαρσηνή. [6])

---

[1]) Ср. Tomaschek, Thraker I 62; E. Oberhummer у Pauly-Wissowa, Realenc. IV 2101.

[2]) Theopomp. fr. 214 Grenfell.

[3]) За колебанието между θ и σ ср. Извѣстия V 232.

[4]) Plin. Nat. hist. IV 11, 40; ср. Tomaschek I 72.

[5]) Устно съобщение.

[6]) Погрѣшна е формата Σαρσητηνή, която дава Kretschmer у Gercke, Einleitung in die Altertumswiss. I, 2 изд. 556 (споредъ старо издание на надписа).

Зевсъ и Хера заедно: Ἀλααιβριηνοί, ... ερηνοί, Καριστορηνοί.[1]) Тракийски сж може би и прѣкоритѣ на Зевса Σδαλείτης и Καρζηνός [2])

Аполонъ: Ἀλσηνός,[3]) Ἀὐλαρκηνός,[4]) Γεικεθιηνός,[5]) Ἐστρακεηνός,[6]) Ζελαηνός,[7]) Καδρηνός,[8]) Κ[εν]δρεσηνός,[9]) Κερμιλληνός или Κυρμιληνός,[10]) Λατομηνός,[11]) Ὀτευδανός (Ἐτευδάνισκος),[12]) Ῥανισκεληνός,[13]) Σκοδρηνός,[14]) Σταρασκηνός,[15]) Σικερηνός,[16]) Ταδηνός,[17]) Vergulesis,[18]) Ζηρύνθιος.[19])

Асклепи: Κουλκουσσηνός,[20]) Σαλδηνές, Σαλδοβυσσηνός и Σαλδοκεληνός,[21]) Σκαλπηνός,[22]) Στραμινηνός,[23]) Zimidrenus,[24]) Ῥασιπηρε. . . .[25])

Артемида: Σαλδοβυσσηνή (Σαλδηνή).[26])

Тракийскиятъ конникъ-херой: Σουιτουληνός, Σαλδοκεληνός, Αὐλαρχηνός;[27]) локални прѣкори може да се съдържатъ и въ непълно запазенитѣ имена: Πουρδ. . . ., Σκοπηι . . . ., Στου . . . .[28])

---

[1]) Ср. Извѣстия IV 81, дѣто сж указани надписитѣ, у които се срѣщатъ тия имена.

[2]) Bull. de corr. hell. XXV 34, 178: Διὶ μεγάλ[ῳ] Σδαλείτῃ (отъ Витиния); XXI 98, 12: Διὶ Καρζηνῷ (отъ Пафлагония); за подобни тракийски имена ср. Tomaschek II 46, 84.

[3]) Dumont-Homolle, Mélanges 62 d.

[4]) Kalinka, Ant. Denkm. in Bulgarien 153, 154.

[5]) Ср. по-горѣ стр. 2

[6]) Мсб. XVII, 787, бр. 98.

[7]) Arch.-epigr. Mitteil. aus Oesterreich-Ungarn XVII 219, бр. 122.

[8]) Kalinka 158.

[9]) Кацаровъ, Приносъ къмъ историята на София 80, бр. 16.

[10]) Мсб. XIII 425, бр. 8; XVI—XVII 13 бр.16.

[11]) Dumont-Homolle 78.

[12]) Heuzey, Miss. arch. en Macédoine 319, бр. 125.

[13]) Kalinka 159.

[14]) Мсб. XI 86.

[15]) ibid. XI 91.

[16]) Kalinka 161.

[17]) Кацаровъ, цит. м. 88 бр. 65; Филовъ, Изв. I 227.

[18]) Dumont-Homolle 117 e.

[19]) Pauly-Wissowa RE II 52. - Добруски (Арх. изв. на Нар. музей I 171) прѣдполага, че въ надписа у Dessau, Inscr. lat. sel. I 472 бр. 2350 трѣбва да се чете Apollini Dysyro (вмѣсто прѣдаденото Dyspro, въ което Dessau прѣдполага тракийски прѣкоръ на Аполона); това е вѣроятно, защото въ надписа между дарителитѣ има и тракийци.

[20]) Мсб. XVIII 781.

[21]) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 25.

[22]) ibid. 90, бр. 131.

[23]) Мсб. XVI—XVII 112 бр. 19.

[24]) Dumont-Homolle 117 q 16.

[25]) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 90 бр. 130.

[26]) Арх. изв. на Нар. музей I 82, бр. 119 и 121.

[27]) Извѣстия III 127.

[28]) Извѣстия III 127 сл.

Сабазий: Ἀρσιληνός,[1] Ἀρσε . . . ηνός,[2] Ἀρ . . ναμηνός,[3] Ἀθυπαρηνός.[4])
Дионисъ: Tasibastenus,[5] Οὐηρζελ(ηνός?),[6] Κεβρήνιος,[7] Ἀσδούλης.[8]
Нимфитѣ: Βουρδαπηναί.[9]
Кибела: Σκελεντηνή.[10]

Окончанието -ηνός (или -ανός), съ което се образуватъ етнични названия отъ мѣстни имена, се срѣща често въ сѣверна Мала-Азия, въ обитаванитѣ отъ фриги области. Понеже го намѣрваме тъй изобилно и въ Тракия, трѣбва да се приеме, че то е отъ трако-фригийски произходъ.[11]

Както въ областьта на изкуството,[12] тъй и въ религиозно отношение, тракитѣ отрано сж били силно повлияни отъ елинизма; ние виждаме, че въ римско врѣме повечето отъ божествата на гръко-римския пантеонъ сж били почитани въ Тракия подъ чуждитѣ си имена и сж били изобразявани споредъ създаденитѣ отъ гръцкото изкуство типове. Обаче много отъ тия божества сж стжпили на мѣстото на по-стари домашни богове; тракийскиятъ прѣкоръ, притуренъ къмъ името на чуждия богъ, навѣрно е напомнювалъ на тракиеца стария богъ, измѣстенъ отъ чужденеца, но не изличенъ въ религиозното съзнание на вѣрващия. Ала и домашнитѣ божески имена не били съвсѣмъ забравени; макаръ и рѣдко, все пакъ изпжква тукъ-тамъ името на нѣкое чисто тракийско божество, като напр. Μηδυζεύς, Δηλόπτης, Δαβατόπειος, Τιλθάζης, Δαρζάλας или Δερζελάτης, Τοτόης, Ἰαμβαδούλη, Ἀσδούλης, Σουρεγέθης,[13] безъ да говоримъ тука за извѣстнитѣ отъ класическитѣ писатели тракийски богове. Обаче асимилацията на чуждитѣ божества ще да е ставала и по другъ начинъ: къмъ името на гръцкия богъ се прибавя като епитетъ името на

---

1) Мсб. XVI—XVII 79.

2) Arch.-epigr. Mitteil. aus Oesterreich-Ungarn 1895, 119; може да се чете Ἀρσε[λ]ηνός; ср. Seure, Rev. arch. 1908 II 44.

3) Seure, Rev. arch. 1907 II 426 бр. 18.

4) Kalinka 185.

5) Perdrizet, Bull. de corr. hell. 1900, 312.

6) Мсб. XVI--XVII 92, бр. 14.

7) Athen. Mitteil. XXXVII 12, бр. 49 (отъ Кизикъ); ср. за името A. Fick, Hattiden und Danubier 52.

8) Rev. arch 1904 I 20; Ростовцевъ, Святилище Өрак. боговъ, стр. 26.

9) Мсб. XIII 416.

10) Извѣстия III 22, бр. 19.

11) Ср. Kretschmer у Gercke, Einleit. in die Altertumswiss. I 556; Einleit. in die Gesch. der griech. Spr. 192; Sundwall, Die einheimischen Namen der Lykier 41.

12) Филовъ, Извѣстия III 220; VI 54.

13) За други локални божества, означавани като херои, ср. Извѣстия III 127 сл. Ср. и Ἥρως Ταρσοζίε[ις?]: Seure, Étude sur quelques types du cavalier thrace въ Rev. des études anciennes, XIV, стр. 40 на отд. отпечатъкъ.

съотвѣтното тракийско божество: така ще да е напр. случаятъ съ Ἀπόλλων Κενδρισός и Deana Germetitha (ср. по-горѣ стр. 3); вѣроятно и въ други прѣкори като напр. тия на Диана: Initia, Scoptitia, се криятъ локални тракийски божества.

2. Заедно съ горното ex-voto на Херакла е билъ намѣренъ и другъ откжслекъ отъ мряморна оброчна плоча, вис. 0·06, шир. 0·14, дебелъ ок. 0·05 м.; отъ фигуритѣ — Зевсъ и Хера, както се вижда отъ надписа — е запазено само едно ходило; десната страна на надписа е отчупена; вис. на буквитѣ 0·01, въ послѣдния редъ 0·006 м. Обр. 4. Запазената часть отъ надписа може да се прочете:

Ἀγ[αθῇ τύχῃ]
[Δ]ιεὶ καὶ Ἥρα Πο . . . . . [Εὐτυ]-
χιανοῦ β.-σύνδικαν . . .
εὐτυχῶς

Надписътъ мжчно може да се възстанови; слѣдъ Ἥρα въ втория редъ може би слѣдва нѣкакъвъ мѣстенъ прѣкоръ на божествата или пъкъ нѣкое лично име. Въ третия редъ проф. А. Вилхелмъ,[1]) комуто дължимъ и четенето [Εὐτυ]χιανοῦ, прѣдлага да се чете σύνδικ[ο]ν, въ който случай ще приемемъ, че се споменува службата σύνδικος,[2]) която въпросното лице е изпълнявало два пжти (β); мжчнотия прѣдставя обаче, че слѣдъ К въ тая дума се вижда А, може би грѣшка на каменодѣлеца.

Обр. 4. — Оброченъ камъкъ отъ с. Расникъ.

III

Мряморна плоча, счупена на двѣ, третята часть липсува, вис. 0·225, шир. 0·316, деб. 0·016 м. съ 8 реда надписъ; вис. на буквитѣ 0·015—0·018 м. (ο, ω, α, ε се срѣщатъ въ по-малка форма); въ началото и края на първия редъ по единъ бръшляновъ листъ (обр. 5).

———

[1]) Ad. Wilhelm въ частно писмо.

[2]) Синдикътъ се явява въ римско врѣме; той е извънреденъ пълномощникъ на общината, натоваренъ да защищава нѣкое дѣло прѣдъ императора или управителя на провинцията; ср. Liebenam, Städteverwaltung im röm. Kaiserreich 303; V. Chapot, у Daremberg-Saglio, Dictionn. des Antiquités IV 1582.

Надписътъ,[1]) който произхожда отъ светилището на тракийския конникъ и на Аполона въ Диникли,[2]) се чете:

Ἀγαθῆι τύχηι.
[Δεσ]πότη Ἀπόλλωνι Γεικαι-
[τιηνῷ Αὐ]ρήλ[ι]ος Ἀπολλόδωρος
. . . . . . ίου [τ]οῦ Πινκίσου
5. ὑ]πὲρ ἑμαυτοῦ
[σωτηρίας] καὶ γυναικὸς
[καὶ τοῦ αὐτοῦ] οἴκου εὐχαρι-
[στήριον] ἀνέθηκα.

Епитетътъ Δεσπότης, който отговаря на κύριος, се дава тука на Аполона като главенъ богъ на мѣстностьта, дѣто се е почиталъ;[3]) въ единъ надписъ отъ околностьта на Сливенъ[4]) Аполонъ се нарича Δεσπότης θεῶν.

Прѣкорътъ Γεικαιτιηνός[5]) се срѣща още въ слѣднитѣ надписи отъ Диникли:

1) Надписъ[6]) върху подставка отъ статуйка на конника: θεῷ Ἀπόλλωνι Αὐρήλι(ο)ς Μαρκιανὸς στρατιώτης | πραιτωριανὸς Γεικεθιηνῷ εὐχαριστήρια.

Обр. 5. — Надписъ отъ с. Диникли.

2) Релиефъ на тракийския конникъ:[7]) Σουντοῦς Γενικέλου Γευπασηνὸς θεῷ | Σώζοντι Γικεντιηνῷ εὐχαριστήριον.

3) Релиефъ на тракийския конникъ:[8]) Κυρίῳ Ἀπόλλωνι | Γινκισηνῷ | Φλ(αούιος) Οὐάλης στρατιώτης Δυσυρηνὸς[9]) | χαριστή|ριον.

---

1) Издаденъ отъ Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 150 безъ факсимиле.

2) За това светилище ср. Добруски, Мсб. XI 75; XIII 426; XVIII 800; Извѣстия на Нар. музей I 116, 150; Филовъ, Изв. арх. друж. III 35.

3) Ср. Usener, Götternamen 221; Drexler у Roscher, Lexik. der griech. und röm. Mythol. II 1765.

4) Kalinka, Ant. Denkm. in Bulgarien 155 (неудовлетворително въ Мсб. VIII 75 № 49).

5) Ср. Cumont у Pauly-Kroll RE VII 1356

6) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 117, бр. 165. Послѣдната дума Добруски чете εὐχαριστήρι(ο)ν; обаче въ надписа съвсѣмъ ясно се чете εὐχαριστήρια.

7) Пакъ тамъ стр. 120 бр. 170. Добруски погрѣшно чете Γικειτιηνῷ вм. Γικεντιηνῷ.

8) Мсб. XI 75, бр. 2.

9) Четенето на това име не е сигурно.

4) Статуйка[1]) на конникъ: Αὐλούτραλις Βριζέ[νε]|ος [Ἀπόλλ]ωνι Γιν-κισ[ηνῷ].

5) Релиефъ на тракийския конникъ:[2]) Ἀπόλλωνι Γεικεσηνῷ εὐχαριστή-(σ)|ριον ἀνέθηκεν Μουκιανὸς στρατιώτης.

6) Надписъ върху колона: ср. по-горѣ стр. 2, бр. 3.

Тия разни вариянти на прѣкора Γεικαιτιηνός: Γεικεθιηνός, Γεικεσηνός, Γικεντιηνός, Γινκισηνός показвать, че той не е можалъ да се напише точно съ гръцки букви; подобна промѣна на τι или θι въ σ се срѣща напр. въ името Ζβελθίουρδος = Ζβελσούρδος; сричката Γει или Γι се явява и съ носовка, сжщо и сричката κι или κε.[3])

Въ четвъртия редъ името Πίνκισος е сжщо тракийско; първата часть на това име е сходно съ Πίνκος, рѣка въ Горня Мизия (сега Пекъ);[4]) втората часть ни напомнюва имената Dardisa,[5]) Drigisa,[6]) Καίγεισος.[7])

Обр. 6. — Релиефъ отъ с. Гърменъ

IV

Мряморенъ фрагментъ[8]) отъ релиефъ на тракийския конникъ, вис. 0·205, шир. 0·26, деб. ок. 0·055 м.; запазени заднитѣ крака на коня и единътъ кракъ на конника; намѣренъ въ с. Гърменъ (Неврокопско), сега въ Народния музей въ София. Обр. 6. Надписътъ (вис. на буквитѣ 0·01—0·02 м.) се чете:

κυρίῳ Ἥρωι Πυρμηρ[ούλα] . . . .
. . ελείου εὐξ[άμενος ἀνέθηκε]

---

1) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 119, бр. 168.

2) Мсб. XI 75, бр. 1.

3) Както Πῖζος и Πίνζος (Procop. de aed IV 11, p. 146. 12 Haury); ср. Dittenberger, Sylloge II 3-о изд. № 880.

4) Tomaschek, Thraker II 2, 95; ср. Pincum на Дунава: Kiepert, Formae orb. antiqui XVII; въ свръзка съ това име стои и Πικήνσιοι (Ptolom. III 9, 2), въ което сричката πι се явява безъ носовка; ср. Βρικέσης и Βρινκάζεις, Γεικεθιηνός и Γινκισηνός.

5) Tomaschek II 2, 30.

6) Kalinka, Ant. Denkm. in Bulg. бр. 392.

7) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 77, бр. 90.

8) Намѣренъ отъ покойния К. Атанасовъ, кустосъ въ Университетската библиотека.

Както е вече изтъкнато,[1]) името Πυρμηρούλας е тракийско; то се срѣща и въ слѣднитѣ надписи отъ Тракия:

1) Отломъкъ отъ релиефъ на тракийския конникъ отъ светилището при с. Голѣма Брѣстница (Тетевенска околия)[2]) съ надписъ: Π]υρμηρούλα.

2) Релиефъ на конника отъ светилището при с. Любленъ (Поповска околия) съ посвещение:[3]) Ἥρωι Πυρυμηρύλα | Διζάλας Διζάλου | εὐχὴν ἀνέθηκε.

3) Релиефъ на конника отъ сѫщото мѣсто:[4]) Πυρμηρούλα | Μουκαπαίβης | εὐχήν.

4) Релиефъ на конника отъ едно градище на върха Кереченъ при с. Арапларе (Поповска околия):[5]) [Ἥρωι Πυρμη]ρούλω Σαικίθης Ζουρήους εὐχὴν ἀν[έθηκεν].

5) Жертвеникъ отъ с. Ковачево (с.-източно отъ Мелникъ) съ посвещение:[6]) θεῷ Μεγάλω Πυρ|μηρύλα Ἀλκέσ|τιος Οὐλπια|νὸς Λονγεῖνος | κατ' ἐπιταγὴν | Τουτωρείου (?) | Δαισίου | Γελασεῖνος ἐποίει.

6) Релиефъ на конника съ неизвѣстно мѣстонахождение:[7]) Κυρίω Πυρουμηρούλ[α] | Βωσκείλας Βωσκείλου.

Както виждаме, повечето отъ надписитѣ, въ които се споменува тоя богъ, сѫ отъ сѣверна България; два сѫ отъ околностьта на Мелникъ и Неврокопъ; само бр. 6-и е може би отъ Тракия. Въ надписа отъ Ковачево богътъ се именува „великъ" (μέγας). Прѣкоритѣ на боговетѣ μέγας и μέγιστος добиватъ по-широко разпространение у гърцитѣ тепърва въ врѣмето, когато се почва силното влияние на източнитѣ култове; тия прѣкори се даватъ главно на божества, заети отъ други народи или на чужди божества смѣсени съ гръцкитѣ.[8])

Въ Тракия съ тия прѣкори се означаватъ слѣднитѣ божества:

1) Δερζελάτης — въ надписа отъ Варна:[9]) θεοῦ μεγάλου Δερζελάτου; това е сѫщиятъ богъ, който се изобразява въ монетитѣ на Одесосъ

---

[1]) S. Reinach, Bull. archéol. du Comité des travaux historiques 1894, 415; Добруски, Арх. изв на Нар. музей I 105.

[2]) Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 100, бр. 142.

[3]) Пакъ тамъ стр. 103, бр. 148.

[4]) Пакъ тамъ 103, бр. 149.

[5]) Пакъ тамъ стр. 149.

[6]) Пакъ тамъ стр. 104, заб. 4.

[7]) Добруски, Мсб. XI 79; S. Reinach, Bull. archéol. du Comité des travaux hist. 1894, 415.

[8]) Ср. B. Mueller, Μέγας θεός, Dissert. philol. Halenses XXI 3, passim.

[9]) Kalinka, Ant. Denkmäler in Bulgarien бр. 114.

(Варна) отъ римско врѣме, които носятъ надписъ: θεοῦ μεγάλου Ὀδησιτῶν; споменува се и въ единъ надписъ отъ Балчикъ.[1]) Той се е почиталъ като хтонически богъ.[2])

2) Тракийскиятъ херой се нарича μέγας въ два надписа отъ Египетъ.[3])

3) Аулархеносъ — въ надписа отъ Стара-Загора:[4]) θεῷ ἐπηκόῳ μεγίστῳ Αὐλαρχηνῷι.

4) Херакълъ — въ единъ надписъ отъ Ресово (Македония):[5]) Ἡρακλῇ θεῷ μεγίσστῳ; и въ другъ отъ Охридъ:[6]) Ἡρακλεῖ μεγίστῳ.

5) Зевсъ долихенски — въ надписа отъ Кара-орманъ:[7]) Διὶ μεγίστῳ Δολιχηνῷ.

6) Сабазий — въ надписа отъ Nicopolis ad Istrum:[8]) υἱῷ θεᾶς] Ἰδαίας Μεγάλης [Μητρ]ὸ[ς] Διὶ Ἡλίῳ μεγά[λῳ κυρί]ῳ Σεβαζίῳ.

7) Великата майка на боговетѣ (Кибела) — въ единъ надписъ отъ Варна,[9]) дѣто допълнението καὶ Μ[ητέρα μεγάλην θεῶν] е съмнително; ср. и бр. 6.

8) Сараписъ — въ надписа отъ Томи (Кюстенджа):[10]) θεῷ μεγάλῳ Σαράπ[ιδι.

Както виждаме, въ Тракия епитетътъ μέγας носятъ прѣди всичко хтонически божества; затова може съ извѣстно основание да се прѣдполага, че и Πυρμηρούλας е нѣкое локално хтоническо божество, което намѣсти се е слѣло съ хероя-конникъ.

V

Профилуванъ надгробенъ стълбъ отъ варовникъ, вис. 0·78, шир. 0·33, деб. 0·27 м.; височина на буквитѣ 0·03 м.; (ο и ω по малки: 0·015 — 0·02 м.); намѣренъ въ старото разрушено черковище Св. Илия, което се намира ½ часъ източно отъ с. Калиманци (Мелнишко). Г-нъ подпоручикъ Д. Стоименовъ, бившъ студентъ по история въ нашия Униве р-

1) Kalinka, № 95.

2) Ср. Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 178 и цитираната у него литература; освѣнъ това М. Ростовцевъ, Роспись Керченской гробницы, въ Сборникъ въ честь Графа Бобринскаго, стр. 15 на отд. отпеч.

3) У Mueller, ц. м. бр. 167 и 168.

4) Ср. по-горѣ стр. 3.

5) L. Heuzey, Mission archéol. de Macédoine 329, бр. 133.

6) L. Heuzey, ibid. 341, бр. 141.

7) Kalinka, стр. 119 бр. 127.

8) Seure, Rev. archéol. 1906, II, 44 бр. 45.

9) Kalinka 193, бр. 229.

10) Inscr. Graecae ad res Romanas pertin. I бр. 604

ситетъ, който намѣрилъ тоя паметникъ, прѣдполага, че той е прѣнесенъ отъ близкото село Катунци, дѣто имало развалини отъ стари градежи. Обнародваме тука надписа споредъ прѣписа на г-на Стоименова; отъ втория редъ на надписа той ни прати и книженъ отпечатъкъ. Надписътъ се чете:

ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟ	Ἀρτεμίδωρο[ς]
ΟΥΙΒΙΟΥΖΩΩΝΕ	Οὐϊβίου ζώων ἐ-
ΠΥΗϹΕΕΑΥΤΩΚΑ	πύησε ἑαυτῷ κα[ὶ]
ϹΩϹΙΠΟΛΙΤΗΓΥΝ	Σωσιπόλι τῃ γυν[αι]-
ΚΙΚΑΙΛΟΥΚΙΩΚΑΙ	κὶ καὶ Λουκίῳ καὶ
ΤΕΡΕΝΤΙΑΤΟΙϹΤΕΚ	Τερεντίᾳ τοῖς τέκ[νοις]
ΜΝΗΜΗϹΧΑΡΙΝ	μνήμης χάριν.

Въ третия редъ втората буква Υ (въ ἐπύησε) стои вмѣсто οι; въ кснитѣ гръцки надписи тая замѣна се срѣща често; ср. напр. Kalinka, Antike Denkm. in Bulgarien 34, I, 37; други примѣри въ показалеца къмъ Inscriptiones Graecae ad res Roman. pertinentes I стр. 668 и у Dumont-Homolle, Mélanges d'archéologie стр. 492. — 4-ти редъ: Σωσιπόλι вм. Σωσιπόλει; послѣдната форма се срѣща въ единъ надписъ отъ Магнезия: Dittenberger, Sylloge Inscr. Graec. II, 3-то изд. бр. 589, 48.

Antike Denkmäler in Bulgarien IV.[1]) — In vorliegender Abhandlung werden folgende, neurdings in Bulgarien gefundene Denkmäler besprochen:

I. Marmorfragment, hoch 0·09 m., breit 0·15 m., dick 0·03 m.; wahrscheinlich von einem Relief des thrakischen Reiters, gefunden beim Dorfe Kamenitza (Bizirk Dupnitza),[2]) mit der Widmung ἀγρίω θεῶ ἐπ[ηκόω]; Abbild. 1. Beachtenswert ist der Beiname ἄγριος, der uns den thrakischen Reiter auch als Gottheit des ländlichen Segens offenbart. Über den Beinamen ἐπήκοος vgl. O. Weinreich, Athen. Mitteil. XXXVII 1; zu seiner Inschriftenliste bezüglich ἐπήκοος gibt der Verfasser einen Nachtrag von thrakischen Inschriften (S. 2 № 1—5 und Abbild. 2).

II. 1. Marmorfragment eines Weihreliefs, hoch 0·08 m., breit 0·155 m., dick 0·04 m., gefunden beim Dorfe Rasnik (Bezirk von Radomir), jetzt im Nationalmuseum in Sofia; Abbild. 3. In der Inschrift erscheint Heracles mit dem bis jetzt unbekannten Beinamen Βεισαλητηνός, der zweifellos thra-

[1]) Vgl. Bulletin II 175; III 180; V 1.

[2]) Veröffentlicht von Filow, Archäol. Anzeiger 1915, 222; vgl. Weinreich, Triskaidekad. Studien 71.

kisch ist; zum Element σαλητ- vgl. Denseleti oder Δαν-θαλῆται;[1] es ist vom Interesse hervorzuheben, dass die Inschrift gerade aus der Gegend stammt, die im Altertum von den thrakischen Dentheleten bewohnt wurde.

Die localen Götterbeinamen haben in Thrakien eine sehr weite Verbreitung gehabt (vgl. die Zusammenstellung S. 5 f.); mit solchen Beinamen erscheinen nicht nur die einheimischen, sondern auch die fremden, von den Thrakern übernommenen Gottheiten des griechisch-römischen Pantheons; im letzteren Falle ist anzunehmen, dass der fremde Gott an die Stelle eines einheimischen thrakischen Gottes getreten ist. Es kommen aber auch Fälle vor, wo zu dem Namen des fremden Gottes der Name der entsprechenden thrakischen Gottheit als Epitheton hinzugefügt ist, z. B. Ἀπόλλων Κενδρισός, Diana Germetitha.[2])

2. Zusammen mit dem schon erwähnten Heracles-exvoto wurde auch das Marmorfragment eines Zeus und Hera gewidmeten Reliefs gefunden, hoch 0·06, breit 0·14, dick 0·05 m.; Abbild. 4. Die Lesung der Inschrift bleibt zweifelhaft.

III. Fragmentierte Marmorplatte, hoch 0·225, breit 0·316, dick 0·016 m., gefunden im Apolloheiligtum beim Dorfe Dinikli (Bezirk von Harmanli), jetzt im Nationalmuseum in Sofia. Abbild. 5. Der locale Beiname des Gottes Γεικαιτιηνός wird, wie schon aus anderen Inschriften bekannt (vgl. S. 9—10), in verschiedener Weise geschrieben: Γεικεθιηνός, Γεικεσηνός, Γικεντιηνός, Γινκισηνός.[3])

IV. Marmorfragment eines Reliefs des thrakischen Reiters, hoch 0·205, breit 0·26, dick 0·055 m, gefunden beim Dorfe Grmen (Bezirk von Newrokop in Macedonien), jetzt im Nationalmuseum zu Sofia, Abbild. 6. Den Heros Πυρμηρούλας kennen wir schon aus anderen Inschriften (vgl. S. 11 № 1—6); in der Inschrift von Kovačevo wird dem Gott der Beiname μέγας beigelegt. In Thrakien tragen diesen Beinamen vor allem chthonische Götter (vgl. die Zusammenstellung der betreffenden Inschriften S. 12) und es ist zu vermuten, dass Πυρμηρούλας ebenfalls eine chthonische Gottheit gewesen ist, die mit dem Reiterheros zusammengeflossen ist.

V. Grabstele aus Kalkstein, hoch 0·78, breit 0·33, dick 0·27 m., gefunden bei der zerstörten Kirche Sveti Ilia, 1/2 Stunde östlich vom Dorfe Kalimantzi (Bezirk von Melnik in Macedonien); veröffentlicht hier nach einer Abschrift des Herrn Leutenant D. Stoïmenov (Zeile 2 auch nach Papierabklatsch); S. 13.

Gawril Kazarow.

[1]) In diese Reihe gehören vielleicht auch die Haleti (Plin. Nat. hist IV 11, 40) und die Βισάλται.

[2]) Vgl. Österreich. Jahreshefte XVI Beiblatt 208.

[3]) Über das Schwanken der Orthographie (ϑι und σ) vgl. Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Spr. 231.

Базиликата при Чобанъ-дере, Ески-Джумайско

Отъ П. Мутафчиевъ и Ю. Господиновъ

Разкопанитѣ днесъ развалини на базиликата се намиратъ 3 ½ клм. на западъ отъ с. Чобанъ-дере, непосрѣдствено върху стръмния лѣвъ брѣгъ на потока Калгамачъ-дере (гл. плана обр. 7), притокъ на р. Врана, която се влива въ Тича подъ гр. Прѣславъ. Потокътъ събира водитѣ си изъ западнитѣ части на Прѣславската планина и въ горното си те-

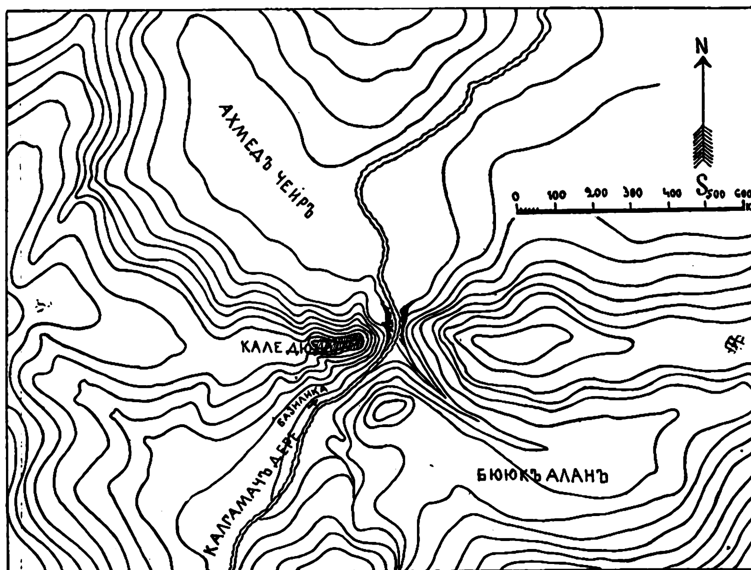

Обр. 7. — Планъ на мѣстностьта, въ която е разположена базиликата.

чение върви изъ дълбокъ долъ — Калгамачъ-боазъ, изъ който водятъ пѫтеки на югъ за Герлово. Слѣдъ като измине малката котловина около старата църква, той се провира прѣзъ едно скалисто устие, образувано отъ послѣднитѣ издънки на планината и навлиза въ вълнистата равнина на гр. Ески-Джумая. Градътъ е далечъ отъ тука 13 клм.

Поводъ за разкопкитѣ даде голѣмото наводнение прѣзъ лѣтото 1914 г., отъ което тъй много пострада Ески-джумайскиятъ край. Чрѣзъ

полицейската власть въ Ески-Джумая било донесено на Шуменския окрѫженъ управитель, че силно придошлитѣ води на Калгамачъ-дере изровили

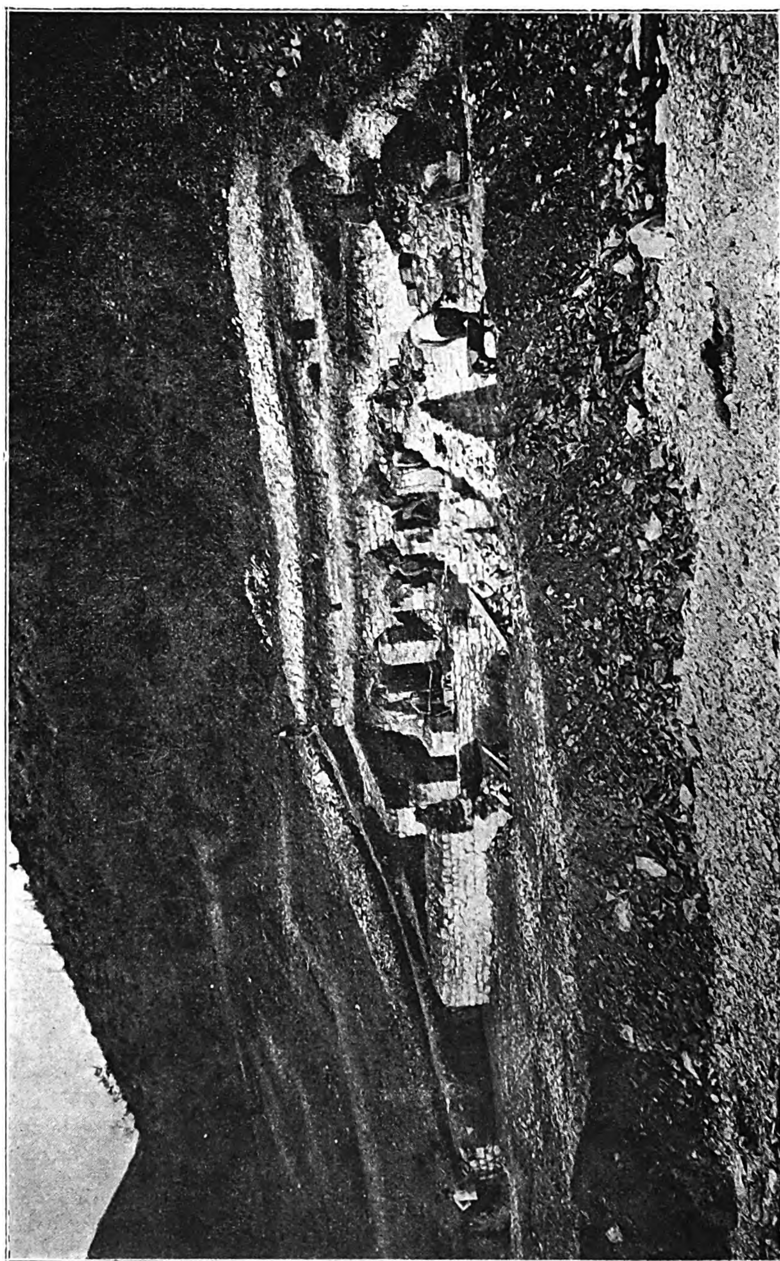

Обр. 8. — Развалинитѣ на базиликата; общъ изгледъ.

нѣкакви стари градежи. Съобщението дойде до Софийското археологическо дружество, дѣто веднага бѣ взето рѣшение да се доразкопае откритото и съ това да се прѣдупрѣдятъ възможнитѣ опити на има-

няри да разровятъ и разрушатъ развалинитѣ. Разкопкитѣ бѣха почнати съ срѣдства на дружеството и ржководството имъ бѣ възложено на учителя Ю. Господиновъ.

Мѣстото надъ откритата църква, до прѣди десетина години покрито съ гжста гора, прѣдставяше рохкава орна земя. Дебелиятъ насипъ напълно зариваше развалинитѣ. Слѣдъ като при разкопкитѣ всичкиятъ тоя насипъ биде расчистенъ, установи се, че рѣката, подравяйки високия брѣгъ, оголила и отчасти разрушила само южнитѣ градежи на развалината, а останалитѣ ѝ части стоятъ непокътнати подъ насипа.

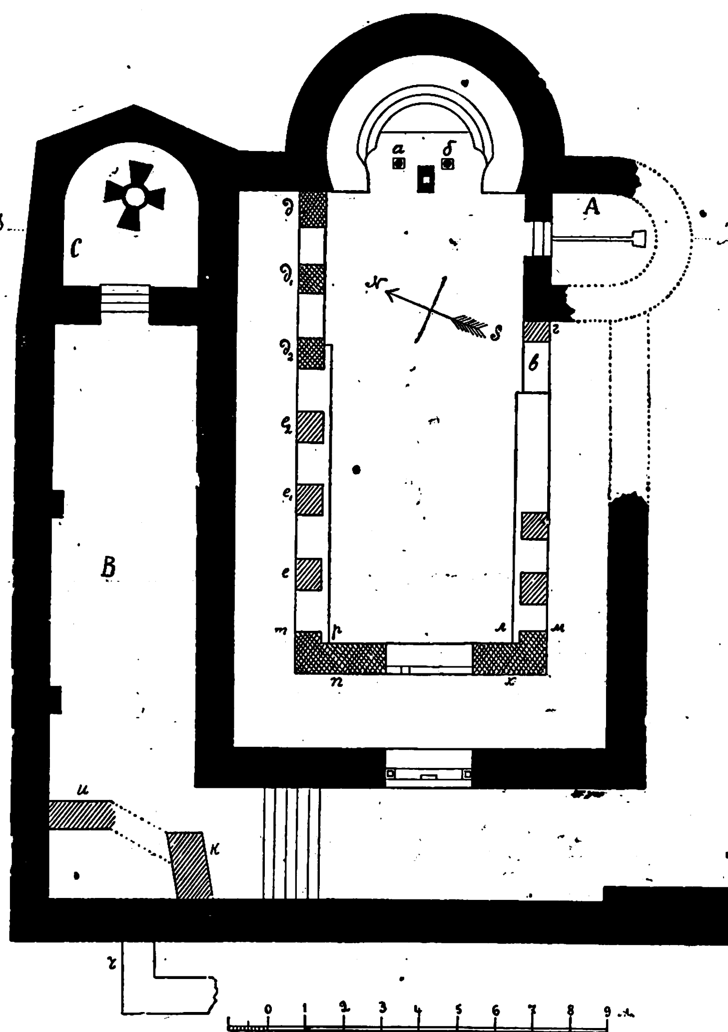

Обр. 9. — Планъ на базиликата.

I. Планъ на църквата; прѣправки.

Откритата църква (гл. обр. 8 и 9) е трикорабна базилика съ пристройки къмъ западъ и къмъ сѣверъ. Общата ѝ дължина (отъ изтокъ къмъ западъ) е 24.75 м., а широчината 16·80 м. На изтокъ планътъ свършва съ дълбока подковообразна апсида (шир. 4·53 м. и дълб. 3·72 м.). При сѣверния жгълъ на послѣдната бѣха запазени части отъ

три стжпала (обр. 10, а сжщо и напрѣчния разрѣзъ обр. 11), които сж слѣдвали конкавитета на апсидната стѣна и сж остатъци отъ нѣкогашния

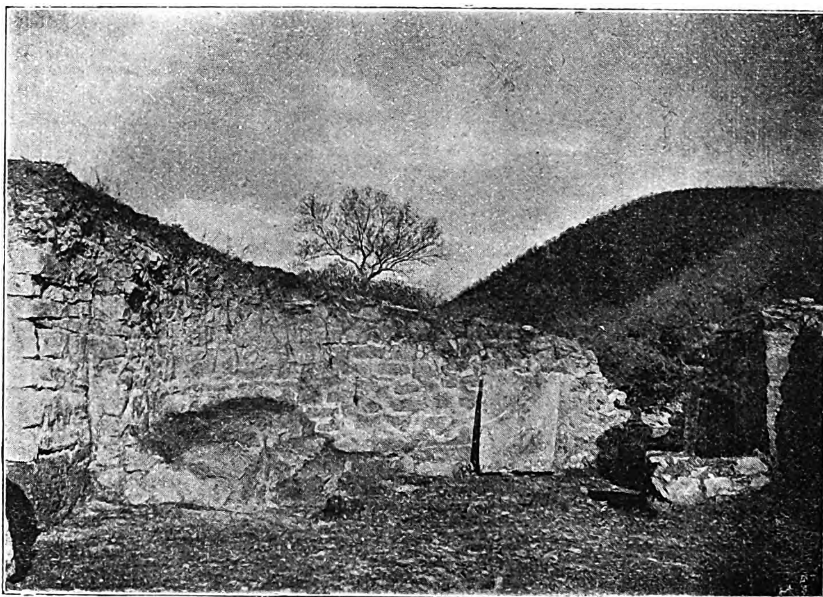

Обр. 10. — Апсидата съ остатъци отъ синтрона.

синтронъ на църквата. Западно отъ тѣхъ, подъ равнището на пода, бѣха намѣрени in situ основитѣ на двѣ малки колонки (на плана *а*, *б*). Помежду имъ се откри вкопанъ въ земята градежъ отъ дѣлани камъни; срѣдището му образуваше четвъртита дупка 0·23 × 0·195 м. и дълбока 1·10 м. Все на това мѣсто въ насипа бѣ изровенъ фрагментъ отъ колона (обр. 12), подобна на намѣренитѣ in situ остатъци. Тия

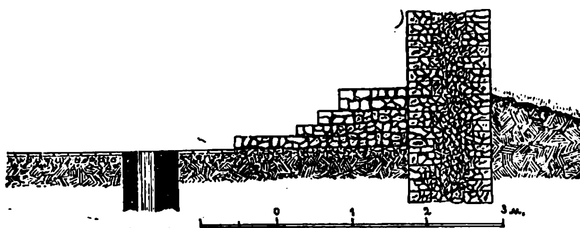

Обр. 11. — Разрѣзъ на апсидната стѣна съ синтрона.

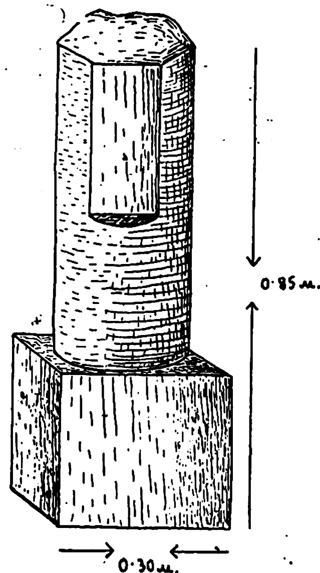

Обр. 12. — Фрагментъ отъ мряморна колона.

колонки, заедно съ четвърта, отъ която не сж останали никакви слѣди, може би сж поддържали прѣстоленъ камъкъ или киворий.

Срѣдниятъ корабъ (обр. 13), широкъ 5·25 м., е отдѣленъ отъ сѣверния съ петь четириѫгълни пиластри (обр. 14). Първитѣ три отъ тѣхъ (отъ западъ къмъ изтокъ, на плана $e—e_1$) се издигатъ върху каменен бордюръ, широкъ 90 см. и високъ 20 см. надъ пода. Сѣвернитѣ пиластри сѫ запазени на височина до 1·80 м. Пиластритѣ между срѣдния и южния кораби не сѫ симетрични съ сѣвернитѣ. Отъ тѣхъ сѫ запазени само два (вис. до 1·20 м.). Тѣ сѫщо се издигатъ върху каменен бордюръ, подобенъ на тоя къмъ сѣверъ, но по-кѫсъ отъ него. Ако се

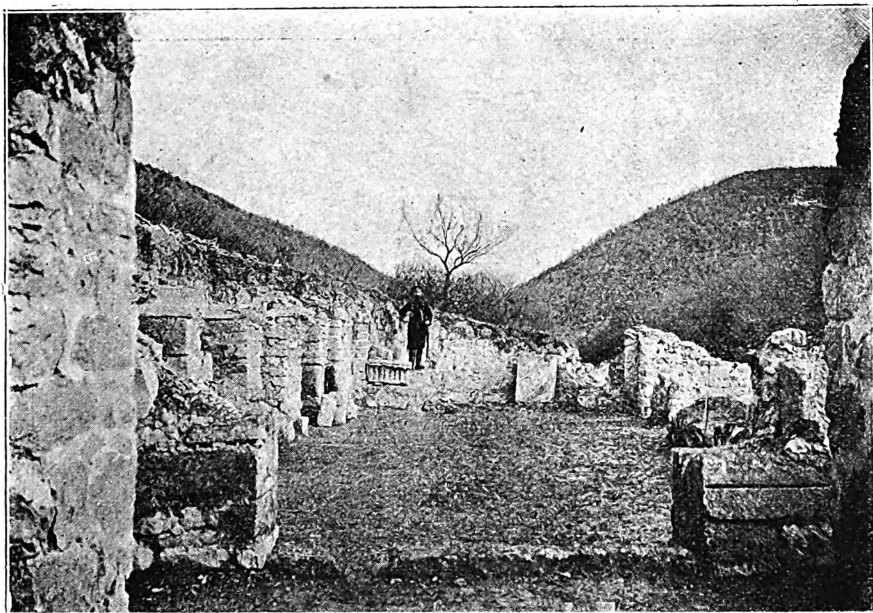

Обр. 13. — Срѣдниятъ корабъ на базиликата, гледанъ отъ западъ.

прѣдположи, че на изтокъ отъ казанитѣ два южни пиластра върху тоя бордюръ се е издигалъ и трети, интерколумнитѣ, които той би образувалъ, не ще сѫ били еднакво широки съ тия къмъ западъ. Източно отъ тоя бордюръ почва основенъ зидъ *(в)*, който е строенъ независимо отъ него и прѣдставя нѣщо като прагъ между не еднакво високитѣ равнища на срѣдния и южния кораби. Въ източния край на тоя основенъ зидъ се виждатъ останкитѣ на единъ полупиластъръ *(г)*, съ който южната колонада се е завършвала. Вѣроятно при тоя полупиластъръ е имало врата за прѣко съобщение между двата кораба. Южниятъ корабъ не е еднакво дълъгъ съ първитѣ два. Между него и апсидата се намира малкото отдѣление *А*, чието положение показва, че то е образувало часть отъ светилището. Неговиятъ подъ е съ двѣ стѫпала

по-низъкъ отъ тоя на срѣдния корабъ, съ който го съединява врата, широка 95 см. На 34 см. подъ настилката на това отдѣление бѣ откритъ каналъ, който на сѣверъ се губи подъ равнището на срѣдния корабъ, а на югъ се разширява въ малъкъ изграденъ съ камъни басейнъ (35 × 45 см., дълбокъ 38 см.). Въ послѣдния вѣроятно е имало нѣкакъвъ отворъ за изтичане на водата, идеща по канала отъ сѣверъ. Южната часть на въпросното отдѣление е изъ основа отнесена отъ рѣката, но поради запазената кривина на източната му стѣна може съ сигурность да се прѣполага, че то е имало конхална форма, съ каквато

Обр. 14. — Пиластри между срѣдния и сѣверния кораби на базиликата.

го прѣдставяме и на плана. Отнесена е сѫщо тъй и съсѣднята му часть отъ южната стѣна на църквата, тъй че остава недостатъчно уясненъ начина, по който тия двѣ стѣни сѫ се съединявали. Може би въ изчезналата часть отъ южната стѣна на църквата да е имало странична врата, а може би тя непрѣкѫснато да е продължавала до стѣната на приалтарното отдѣление.

На западъ срѣдниятъ корабъ е отдѣленъ отъ притвора (прѣддверие, нартика, обр. 15) съ стѣна и врата, широка 2·25 м. Заслужава внимание обстоятелството, че границата между страничнитѣ кораби и това прѣддверие не е маркирана съ никакви архитектурни елементи. Поради това се получава впечатлението, като че ли двата странични кораба образуватъ заедно съ него единъ видъ галерия около тритѣ страни на

централния корабъ и че тоя последниятъ представя сжщинския храмъ. Това впечатление се усилва още и отъ високите бордюри, които — независимо отъ колонадите — разделятъ средния корабъ отъ страничните. Върху обяснението на тая подробность ще се спремъ по-доле.

На западъ отъ казаното вжтрешно преддверие се намира второ, по-просторно отъ първото (шир. 3·05 м.). Съобщението между двете е ставало посредствомъ широка 1·93 м. врата, върху чийто доленъ прагъ сж запазени гнездата отъ некогашните двери. Къмъ югъ тоя външенъ притворъ е отворенъ. Неговата западна стена, както това се вижда на

Обр. 15. — Северната часть на вжтрешното преддверие.

плана, е свободна. Една отъ труднитѣ задачи на разкопкитѣ бѣ, да се открие, дали тука на югъ и юго-западъ отъ църквата не е имало нѣкакви пристройки, се които тая стѣна да е била свързана и изобщо — какво е прѣдставялъ маркираниятъ отъ нея главенъ входъ на църквата. На това мѣсто обаче сега се намира дълбоко изровеното легло на рѣката, тъй че и да е имало нѣкакви градежи, тѣ сж били изъ основа отнесени. Отъ друга страна удебелениятъ юженъ край на въпросната стѣна може да се вземе за признакъ, че тя е била свободна. Може би тая удебелена часть заедно съ срѣщуположната стѣна на църквата да е поддържала нѣкаква стрѣха надъ входа на външното прѣддверие.

Сѣверната часть на тоя външенъ притворъ е заета отъ стълба съ шесть стѫпала, напълно спазени (обр. 16 и напр. разр. обр. 17). Тя извежда въ страничното отдѣление В. То е широко 3·90 м., а подътъ му, поради

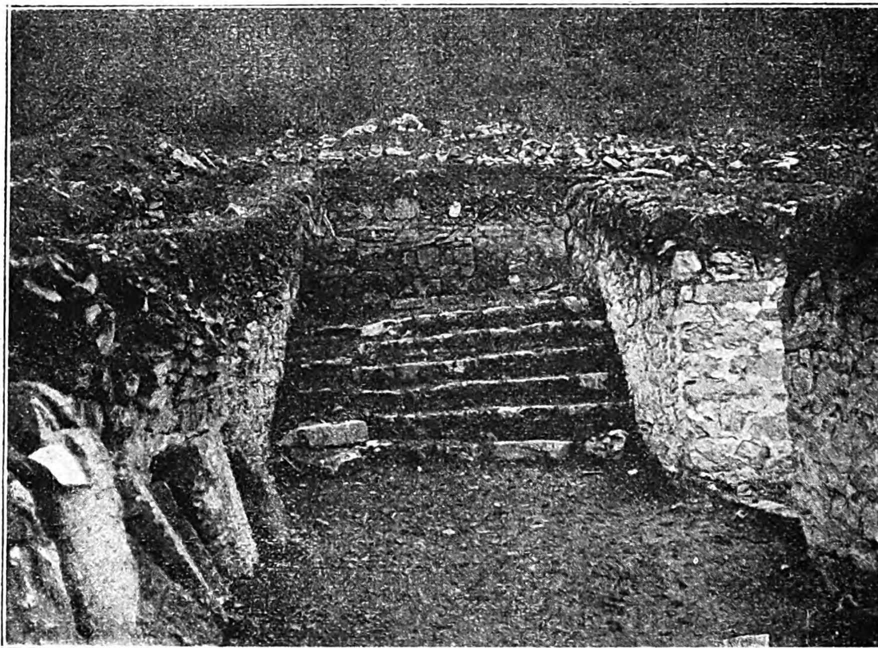

Обр. 16. — Стълбата въ външното прѣддверие.

стръмния брѣгъ, на който е построена църквата, е съ 1.5 м. по-високъ отъ пода на самата нея. Чрѣзъ една врата на изтокъ (обр. 18) то се съобщава съ отдѣлението С, което е съ двѣ стѫпала по-низко отъ него и

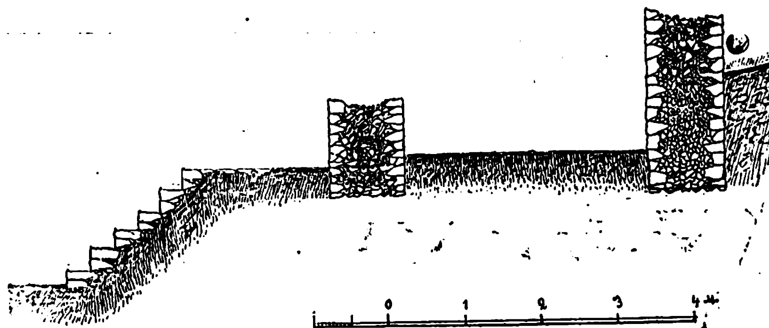

Обр. 17. — Разрѣзъ прѣзъ стълбата на външното прѣддверие.

на изтокъ свършва съ полукрѫгла апсида. Това отдѣление несъмнѣно е било баптистерий. Въ срѣдата му четири добрѣ изгладени травертинови блокове сѫ положени въ видъ на кръстъ, чието срѣдище образува

кржгълъ басейнъ (диам. 62 см., дълб. 71 см.) — кюва на баптистерия (обр. 19). На дъното й, образувано отъ отдѣленъ вкопанъ травертиновъ блокъ, има кржгла дупка — за изтичане на водата. Може би отъ тамъ почва каналътъ, чието продължение се намѣри въ приалтарното отдѣление А. Положението на рамената на кръста-кюва не съвпада съ осьта на сѣверната пристройка, която, както и цѣлата църква, е ориентирана къмъ сѣверо-истокъ. Това отклонение вѣроятно е било прѣдизвикано отъ неудобството на терена: при едно правилно ориентиране апсидата на църквата би заела равнище много по-низко отъ това на

Обр. 18. — Врата на баптистерия.

западнитѣ и части. За терена, на който е построена църквата, може да ни даде прѣдстава разрѣзътъ обр. 20.

Отдѣлението В. може би е прѣдставяло катехумений — мѣсто за оглашенитѣ. Въ старитѣ църкви тѣ сж били допущани обикновено въ мѣсто съсѣдно на баптистерия.[1])

Въ западната часть на катехумения, надъ стълбата, бѣха открити два късни зида (*и*, *к*), чието назначение мжчно може да се установи. Задъ тѣхъ, прѣдъ западната стѣна на църквата, бѣ откритъ зидъ *ч*, който

[1]) Гл. Fr. X. Kraus, Real-Encyclopädie der christl. Alterthümer II 153 s. v. κατηχούμενα.

80 см. отъ стѣната се чупи подъ правъ жгълъ и слѣдъ това се изгубва. Граденъ е, както и вжтрѣшнитѣ два, отъ каль и ломени камъни.

Развалинитѣ не сж запазени навсѣкждѣ еднакво високо. Повече е разрушена южната имъ часть, дѣто и насипътъ е по-тънъкъ. На най-

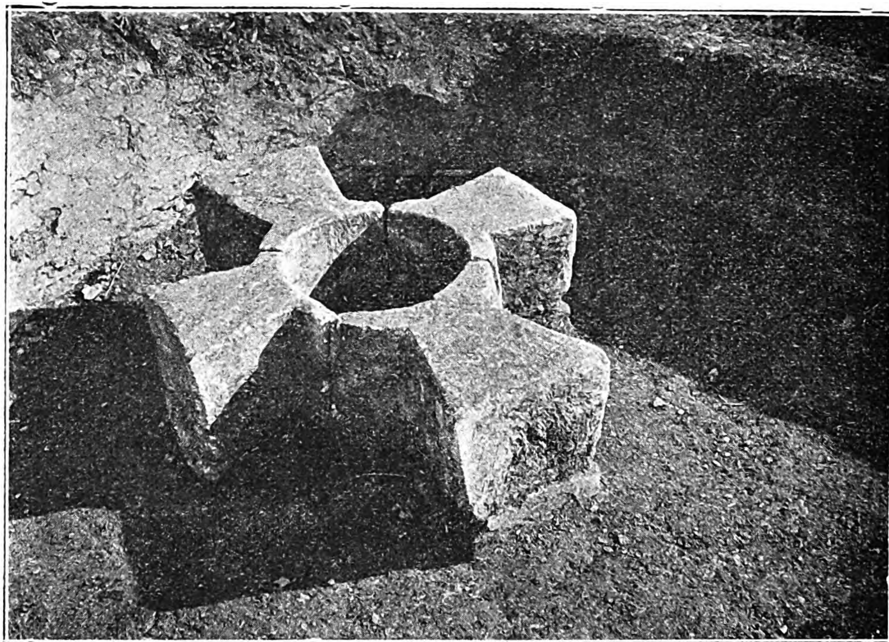

Обр. 19. — Басейнътъ на баптистерия.

голѣма височина (2·40 м.) е запазена стѣната между сѣверния корабъ и катехумения. Прилежащитѣ пиластри на тоя корабъ (обр. 14), а сжщо и градежитѣ около сѣверо-западнитѣ части на църквата, бѣха открити

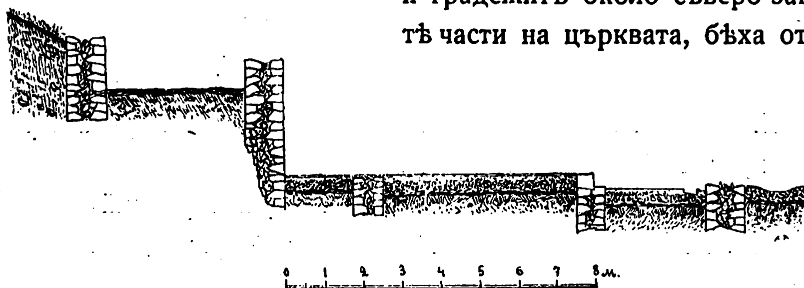

Обр. 20. — Разрѣзъ на църквата прѣзъ източната й часть (Y—Z).

на височина 2—3 м. Напротивъ тия къмъ югъ не се издигатъ по-високо отъ 0·8—1 м. Стѣнитѣ сж дебели 0·95—1 м.

Църквата изобщо е била строена отъ ломени камъни и коравъ бѣлъ хоросанъ, но внимателното изслѣдване на строежа на отдѣлнитѣ й

части показва, че нейниятъ днешенъ планъ е резултатъ на нѣколко по-късни прѣстроявания. Външнитѣ стѣни както на самата църква, тъй и на страничнитѣ отдѣления, сж градени съвсѣмъ еднакво и изключително отъ мѣстенъ плочестъ камъкъ. По-другъ видъ има нейната колонада. Прѣди всичко разглеждането на най-източния пиластъръ (*д*) отъ сѣверната колонада показва, че между неговия градежъ и тоя на прилежащата му стѣна нѣма никаква органическа връзка. Той е просто долѣпенъ до стѣната и то по такъвъ начинъ, че на даденото мѣсто е запазена часть отъ първоначалната ѝ мазилка. Това значи, че въ първичния планъ на църквата тоя полупиластъръ е липсвалъ и е билъ построенъ по-късно. Че той не произхожда отъ първоначалната постройка, се вижда и отъ това, дѣто въ градивото му между ломенитѣ камъни се срѣщатъ и добрѣ издѣлани блокове отъ пѣсъчникъ и травертинъ. Послѣднитѣ не се срѣщатъ нигдѣ въ градивото на външнитѣ стѣни. Казаната особеность намираме и въ градежа на съсѣднитѣ му два пиластра ($д_1$—$д_2$), а сжщо и при стѣната *п*—*х*, отдѣляща храма отъ прѣддверието. При всичкитѣ тия случаи въ градивото сж употрѣбявани отдѣлни блокове отъ травертинъ и пѣсъчникъ, нѣкои отъ които съ антични орнаменти, както е напр. случаятъ съ единъ фрагментъ при външния сѣверозападенъ жгълъ между притвора и храма (на плана обр. 9 при *т*; гл. обр. 21 при знака ╳).

По-другъ видъ иматъ пиластритѣ, които въ плана сж прѣдставени съ диагонални чърти. Тѣ сж градени само отъ мѣстни плочести камъни. Най-характерно за тѣхъ е обаче друго едно обстоятелство, а именно тѣ всички се издигатъ непосрѣдствено върху споменатия вече бордюръ и сж строени едноврѣменно съ него. Въ сѣверната колонада бордюрътъ достига до третия пиластъръ ($д_2$), но тоя послѣдниятъ нѣма никакви връзки съ него и е просто вграденъ въ неговата маса. Сжщата многозначителна особеность се забѣлѣзва и при сѣверо-западния жгълъ на срѣдния корабъ (на плана при *т*—*р*). Бордюрътъ тамъ е само долѣпенъ до западната стѣна, безъ да има каквато и да било конструктивна връзка съ нея. Още по-ясно изпжква това обстоятелство при юго-западния жгълъ на срѣдния корабъ (при *л*—*м*). Когато бордюрътъ тамъ бѣ разкъртенъ, оказа се, че върху оголеното мѣсто на западната стѣна още е запазена часть отъ мазилката съ остатъци отъ фрески.

Разгледанитѣ до тукъ особености въ строежа на църквата разрѣшаватъ напълно въпроса за произхода на отдѣлнитѣ ѝ части и, слѣдователно, за промѣнитѣ, на които е билъ подложенъ нейниятъ планъ.

Отъ първоначалната постройка сѫ само градежитѣ, които въ плана сѫ означени съ черно. Църквата е била издигната като еднокорабна базилика съ прѣддверие, катехумений и баптистерий. Отъ сѫщия строителенъ периодъ произхожда и южното приалтарно отдѣление, а вѣроятно и синтронътъ, който е граденъ отъ ломени камъни и бѣлъ хоросанъ. За

Обр. 21.
Сѣверо-западниятъ ѫгълъ на срѣдния корабъ на базиликата.

горнята конструкция на тъй построената църква не може да се знае нищо опрѣдѣлено. Тя може би е имала плосъкъ извѫтрѣ покривъ, бѣлѣгъ за какъвто е и липсата на всѣкакви външни или вѫтрѣшни контрафорси.

Широкото вѫтрѣшно пространство на първоначалната постройка по-късно е било разчленено на три кораба и прѣддверие. Отъ градежитѣ на тоя строителенъ периодъ сега сѫ запазени само тритѣ сѣверни

пиластра ($д—д_2$) и стѣната между наоса и вжтрѣшния притворъ. Както казахме вече, тѣ се характеризиратъ съ това, че въ градивото имъ се срѣщатъ отдѣлни дѣлани камъни. Съ късното вжтрѣшно разчленяване на църквата ще трѣбва да се обясни и отбѣлѣзаната по-горѣ особеность, дѣто двата странични кораба не сж разграничени отъ вжтрѣшния притворъ, а образуватъ заедно съ него единъ видъ непрѣкжснатъ коридоръ около ясно обособения срѣденъ корабъ. Границата между страничнитѣ кораби и притвора би могла въ случая да се маркира съ стѣнни пиластри, а тѣхното поставяне, при недостатъчната широчина на тъй образуванитѣ два кораба, би създало явни неудобства за движението въ църквата. Най-сетнѣ, въпросътъ за кснитѣ прѣправки се разрѣшава и отъ единъ простъ погледъ върху самия планъ на църквата. Срѣдниятъ корабъ е три пжти по-широкъ отъ страничнитѣ (5·25 срѣщу 1·60 м.). Подобна разлика излиза вънъ отъ всѣка норма и е немислима при една базилика съ първоначално замисленъ планъ. Въ базиликитѣ дори на Сирия и Мала Азия, дѣто при страничнитѣ кораби обикновено намираме хоризонталенъ каменен покривъ, отношението между тѣхната широчина и тая на централния корабъ никога не достига тоя коефицентъ. Голѣмата широчина на срѣдния корабъ въ изслѣдваната църква се дължи на широката ѝ апсида. А при сравнително незначителнитѣ размѣри на цѣлата постройка тая широка апсида е най-ясното доказателство, че църквата първоначално е била замислена и изпълнена като еднокорабна базилика.

Разчленението на вжтрѣшното пространство на църквата е било придружено и съ промѣна на начина на покриването ѝ. Може да се мисли, че централниятъ корабъ, поради голѣмата си широчина, ще е осталъ съ плосъкъ покривъ. Страничнитѣ кораби обаче изглежда да сж били покрити съ цилиндрични сводове. Единъ голѣмъ блокъ отъ споени съ хоросанъ тухли бѣ намѣренъ въ източната часть на сѣверния корабъ. Той сигурно е остатъкъ отъ свода, който е покривалъ кораба. Отъ нареждането на тухлитѣ може да се сжди, че засводяването е било извършвано съ помощьта на шаблони (cintrage). Самитѣ пиластри пъкъ сж били съединени единъ съ другъ чрѣзъ арки отъ камъни. Несъмнѣно отъ такива арки произхождатъ намѣренитѣ въ голѣмо количество изъ насипа травертинови клинообразни камъни.

Какви причини сж прѣдизвикали прѣправката на църквата и прѣвръщането ѝ въ трикорабна базилика — е въпросъ, на който може да се отговори само съ прѣдположения. Сигурно е само, че тъй възобно-

вената църква е била втори пжть разрушавана и планътъ, който днесъ имаме, е резултатъ на нейното повторно подновяване. Отъ това послѣдното произхождатъ тритѣ западни пиластри на сѣверната колонада, а сжщо и пиластритѣ между срѣдния и южния кораби. Характерното за всичкитѣ тия пиластри е, че тѣ се издигатъ върху непрѣкжснатъ каменен̂ъ бордюръ, на чийто градежъ тѣ сж непосрѣдствено продължение. Тия пъкъ отъ оцѣлѣлитѣ части на първата колонада, които граничатъ съ въпросния бордюръ, — както е напр. случаятъ съ пиластра $д_2$ и съ изстжпитѣ при стѣната на притвора — сж били вградени въ него.

Това повторно обновление на базиликата вѣроятно е било извършено отъ неумѣла ржка, тъй като не е спазена симетрията между срѣщуположнитѣ пиластри на сѣверъ и югъ. Видоизмѣненъ е билъ въ извѣстна смисъль и самиятъ планъ. Високиятъ бордюръ е отдѣлилъ още по-рѣзко срѣдния корабъ отъ страничнитѣ, тъй че съобщението между тѣхъ е могло да става, както изглежда, само прѣзъ двѣтѣ източни интерколумни на сѣверната колонада и прѣзъ най-източната на южната.

II. Градиво; намѣрени при разкопкитѣ прѣдмети.

Както споменахме по горѣ, църквата е градена отъ ломени плочести камъни. Хоросанътъ навсѣкждѣ е безъ примѣсъ отъ трошени керамиди. Въ откриритѣ градежи тухли нигдѣ не се срѣщатъ; тѣ сж били употрѣбявани само при сводоветѣ. Намѣренитѣ въ насипа тухли сж съ приблизително квадратна форма (27—31 см.), дебели 3—4 см. На повечето отъ тѣхъ се срѣщатъ знаци, прокарвани обикновено съ пръсти по още неизсъхналата глина. Нѣкои отъ тия тухли съ знаци сж прѣдставени на обр. 22. Въ голѣмо количество се срѣщатъ изъ насипа и керамидитѣ. Тѣ сж два вида: еднитѣ сж голѣми 58 × 40 см. и двѣтѣ имъ дълги страни сж слабо подгжнати, а другитѣ сж тѣсни, съ конкавна повръхнина, и сж служели да покриватъ съсѣднитѣ подгжнати крайща на по-голѣмитѣ.

Травертиновитѣ блокове, употрѣбени при първата прѣправка на църквата, сж гладко издѣлани, нѣкои сж профилувани, а върху други сж запазени орнаменти, за които споменахме по-горѣ; въ насипа бѣха разхвърляни много други, по-интереснитѣ отъ които сж прѣдставени на обр. 23. Орнаментитѣ, съ които тѣ сж украсени — зжбци, розети,

броеници, овоидни листи и пр. — свидѣтелствуватъ, че тѣ сѫ взети отъ нѣкои антични постройки.

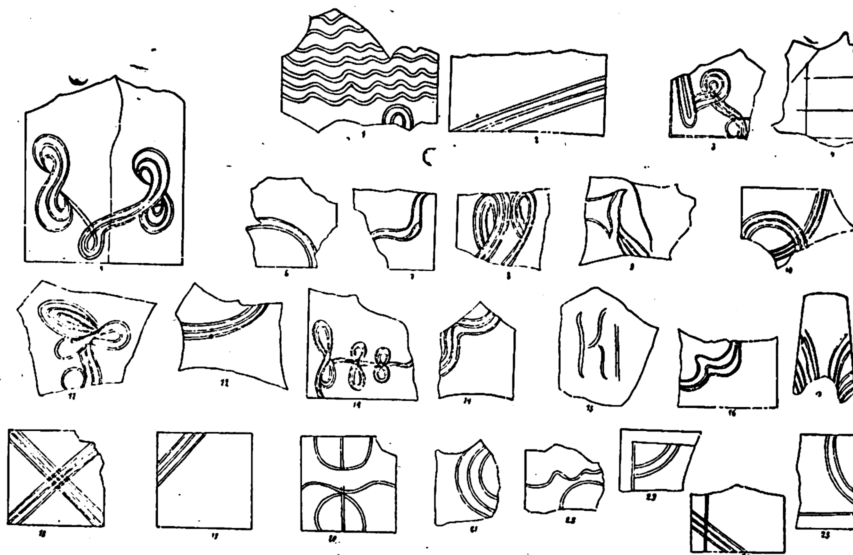

Обр. 22. — Тухли съ знакове отъ базиликата.

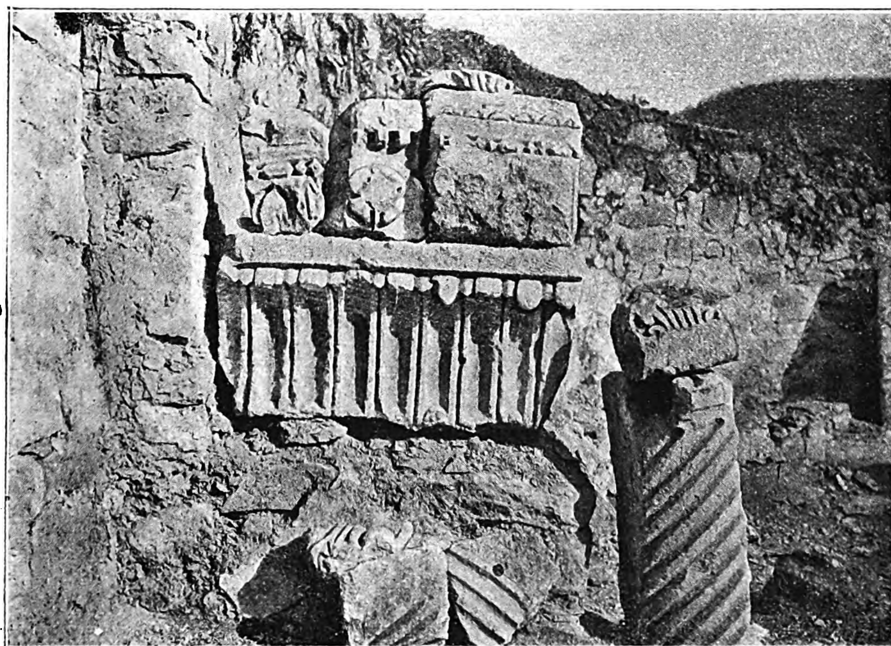

Обр. 23. — Орнаментирани архитектурни фрагменти отъ базиликата.

Части отъ мазилка бѣха открити, както казахме, върху стѣната при юго-източния ѫгълъ на срѣдния корабъ. Въ насипа при вратата на вѫ-

трѣшното прѣддверие бѣ изправенъ и единъ голѣмъ дѣланъ камъкъ, дългъ 1·30, широкъ 0·37 и дебелъ 0·30 м., върху който сжщо бѣ запазена мазилка съ фрески. Тоя камъкъ вѣроятно е служелъ за горенъ прагъ на казаната врата.

Най-интересниятъ прѣдметъ, намѣренъ при разкопкитѣ, е едно мряморно саркофагче, високо и дълго по 14 см. и шир. 9 см. (обр. 24). Жглитѣ на капака му сж украсени съ повръхностно издѣлани акротери,

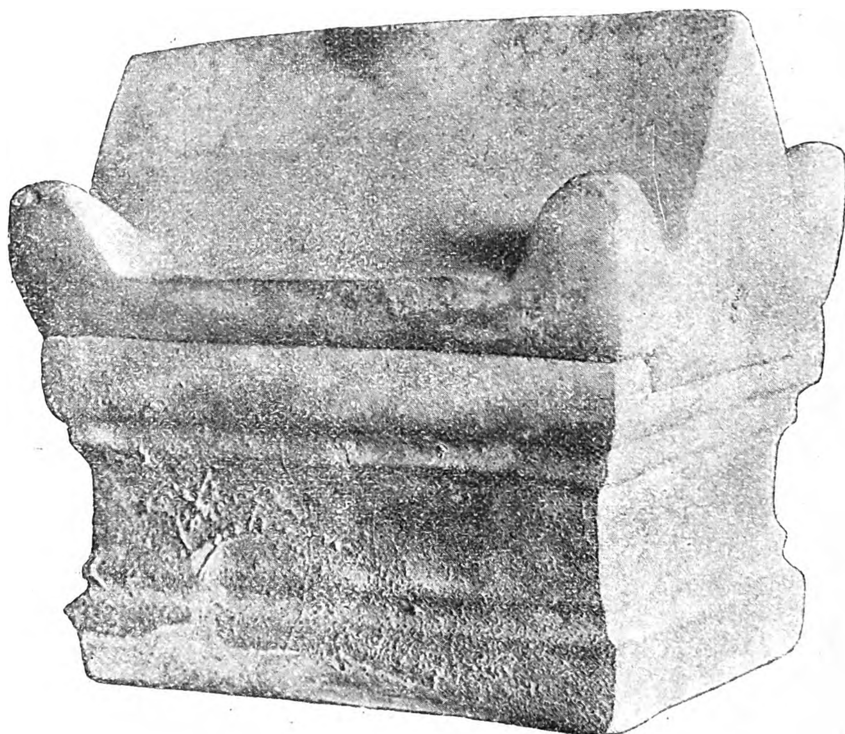

Обр. 24. — Мряморно саркофагче-реликвиаръ отъ базиликата.

а стѣнитѣ му сж съ доста сложенъ профилъ. Капакътъ му се врѣзва въ стѣнитѣ на долнята часть, тъй че саркофагчето може да се отвори, като се изтегли капакътъ въ видъ на тироаръ. Открито бѣ въ насипа на алтаря, близо до стѣната на апсидата, оградено съ нѣколко тухли. Саркофагчето бѣ запечатано съ олово и при отварянето му въ него се намѣриха нѣколко дребни кости (отъ птица), заедно съ двѣ малки стъкленици. Вѣроятно то прѣдставя реликвиаръ и намирането му въ развалинитѣ на алтаря ще трѣбва да се обясни съ старохристиянския обичай при прѣстола на всѣка църква да се пазятъ мощитѣ на нѣкой светецъ. На този обичай се дължи построяването на тъй нареченитѣ

confessiones и criptae подъ алтаритѣ на старитѣ църкви на западъ. Въ случаитѣ, дѣто църквитѣ сѫ притежавали само часть отъ мощитѣ на нѣкой светецъ, задоволявали се, както при нашия случай, да ги пазятъ въ малки ковчежета отъ мряморъ или обикновенъ камъкъ.[1]) Отъ другитѣ прѣдмети, намѣрени тукъ, заслужава да се спомене единъ бронзовъ осмокраенъ кръстъ (обр. 25), изровенъ при западната стѣна на катехумения. Четириѫгълната дупка въ срѣдата му показва, че той е нѣкаква апликация. Изъ разни мѣста на насипа бѣха намѣрени двѣ ножчета, една желѣзна стрѣла, двѣ огрибки (обр. 26), нѣколко желѣзни гвоздеи и много парчета отъ стъкла и части

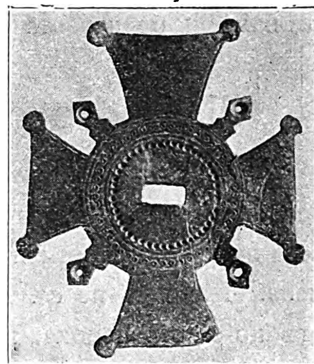

Обр. 25.
Бронзовъ кръстъ отъ базиликата.

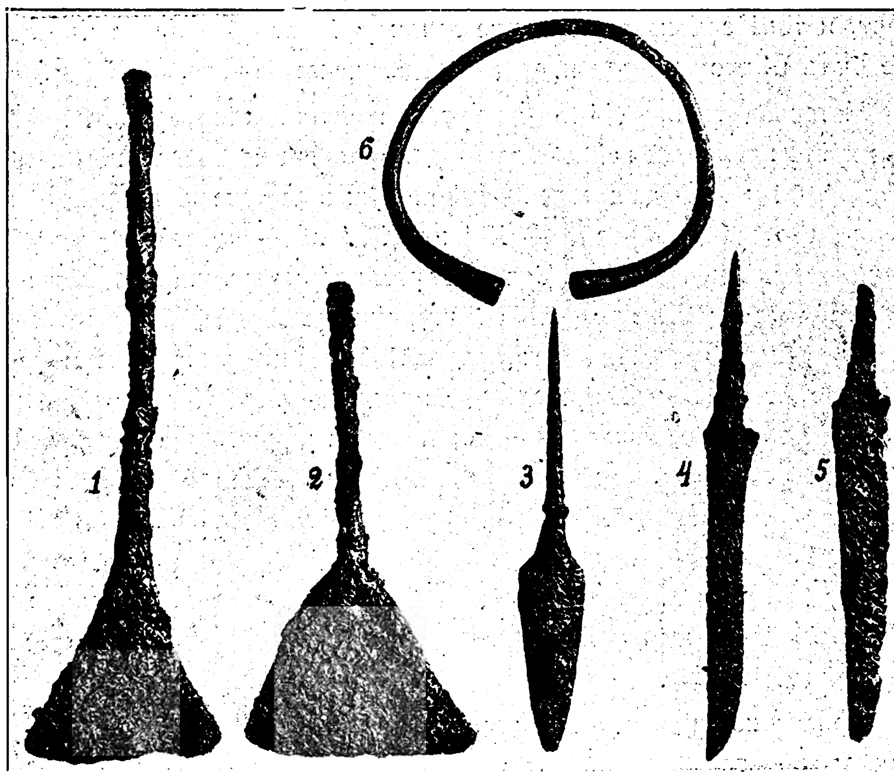

Обр. 26. — Желѣзни прѣдмети и бронзова гривня, намѣрени въ базиликата.

отъ стъклени сѫдове. Прѣди разкопкитѣ, въ почвата сѣверно отъ развалинитѣ, е била намѣрена бронзова монета отъ Елагабалъ (218—222 г.);

[1]) Гл. Lasteyrie, L'architecture en France à l'époque romane. Paris 1912, стр. 97 сл.

друга монета — сребърна отъ Ив. Александра (1330—1365 г.) — бѣ намѣрена изъ насипа на олтаря. Около 250 крачки сѣверо-западно отъ църквата бѣ разкопанъ и единъ гробъ, между чиито разбъркани кости се намѣри бронзовата гривня обр. 26, 6.

III. Произходъ; околность на църквата.

Планътъ и архитектонската форма на разкопаната църква не даватъ твърдѣ сигуренъ материалъ за нейното датуване. Еднокорабнитѣ базилики, каквато тя първоначално е била, се срѣщатъ въ всички врѣмена. И ако тѣ не сж тъй много между днесъ запазенитѣ паметници отъ по-старата епоха, то е може би за това, че — построявани обикновено съ по-осжднн срѣдства — тѣ не сж били въ състояние да противостоятъ на разрушителното дѣйствие на врѣмето. Все пакъ църкви отъ тоя типъ сж запазени на много мѣста, особно въ Мала-Азия и Сирия, и това е доказателство, че еднокорабниятъ базиликаленъ планъ не е билъ рѣдкость дори и въ най-отдалечената епоха.

Материалътъ, отъ който е построена нашата църква, сжщо не прѣдставя крѣпка основа за нейното датуване. Общиятъ външенъ видъ на развалинитѣ би могълъ да наведе на прѣдположението, че тѣ произхождатъ отъ късното срѣдновѣковие — XIII или XIV в. — когато строителната техника твърдѣ много упада. Тогава се разпространява широко обичаятъ, да се гради съ ломенъ камъкъ на широки плоскости, безъ всѣкакви профили или орнаментални разчленения. Прѣдизвиканъ отъ осждность на срѣдствата, тоя начинъ на градежъ се задържа у насъ прѣзъ късната епоха на робството, когато добива и изключително разпространение. Да сждимъ обаче за произхода на нашата църква само по градивото ѝ, би било погрѣшно, още повече, когато знаемъ, че градивото съ ломени камъни, като правило или изключение, се срѣща при паметницитѣ отъ най-дълбоката древность до ново врѣме. Бѣлиятъ хоросанъ, употрѣбенъ въ градежа, сжщо не е изключителенъ признакъ на късното срѣдновѣковие.

При разкопкитѣ не бѣха намѣрени никакви надписи или други прѣдмети, които да сж принадлежность само на опрѣдѣлена епоха, та възъ основа на тѣхъ да датуваме развалинитѣ. Като единствено срѣдство прочее да налучкаме отговора на поставения въпросъ, ни остава да се спремъ надъ подробноститѣ отъ архитектуренъ характеръ и да провѣримъ полученитѣ отъ тѣхъ изводи чрѣзъ други съпоставки

Нѣколко особености въ плана на църквата могатъ да се вcase взематъ за признаци, че тя е строена въ началото на срѣдновѣковието. На първо мѣсто между тѣхъ е обстоятелството, дѣто при нея намираме баптистерий. По въпроса за постройката на баптистеритѣ вече е говорено на друго мѣсто. [1]) Тамъ се констатира, че никоя отъ извѣстнитѣ на Изтокъ и въ Балканскитѣ земи църкви съ баптистерий не е по-късна отъ VI в. [2]) Обикновенно отъ VII в. насамъ обрядътъ на кръщението се извършва вече въ самата църква. Въ устройството на баптиститѣ тъй сѫщо може да се установи извѣстно развитие. Докато въ старохристиянската епоха къмъ кръщение сѫ се допущали само възрастнитѣ, по-късно то почва да се извършва надъ дѣцата. За прѣдѣлъ между тия два обичая обикновено се приема VI—VII в. [3]) Отъ тогава и басейнитѣ (piscinae) се замѣнятъ съ купели. При нашия случай имаме нѣщо срѣдно между писцина и купелъ. [4])

Заключенията обаче, на които може да ни наведе сѫществуването на баптистерий при извѣстна църква, не сѫ достатъчна опора при опита за нейното датуване. Тѣ важатъ само като доводи въ полза на една догадка. Ако отдѣлението западно отъ баптистерия е прѣдставяло катехумений, това би било още единъ аргументъ за ранното датиране на църквата. Институтътъ на оглашенитѣ на изтокъ, както и на западъ, изчезва твърдѣ рано и въ всѣки случай не се задържа слѣдъ VI в.

Търсейки опорна точка за датуването на първоначалната постройка, не можемъ да не се спремъ и на намѣреното ковчеже-реликвиаръ. Обичаятъ, щото при църквитѣ да се съхраняватъ части отъ мощитѣ на светци, е запазенъ и до днесъ. Повечето отъ извѣстнитѣ реликвиари сѫ обаче обикновени ковчежета отъ металъ — най-често сребърни — украсени съ кована орнаментика и съ надписи. Характерното за намѣрения при настоящитѣ разкопки реликвиаръ е не само материалътъ, но

---

[1]) Гл. Извѣстия V стр. 106 сл.

[2]) На западъ баптистери се строятъ до XII в., но това сѫ единични случаи (гл. Lasteyrie, цит. съч. 697 сл.). Въ Галия врѣмето на Карла Велики обикновено се приема за прѣдѣлъ, слѣдъ който църквитѣ се строятъ безъ баптистери (пакъ тамъ, 280).

[3]) Отъ епохата прѣзъ V—VII в. сѫ най-извѣстнитѣ запазени днесъ баптистери съ просторни басейни (гл. Cabrol, Dictionnaire d'archéol. chrétienne II, стр. 480 сл., Lasteyrie, цит. съч. 120 сл.; Holtzinger, Die altchristl. Architektur in system. Darstellung, Stuttgart 1889, стр. 212 сл.).

[4]) Отъ сѫщия прѣходенъ типъ е напр. кювата въ църквата Св. Петъръ и Марко (днесъ Ходжа Мустафа джами) въ Цариградъ, строена въ 458 г. Гл. A. Millingen, Byzantine churches in Constantinople, London 1912, стр. 192 сл. и табл. 51.

и самиятъ му видъ — въ него е запазена традиционната форма на античнитѣ саркофази.

Наистина, заключенията, на които ни навежда намѣрениятъ въ развалинитѣ на църквата реликвиаръ, не сѫ рѣшаващи за нейната дата. Той може да е прѣнесенъ тукъ и да нѣма никаква връзка съ самата църква. Вематъ ли се обаче прѣдъ видъ и другитѣ изтъкнати до тукъ особености, все по-голѣмо основание добива вѣроятностьта, щото изслѣдваната старина да произхожда отъ по-ранната християнска епоха. За подкрѣпа на такова датуване могатъ да се приведатъ и други подробности отъ нейния планъ. Нейната апсида — крѫгла отвънъ — е необикновена за византийскитѣ църкви отъ срѣдния периодъ; тѣхнитѣ апсиди сѫ съ полигонални външни очъртания.[1]) Крѫглитѣ апсиди сѫ извѣстни тукъ само при паметницитѣ на прѣдюстиниановата архитектура, слѣдъ което изчезватъ, за да се явятъ отново при църковнитѣ постройки отъ XIII—XIV в. Нашата църква по никой начинъ не може да бѫде отнесена къмъ тая послѣдня епоха, и ако казаната подробность не е резултатъ отъ нѣкакви особени вкусове или влияния, ще трѣбва да се приеме за бѣлѣгъ на датуване най малко прѣди VII в. Съ крѫгли външни очъртания сѫ апсидитѣ на много отъ старитѣ църкви въ Сирия и вѫтрѣшна Мала-Азия. Въ нашия случай може да се прѣдполага подобно източно влияние; то, въ скоби казано, е проявено и въ подковообразния планъ на цѣлата апсида; но сѫщото това влияние е новъ поводъ, да се отнесе построяването на църквата къмъ прѣдюстиниановата епоха, когато Византия още не бѣ наложила надъ полуострова културното си влияние и своитѣ архитектурни и художествени форми.

Видѣхме, че въ алтаря на изучваната църква сѫ запазени остатъци отъ синтронъ — полукрѫгла амфитеатрална естрада, на която сѫ седѣли тия отъ членоветѣ на клира, които не вземали прѣко участие въ богослужението. Въпросътъ за разбиранията или нуждитѣ, които прѣдизвикватъ това отдѣляне на духовенството въ специално мѣсто на храма, не е достатъчно разясненъ. Синтроноветѣ се срѣщатъ само при църквитѣ съ голѣмъ клиръ, при които не цѣлото духовенство е могло да участвува въ литургията. Обикновено това сѫ били епископскитѣ църкви и за това въ срѣдата на всички добрѣ запазени синтронове намираме по-високата катедра, която е била отредена за епископа.[2]) По-

[1]) Гл. по сѫщия въпросъ и Извѣстия V стр. 105.

[2]) Напр. при базиликата въ Паренцо (гл. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1910, стр. 164; Hübsch, Die altchristl. Kirchen, стр. 46, табл. XX, 8, 9; Reusens, Éléments

ради това обстоятелство и по-низкитѣ отъ нея седалища за обикновеното духовенство сж се наричали още subsellia, συμψέλλια, θρόνοι δεύθεροι.[1]) На западъ обичаятъ да се строятъ субселии се задържа до IX в.,[2]) когато на изтокъ всички извѣстни църкви съ синтронове не изглеждатъ по-късни отъ VI в.[3]) Като бѣлѣгъ за такова именно раншно датуване, за което вече приведохме и други съображения, може значи да се вземе синтронътъ на нашата църква. Но неговото сжществуване тукъ навежда и на друго едно прѣдположение — че църквата е обслужвала нѣкакво значително селище, може би старъ епископски центъръ.

Надъ склона, въ чиито основи е църквата, се намиратъ развалини на крѣпость. Тя е заемала източното продължение на хълма, който въ видъ на тѣсенъ езикъ се надвѣся надъ пролома надъ Калгамачъ-дере прѣди излизането му въ равнината (гл. обр. 7). По-голѣмата часть отъ стѣнитѣ на крѣпостьта сж разрушени до основи, но къмъ западъ отъ тѣхъ сж запазени откжслеци на височина до 1½ м. Градени сж, както и църквата, отъ ломени камъни съ коравъ бѣлъ хоросанъ. Хълмътъ, на който се намира крѣпостьта, се удължава на югъ въ широка, слабоиздигаща се поляна, която съ името Кале-дюзю достига до старопланинския връхъ Чипйакъ. Самиятъ юженъ склонъ съ мѣстностьта около църквата и широката падина западно отъ нея, по лѣвия брѣгъ на рѣката, е извѣстенъ

d'archéologie chrétienne, Louvain 1885, I, 195); сжщо при тая въ Торчело (Hübsch, стр. 92 табл. XXVIII; Reusens, ц. с. 193 сл.; Lenoir, Architecture monastique, Paris 1852, I стр. 204 сл.).

[1]) A. Schultze, Archäologie der altchristl. Kunst, München 1895, стр. 130; Holzinger, Die altchristliche Architektur in systematischer Darstellung, стр. 162 сл.

[2]) Напримѣръ въ много отъ римскитѣ базилики (S. Maria Maggiore, S. Prassede, S. Maria in Trastevere и др.). Въ плана на Амброзианската базилика отъ IX в. намираме субселиитѣ, когато въ тоя отъ XI в. тѣ липсватъ (Clausse, Basiliques et mosaïques chrétiennes, Paris 1883, I стр. 386). Само въ Сицилия намираме субселии и катедри съ по-късна дата. Такъвъ е случаятъ напр. при построената съ особно великолѣпие митрополитска църква въ Монреале отъ 1182 г. (Clausse, ц. с. II, 81). При романскитѣ църкви синтронътъ въ разглеждания му видъ липсва (Lasteyrie, ц. с. 694).

[3]) Съ синтронове, споредъ Hübsch'a, сж били църквитѣ на Св. Гробъ и въ Трирь, построени отъ Константина (ц. с. pl. XXXI, 1—3). Между днесъ запазенитѣ и извѣстни църкви на изтокъ синтроиъ намираме при църквата Успѣние въ Никея (Wulf, Koimesiskirche in Nicäa, Strassburg 1903, стр. 180) и Св. Никола въ Мира (Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, стр. 328 сл.). На Балканския полуостровъ сж извѣстни до сега само три църкви съ синтронъ: старата митрополия въ Месемврия (Шкорпилъ, Черноморското крайбрѣжие, Мсб. III, стр. 27; M. Zimmermann, Beiträge zur Kenntnis christl. Denkmäler in Bulgarien, Berlin 1913, стр. 5), църквата Св. Ирина въ Цариградъ (Бѣляевъ, Храмъ Св. Ирины, Визант. Временникъ I 782 сл.; W. George, The church of Saint Eirene at Constantinople, Oxford, стр. 27 сл.) и неотдавна разкритата църква въ Червенската крѣпость (К. Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ, София 1914, стр. 158).

на околното турско население съ името Инсаръкъ (хисарлъкъ). Тукъ изъ стърнищата се срѣщатъ парчета отъ глинени сѫдове, а прѣзъ врѣме на разкопкитѣ бѣ намѣрена недалечъ отъ църквата и една бронзова монета отъ Юстина I (518—527 г.). Задъ срѣщуположния сѣверенъ склонъ надъ крѣпостьта се простира широка низка котловина — Ахмедъ-чаиръ, сѫщо усѣяна съ парчета тухли и керамиди, черепки отъ глинени сѫдове, а прѣди разкопкитѣ тукъ е била намѣрена и една златна монета отъ Зенона (474—479 г.). Върху срѣщуположния, десенъ брѣгъ на Калгамачъ-дере се виждатъ засипани грамади отъ камъни; подъ тѣхъ вѣроятно има нѣкакви развалини. Източно отъ тѣхъ се простира широка седловина — Бююкъ-аланъ, а още по̀ на изтокъ — Кючукъ-аланъ. Въ тая послѣдната прѣди десетина години въ нивата на единъ турчинъ отъ с. Чобанъ-дере били изровени около 40 сребърни монети отъ Ив. Александра и Михаила.

Всички горѣизброени бѣлѣзи и находки свидѣтелствуватъ, че на това мѣсто се е намирало значително селище, чието сѫществуване споредъ намѣренитѣ монети може да бѫде прослѣдено отъ кьсноримската епоха до края на второто българско царство. Крѣпостьта, която го е пазила, е била въ сѫщото врѣме и звено въ веригата укрѣпени мѣста, които сѫ бранили прѣлѣзитѣ прѣзъ тая часть на Стара-планина. За неговото име и за миналото му не знаемъ нищо. Но църквата, която го е обслужвала, ще е подѣляла неговитѣ сѫдбини. Може би отъ неговитѣ антични постройки ще е доставена часть отъ материала за първото ѝ обновяване. Къмъ кое врѣме ще трѣбва да бѫде отнесено това послѣдното, сѫщо тъй е мѫчно да се опрѣдѣли, макаръ частичното разширение на първоначалната църква и издигането ѝ въ по-изисканъ планъ да нашъпватъ за голѣмитѣ събития отъ началото на българската история — прѣселението въ полуострова и приемането на християнството. Що се отнася до нейното повторно възобновяване, то ще е отъ твърдѣ кьсна епоха, но сигурно прѣди турското завоевание, когато както селището, тъй и църквата сѫ били унищожени, а цѣлиятъ тоя край заселенъ съ турци.

La basilique près Tchoban-Déré, arrondissement d'Eski-Djoumaïa. — La découverte de cette basilique est due à l'inondation de 1914 dans la vallée de Kalgamatch-Déré, lorsque, sous la rive emportée par les eaux, apparurent les vestiges d'une ruine. Les fouilles entreprises par la Société archéologique bulgare aboutirent aux constatations suivantes: La

basilique (voir le plan, figure 9), aux dimensions de 24·75 m. sur 16·80 m., ne présentait dans sa construction primitive qu'une nef; plus tard, par deux rangées de pilastres, elle a reçu encore deux nefs latérales. L'abside a la forme d'un fer à cheval, une particularité que l'on rencontre pour la première fois dans les constructions religieuses de l'art chrétien primitif en Bulgarie. Dans l'abside ont été trouvés des vestiges de sièges (synthrone) (fig. 10). Au nord de la basilique on remarque les fondements d'un catéchumène (fig. 9 B) et d'un baptistère (fig. 10 C, 18 et 19). Pour la construction de l'édifice primitif étaient employés la pierre brisée et le mortier blanc. Dans les bâtisses supplémentaires, d'une époque postérieure, on rencontre des blocs en tuf. Les briques n'ont été employées que dans les voûtes. Elles portent souvent des empreintes faites aux doigts sur la terre crue avant qu'elle eût passé au four (fig. 22). Dans l'abside a été trouvé un reliquaire en marbre ayant la forme d'un sarcofage et aux dimensions suivantes: h. 14 cm., l. 14 cm., larg. 9 cm. (fig. 24). Le reliquaire, cacheté de plomb, contenait quelques menus ossements et deux petits vases en verre. Parmi les autres objets trouvés, c'est la croix en bronze (fig. 25) qui mérite une attention particulière. — En considérant le baptistère, le catéchumène et le synthrone, on peut dater la première construction à l'époque chrétienne primitive, en tous cas non postérieure au VIIe siècle.

P. Moutaftchiew et U. Gospodinow.

Двѣ старинни църкви въ околностьта на гр. Сѣръ

отъ С. Н. Бобчевъ

Двѣ старинни постройки въ околностьта на гр. Сѣръ привличатъ вниманието на пѫтника съ хубавата си архитектура въ византийски стилъ. Това сѫ развалинитѣ на малката църква „Св. Никола“, на източния край на сѣрската стара крѣпость, и църквата „Св. Никола“ въ с. Дутли, 6 клм. сѣверно отъ града.

Нѣколкото часа, които пишещиятъ тия редове можа да отдѣли за бѣгло архитектурно снимане на тѣзи църкви прѣзъ врѣме на военната си служба въ сѣрския край отъ 1916—1918 г., сегашното имъ състояние и липсата на по-положителни свѣдѣния за тѣхното минало, не позволиха, щото описанието имъ да бѫде изчерпателно и изучването имъ пълно. Църквата на сѣрската крѣпость, която отдавна вече е развалина, скоро ще се събори съвсѣмъ и ще се изгуби за изслѣдвача, ако не се направи нѣщо за запазването ѝ. Това не стана нито прѣзъ врѣме на нашето, нито прѣзъ врѣме на грѣцкото (1913—1916) краткотрайно управление на сѣрския край и едва ли скоро ще се направи. По тая причина изучването на църквитѣ въ сегашния имъ видъ, поради историческия и художественъ интересъ, който тѣ прѣдставятъ, ми се видѣ необходимо.

I

Църквата „Св. Никола“ на сѣрската крѣпость е построена, както се каза, на източния край на цитаделата (сѣверно отъ града), току до самата крѣпостна стѣна. Отъ нея е останало сега само: апсидата на алтаря, самиятъ алтарь, сѣверната „апсида“, два отъ пандантивитѣ на централния куполъ и малка часть отъ лѣвия куполъ на притвора (обр. 27—29, по фотографии отъ Д-ръ Б. Филовъ). Часть отъ съборения централенъ куполъ лежи вѫтрѣ въ самата църква.

Цѫрквата има упростенъ планъ на еднокорабна куполна триконхална[1]) постройка съ притворъ (обр. 30). Къмъ югъ и сѣверъ отъ подкуполното мѣсто на храма излизатъ твърдѣ кѫситѣ напрѣчни рамена на кръста (подкуполнитѣ сводове-арки), които завършватъ съ полукрѫгли ниши; на изтокъ отъ него е еднокорабниятъ алтарь съ три алтарни ниши, а на западъ е било обикновеното, раздѣлено на три части прѣддверие.

Дължината на цѫрквата е била 11·90 м., широчината — 9·10 м., дебелината на стѣнитѣ е срѣдно 90 см. Височината на главния корнизъ,

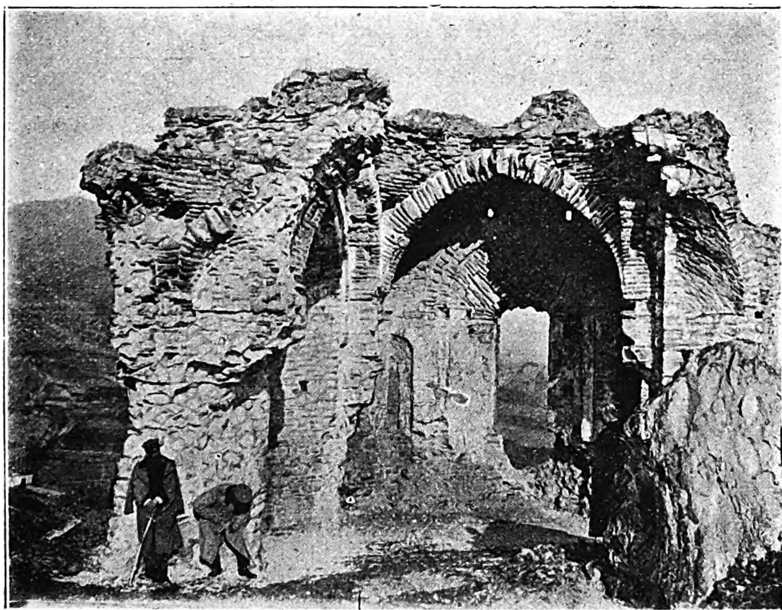

Обр. 27. — Цѫрквата Св. Никола при Сѣръ, гледана отъ западъ (по фотография отъ Д-ръ Б. Филовъ).

красиво композиранъ отъ два реда тухли на зигъ-загъ, е около 5 м. отъ сегашното ниво, което е съ около 1 метъръ по-високо отъ нѣкогашното. Надъ корнизитѣ е почвалъ обикновенъ двустраненъ покривъ по дългата ось на цѫрквата, кръстосанъ отъ сѫщо такъвъ по кѫсата ось (върху ризалитообразния трансептъ). На прѣсичането на тѣзи два покрива се е издигалъ централниятъ куполъ, носенъ вѣроятно отъ барабанъ. Колко високъ и какъвъ е билъ този барабанъ, не може да се установи, тъй като се е запазила само една нищожна часть отъ основанието му, на височина около 40 см. Въ всѣки случай той би ни далъ

1) Съ три „апсиди“ или по-точно съ три ниши (конхи), които затварятъ крайщата на кръста. Тази форма се нарича въ ново врѣме „дѣтелиновидна“.

едни отъ най-главнитѣ данни за характеризиране и датиране на църквата. Апсидитѣ сѫ били покрити съ пирамидаленъ (съ равна или крива повръхнина) покривъ, а куполътъ — вѣроятно съ сферически. Църквата е имала и подземна часть (крипта), което се вижда отъ запазения й прозорецъ на източната апсида.

Външностьта на църквата, макаръ и съ прости срѣдства, е украсена и разнообразена съ редуването на два тухлени и единъ каменен редъ, както и съ слѣпитѣ арки — по двѣ на всѣка апсида — като срѣдната страна на тристраннитѣ апсиди е имала, вмѣсто слѣпа арка, двоенъ

Обр. 28. — Църквата Св. Никола при Сѣръ, гледана отъ юго-изтокъ (по фотография отъ Д-ръ Б. Филовъ).

прозорецъ. За съжаление тѣзи прозорци, които сѫ били раздѣлени на двѣ, вѣроятно съ малка колонка, сега сѫ тъй повредени, че първоначалниятъ имъ видъ може да се възстанови само по прѣдположение. Отъ двѣтѣ страни на алтарната апсида, въ малкитѣ апсиди, има още два твърдѣ тѣсни прозорци. Освѣнъ отъ тия прозорци, църквата се е освѣтявала вѣроятно и отъ прозорцитѣ на барабана, които сѫ били по единъ на всѣка отъ неговитѣ осемь страни, или пъкъ само на четири отъ тѣхъ — прѣзъ една. Така църквата е била достатъчно свѣтла.

Притворътъ (нартика) съ двата малки купола на двата си края можа да се възстанови въ планъ благодарение на единъ окопъ, напра-

венъ за военни нужди, който откри основитѣ му. Обаче архитектурата на главния фронтъ (къмъ западъ) остава да се възстанови само по прѣдположение. За забѣлѣзване е, че при вънкашната архитектурна обработка не винаги сж спазвани еднакви дължини за съотвѣтни части отъ двѣтѣ страни на симетричната ось (гл. размѣритѣ, означени на обр. 30).

Засводяването на църквата (куполи, полукуполи и цилиндрични сводове) е постигнато особено здраво съ грижливо извършена свръзка на тухлитѣ чрѣзъ „ластовична опашка", т. е. съ редове подъ жгълъ отъ

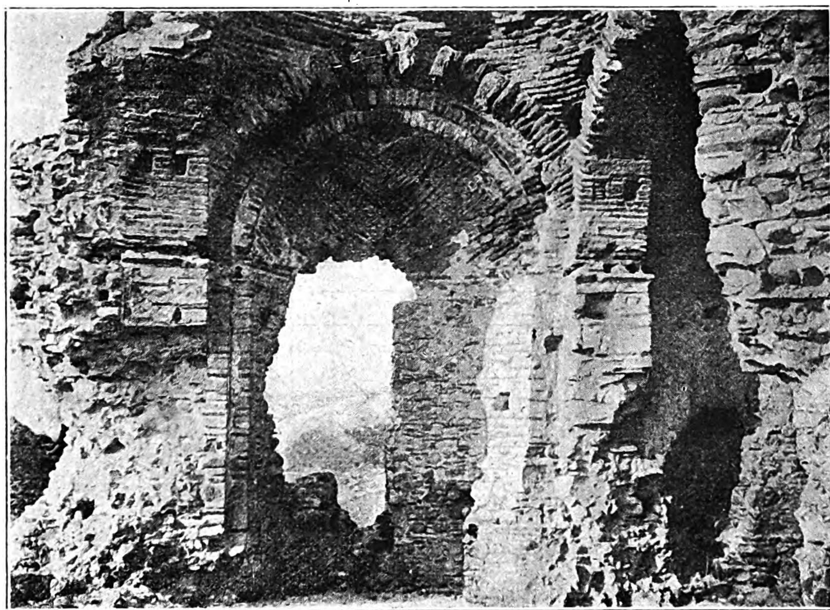

Обр. 29. — Сѣверната конха на църквата Св. Никола при Сѣръ, гледана отвжтрѣ (по фотография отъ Д-ръ Б. Филовъ)

около 45° спрѣмо осьта на свода (обр. 31 и 32). Дълготрайностьта на тия сводове се дължи между другото и на прѣимуществата на тая свръзка, която нѣма аксиални фуги, равномѣрно разпрѣдѣля налѣгането върху всички стѣни и дава правилно улѣгане на свода при строежа му. Четиритѣ главни сводове-арки, носещи барабана, издаватъ въ срѣдата си слабъ, едва забѣлѣжимъ врьхъ, който обаче не се отразява върху полукуполитѣ на апсидитѣ. Тѣзи арки сж красиво конструирани отъ дѣланъ туфъ и тухли. Алтарьтъ е засводенъ по особенъ начинъ съ три цилиндрични свода, отъ които срѣдниятъ се носи отъ другитѣ два.

За зидоветѣ сж употрѣбени гранитни камъни, взети отъ рѣката, закржглени отъ влаченето на водата, а пиластритѣ и нѣкои профили-

рани архитектурни части въ вѫтрѣшностьта сѫ отъ дѣланъ туфъ. Конструкцията е тъй солидна — нѣщо характерно за постройкитѣ отъ римско и византийско врѣме — че стариятъ пѫтешественикъ по Македония Cousinéry, като говори за нея, съ право забѣлѣзва: „les cailloux sont d'une forme arrondie et par là peu propres à la bâtisse; mais ils sont liés par un ciment si dur qu'il résiste à la force du marteau".[1]) Всичко

Обр. 30. — Планъ на църквата Св. Никола при Сѣръ.

останало е изградено отъ тухли съ форматъ 36×15×3·5 см. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ прѣпечени и глината е стопена на черна стъклена маса. Отъ по-тънкитѣ архитектурни части въ вѫтрѣшностьта е оцѣлѣлъ in situ, и то не навсѣкждѣ, само единъ профилиранъ вѣнецъ на височината на капителитѣ, който е отдѣлялъ стѣнитѣ отъ сводоветѣ околовръсть на цѣлата църква.

[1]) Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, Paris 1828, II 159—160.

Отвжтрѣ църквата е била изписана съ фрескова живопись, слаби слѣди отъ която има и до сега. Образитѣ и надписитѣ сж повредени до неузнаваемость не отдавна, което личи по прѣснотата на драскоти-

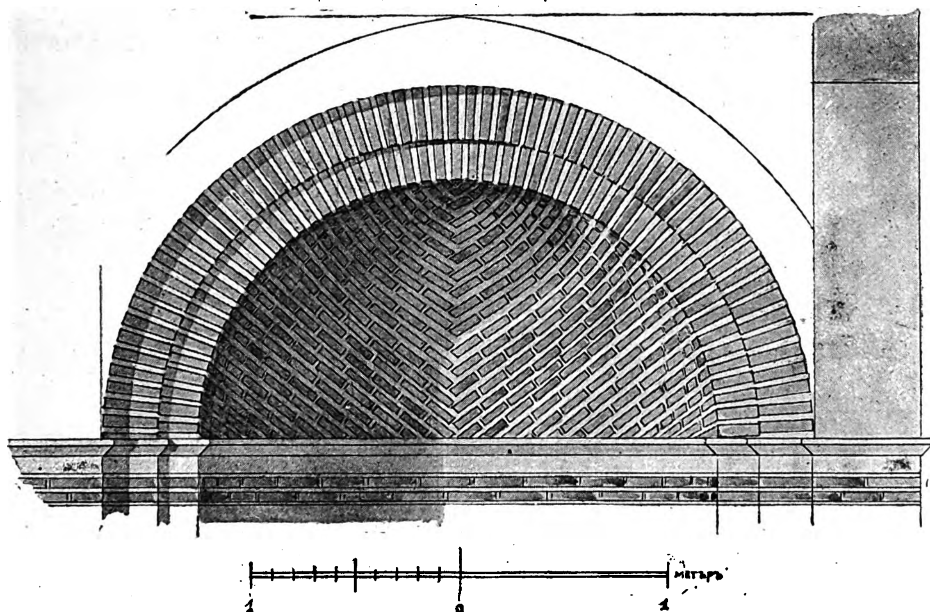

Обр. 31. — Конструкция на сводоветѣ на конхитѣ; вжтрѣшенъ изгледъ.

нитѣ. По думитѣ на сѣрчани до прѣди 60—70 години църквата била здрава, но въ нея не се служело и лека полека тя се съборила отъ ат-

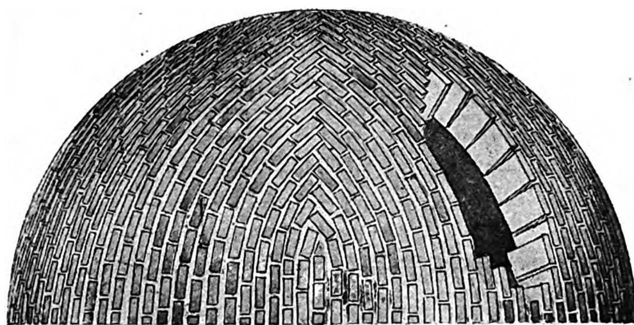

Обр. 32.
Конструкция на сводоветѣ на конхитѣ; външенъ изгледъ.

мосферни влияния, отъ турцитѣ и землетресенията. Никой не се погрижилъ за поправянето и запазването й.

Когато на 27 май 1917 год. посѣтихъ за пръвъ пжть Сѣръ, заварихъ града, а особено крѣпостьта, укрѣпени модерно и включени въ

първата отбранителна линия срѣщу враговетѣ ни; при това положение тѣ не бѣха много удобни за изслѣдвания. Въ града свѣдения за старата църква не намѣрихъ; мѣстното учителство и духовенство отсѫтствуваше, а библиотекитѣ на митрополията и църквитѣ бѣха недостѫпни за мене. Жителитѣ на града пъкъ ми обясняваха миналото на крѣпостьта

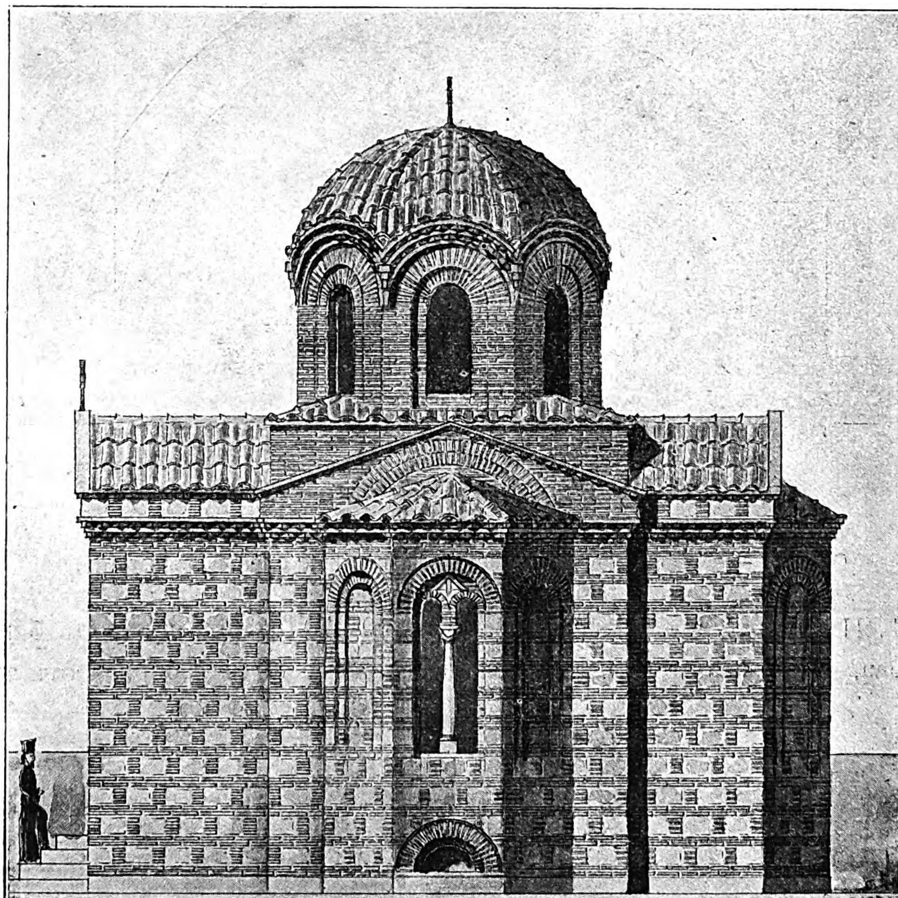

Обр. 33.
Реконструиранъ изгледъ на църквата Св. Никола при Сѣръ; източна фасада.

и църквата ѝ посрѣдствомъ фантастични и суевѣрни легенди за борбитѣ съ турцитѣ, въ които почти нищо правдоподобно нѣма.

Ние се опитваме да възстановимъ църквата въз основа на запазенитѣ ѝ по-главни части (обр. 33 и 34). Споредъ насъ, въ този си видъ, тя е паметникъ отъ врѣмето слѣдъ оная епоха въ историята на византийската архитектура, която проф. Strzygowski нарича „срѣдня“ и отдѣля чрѣзъ годинитѣ 867 (края на иконоборството) и 1204 (прѣвземането на Цари-

градени отъ кръстоносцитѣ на Балдуина) отъ двѣ други бѣдни и тжжни за византийското строително изкуство епохи. Съображенията ни сж слѣднитѣ: Ясно изразена форма на византийска еднокорабна куполна трикон-

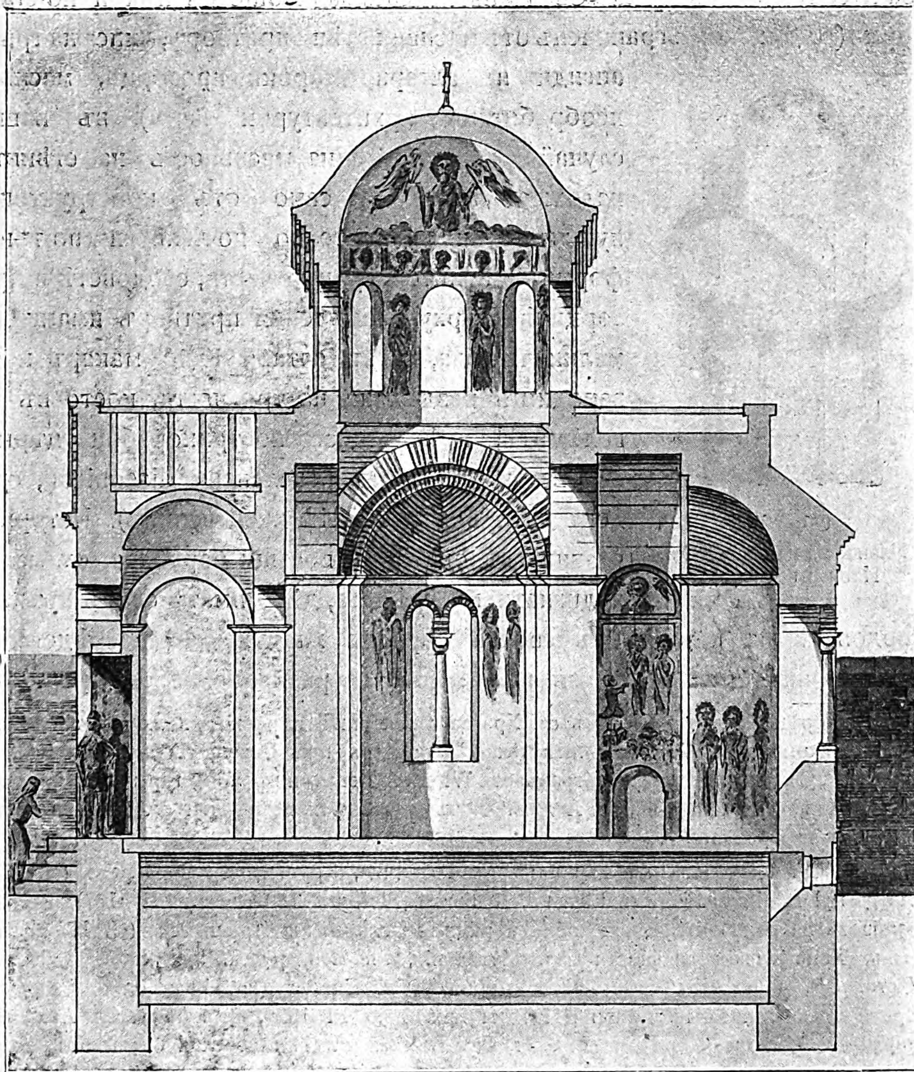

Обр. 34.
Вертикаленъ разрѣзъ на църквата Св. Никола при Сѣръ въ реконструирания й видъ.

хална църква срѣщаме за пръвъ пжть положително датирана въ солунската църква „Св. Илия" отъ 1012 год. (обр. 35).[1]) Отъ това врѣме тя

[1]) Гл. Ch. Texier et R. P. Pullan, L'architecture byzantine ou récueil de monuments des premiers temps du christianisme en Orient, Londres 1864, стр. 164; R. Borrmann und J. Neuwirth, Geschichte der Baukunst, Leipzig 1904, II. стр. 99. Подобна

става, тъй да се каже, канонизиранъ отъ източната църква планъ, типиченъ за малки и срѣдни монастирски църкви или господарски църкви-параклиси изъ крѣпоститѣ и градищата, каквато е и нашата.[1]) Докато обаче солунската църква „Св. Илия“ е свързана още съ нѣкои по-стари форми (голѣмъ неразграниченъ отъ масивни стѣни притворъ, липса на тритѣ апсиди въ алтаря, широки прозорци, масивни необработени архитектурни части), въ нашия случай имаме, при една масивность на стѣнитѣ, наложена може би само отъ конструктивни нужди, едни сравнително по-леки и по-тънки форми на архитектурнитѣ части, сводоветѣ и прозорцитѣ. Върху раздѣления притворъ имаме два малки купола, а въ алтаря едно макаръ и въ зародишъ раздѣляне на три части, което въ по голѣмитѣ, прѣимуществено трикорабни църкви се състои отъ ясно разчленени diaconicon, срѣденъ алтарь и prothesis (жертвеникъ). Четиритѣ главни сводове-арки, носещи барабана, сж малко издигнати въ срѣдата, дѣто иматъ слабъ връхъ.[2]) Сводоветѣ на нишитѣ съ своята свръзка на тухлитѣ посрѣдствомъ „ластовична опашка“ и съ вѣтрилното си разклонение на фугитѣ сж

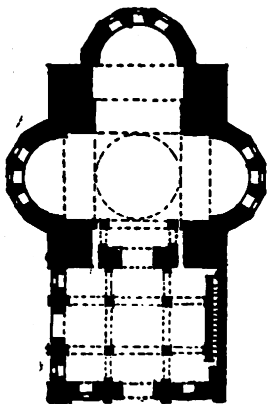

Обр. 35.
Планъ на църквата Св. Илия въ Солунъ.

форма се срѣща още въ IV вѣкъ сл. Хр. въ надземнитѣ църкви при входоветѣ на римскитѣ катакомби, въ V в. въ шенутския монастиръ при Сохагъ (Горни Египетъ), въ църквата „Св. Андрей“ въ Цариградъ отъ VI вѣкъ, както и въ монастирскитѣ църкви на Атонъ (IX в.) и др., но въ „Св. Андрей“ и въ монастирскитѣ църкви сж запазени тритѣ кораба въ постройката.

[1]) Ср. плановетѣ на църквитѣ въ Раваница, Крушевацъ, Смедерево (H. Holtzinger, Die altchristliche und byzant. Baukunst, Stuttgart 1899, стр. 165—167), както и плановетѣ на подобнитѣ еднокорабни църкви въ с. Винени, Прѣспанско (П. Н. Милюковъ, Христіанскія древности зап. Македоніи, въ Изв. русск. арх. инст. въ К-полѣ, IV стр. 54), куполната кръстовидна църква „Св. Спасъ“ (Й. Ивановъ, Старински църкви въ юго-западна България, Изв. на арх. д-во III 1920, стр. 55), „Св. Архангелъ Гавраилъ“ Лѣсновски при Кратово, старата църква въ Погановския монастиръ (Иречекъ, Пжтувания по България, стр. 549) и много други.

[2]) Ние бихме отдали това по-скоро на конструктивни причини, отколкото на нѣкакво формално влияние отъ изтокъ (или отъ западъ), тъй като приемането на хоризонтално насочената часть отъ разпъвателната сила на сводоветѣ-арки, носещи единъ доста значителенъ за размѣритѣ на църквата куполъ, не е осигурено, освѣнъ отъ стѣнитѣ на църквата, които на четиритѣ пиластри сж доста масивни (вжтрѣшни contre-forts) и отъ дървени греди, чиито легла още зѣятъ. При това връхътъ не се отразява върху полукуполния сводъ на „апсидитѣ“. Заострени сводове-арки срѣщаме въ византийската архитектура още въ врѣмето на Юстиниана, но прѣимуществено по-късно: Св. София въ Трапезунтъ, катедралата въ Ани (Армения), въ Студеница и въ Раваница (въ Сърбия), въ Марторана (Палермо) и др.

примѣри на византийски сводове, построени безъ дървенъ шаблонъ (cintrage) отъ сравнително късно врѣме (гл. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, стр. 76—77 и П. Н. Милюковъ, Христ. древн. зап. Македоніи, стр. 43). Такъвъ по-развитъ видъ и строежъ добива триконхалната и изобщо църковната форма въ Византия по-късно прѣзъ врѣмето на Комминитѣ и още по-късно, прѣзъ врѣмето на Палеолозитѣ, отъ което послѣдно врѣме датиратъ и поменатитѣ по-горѣ подобни църкви въ България и Сърбия (въ с. Винени отъ XIV в., Спасовица отъ 1330 год., въ Крушевацъ отъ 1360 г., въ Раваница отъ срѣдата на XIV в., „Св. Мария“ въ Смедерево и др.). Планътъ на нашата църква напомня прѣди всичко плановетѣ на послѣднитѣ сръбски църкви, извѣстни по Kanitz'а, но у сърбитѣ, както и у насъ, този планъ е заимствуванъ отъ византийцитѣ.[1]) За това пъкъ градежа ѝ, сходенъ напълно съ оня на по-голѣмата часть отъ крѣпостнитѣ стѣни на цитаделата, заедно съ главната кула, която носи византийски надписи и знаци, я отнася сигурно къмъ врѣмето на строежа на тѣзи стѣни и кули, а то е врѣмето слѣдъ заемане на крѣпостьта наново отъ византийцитѣ (1246 г.), когато тя била пръвъ пжть поправена отъ голѣмитѣ разрушения прѣзъ врѣме на борбитѣ между българи, византийци и кръстоносци.

Що се отнася пъкъ изобщо до вънѣшната тухлена архитектура (двойни слѣпи арки, корнизи и др.), тя у нашата църква не е единъ отъ богатитѣ по украсата си образи, за какъвто я взима П. Папагеоргиу въ своята статия Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (Byz. Zeitschr. III 242), като я сравнява съ солунската църква „12 Апостола“, за да я изкара „отъ XI, ако не отъ X вѣкъ“. По тая точка ние напълно сподѣляме мнѣнието на П. Н. Милюковъ, който въ цитирания по-горѣ свой трудъ много право казва за богатата тухлена архитектура на прочутата солунска църква: „Помимо архитектурной конструкціи церкви, свойственной нѣсколькимъ столѣтіямъ подрядъ и, слѣдовательно, не могущей служить вѣрной основой для хронологіи церкви, самой характерной особенностью ея стиля остается удивительная игра кирпича, образующаго ефектные фестоны и причудливые узоры. Между тѣмъ ету черту — кирпичную кладку съ орнаментомъ — мы не разъ встрѣтимъ въ далнѣйшемъ описаніи маке-

[1]) Тѣзи сръбски църкви отъ по-сетнѣшно врѣме (XIV вѣкъ) сж строени подъ силно западно (романско и готическо) влияние. Вж. Illustriertes Baulexikon, Berlin und Leipzig 1881, IV стр. 192: Serbische Bauweise, когато сѣрската има чисто византийски характеръ.

донскихъ церквей: и всякій разъ, когда при этомъ можно опрѣдѣлить время построенія церкви — оказывается, что она относится къ XIV столѣтію" (цит. съч. стр. 26). Датирането на „12 Апостола" въ XIV в. проф. Милюковъ установи по единъ неоспоримъ начинъ и чрѣзъ монограма на патриарха Нифона върху капителитѣ на притвора (пакъ тамъ стр. 26).

Тѣзи съображения се потвърдяватъ и исторически. Като се изключи врѣмето отъ 1195 год., когато българитѣ на Асѣня и Петра разбили византийцитѣ южно отъ Сѣръ и владѣли околностьта му слѣдъ това отъ 1204—1205 год., когато кръстоносцитѣ, които прѣслѣдвали всичко византийско, образували въ Солунъ и източна Македония заедно съ Сѣръ свое царство на Монфератския маркизъ Бонифация и врѣмето отъ 1205—1246 год., когато надъ Сѣръ сѫ владѣли българскитѣ царе Калоянъ, Борисъ и Иванъ Асѣнь II, прѣзъ което врѣме византийцитѣ не сѫ могли да строятъ църква на цитаделата, владѣна или обсаждана отъ тѣхни неприятели, то като най-вѣроятно врѣме за съграждането на сѣрския „Св. Никола" остава врѣмето слѣдъ 1246 год., когато Сѣръ билъ наново завладѣнъ отъ Никейския императоръ Иоанъ Дукасъ Ватацесъ съ подкупването на кастрофилакса на крѣпостьта болярина Драгота, или пъкъ врѣмето на послѣднитѣ императори отъ македонската династия до края на царуването на Комнинитѣ и Ангеловцитѣ (1057—1183—1203), царуването на които е било ознаменувано съ единъ новъ разцвѣтъ на византийската църковна архитектура слѣдъ упадъка й прѣзъ врѣме на иконоборскитѣ разпри. Възражението противъ първото прѣдположение, какво едва ли би могло да се допустне, че сѣрската крѣпость — една отъ голѣмитѣ опори на византийската държава, строена още въ първитѣ вѣкове на империята — е стояла толкова врѣме безъ църква или параклисъ, защото мѣстниятъ кастрофилаксъ е ималъ нужда отъ такава, за да може да се черкува въ врѣме на обсада, на каквато често билъ излаганъ,[1]) не е основателно. Такава църква може да е сѫществувала отъ по-рано и да е била разрушена, както изглежда отъ едно споменуване у историка Вилхардуена, че въ 1205 год., слѣдъ прѣвземането на Сѣръ, „Johannis (Калоянъ) fist abatre le chastel et la

---

[1]) Още въ 977 год. крѣпостьта е била театъръ на голѣми боеве между българи и византийци. Подъ нейнитѣ стѣни тогава е загиналъ единъ отъ Самуиловитѣ братя — Мойсей.

cité et s'en rala vers le marchis".[1]) Сжщото пише и византийскиятъ историкъ Никита Хониатъ. Въ тоя случай може да се прѣдположи, че всички постройки върху цитаделата, ако такава е имало по-рано, включително и църквата ѝ, сж били разрушени или поврѣдени и послѣ възстановени resp. поправени. Никой отъ двамата не казва обаче по-точно, какво е било съборено: дали само външнитѣ стѣни на града или и постройкитѣ на самата вжтрѣшна крѣпость (цитадела). Но главно по причинитѣ отъ архитектуренъ характеръ (конструктивни и формални), изложени по-горѣ, ние сме наклонни да приемемъ за по-вѣроятно първото прѣдположение, именно че църквата е построена отъ византийцитѣ слѣдъ 1246 год.

За съграждането на църквата, свързано съ онова на крѣпостьта, сжществува обаче у мѣстното население едно прѣдание, споредъ което тя била построена отъ сърбитѣ въ врѣмето на краль Стефанъ Душанъ. Споредъ сжщото прѣдание той подновилъ крѣпостьта, построилъ и до сега още отчасти запазения ѝ акведуктъ и нѣколко църкви въ „Вароша" (сега вече несжществуващи), а така сжщо и близкия монастиръ „Св. Ив. Прѣдтеча". Въ по-голѣмата си часть това прѣдание не съвпада съ историческата истина. Прѣди всичко ще отбѣлѣжимъ, че въ многочисленитѣ писменни паметници отъ онова врѣме нѣма свѣдѣния въ подкрѣпа на това всеобемаще и всичко обясняваще прѣдание. Ето напротивъ, какви интересни свѣдѣния, макаръ и прѣзъ гръцки очила, ни дава тогавашниятъ византийски историкъ Никифоръ Грегорасъ за Душана и за неговата дѣйность въ сѣрско (1345—1355).[2]) Споредъ него Душанъ толкова много обичалъ византийскитѣ нрави и животъ, че „раздѣлилъ цѣлата държавна власть съ сина си (Михаилъ Уроша), като нему отстжпилъ да управлява споредъ „сръбскитѣ закони" земята, която се простира отъ Йонийския заливъ и рѣка Истъръ (Дунавъ) чакъ до градъ Скопие, въ която провинция извира и тече въ горнята си часть голѣмата рѣка

---

[1]) „Калоянъ събори замъка и града (к. н.) и настжпи къмъ маркиза" (солунския краль). Гл. Geoffroi de Ville Hardouin, Conquête de Constantinople etc. Texte original, 3-ème éd. Paris 1882.

[2]) Гл. Йорд. Ивановъ, Българитѣ въ Македония, стр. 48—49. При все това до 1372 г. Сѣръ е билъ все още подъ сръбска власть; тукъ управлявалъ Вълкашиновиятъ братъ деспотътъ (въ народнитѣ пѣсни „банъ") Иоанъ Углешъ, който загиналъ съ брата си въ паметния Чирменски бой между тѣхната сърбско-българска войска и турцитѣ на 7 септември 1371 г. Свѣдѣнията за сждбата на гр. Сѣръ слѣдъ тая дата сж твърдѣ противоречиви Споредъ единъ турски документъ крѣпостьта била заета отъ турцитѣ прѣзъ 1374 г.; гл. А Шоповъ, Източникъ за бълг. история, Пер. спис. кн. LXIII стр. 11.

Аксиусъ (Вардаръ); за себе си пъкъ запазилъ ромейскитѣ земи и градове, отъ него мѣсто чакъ до Христополскитѣ клисури (при Кавала), които земи и градове останали да се управляватъ по ромейскитѣ закони... Като промѣнилъ варварскитѣ си нрави съ обичаитѣ и живота на ромеитѣ, той управлявалъ по установенитѣ отъ ромеитѣ закони".[1]) Така гръцкиятъ писатель поставя границата на земитѣ, които се управлявали по „сръбския законъ". По тая причина, въпрѣки залѣгането си за църквата и държавата, Душанъ не ще да е развилъ такава строителска дѣйность и да е оставилъ такива слѣди отъ сръбска култура въ източна Македония, както му приписва народното прѣдание, запазило за него най-свѣжъ споменъ като отъ послѣденъ голѣмъ християнски господарь въ Македония. Той въ нищо не нарушилъ съществуващия византийски редъ, а напротивъ се явилъ като неговъ поддръжникъ. Наистина той богато надарявалъ монаститѣ, между които и знаменитиия монастиръ „Св. Ив. Прѣдтеча", около 8 клм. на с.-и. отъ Сѣръ, за което се счита и неговъ ктиторъ, но това е накарало вѣроятно народното прѣдание и до днесъ да го счита за основатель на монастира. Това народно прѣдание е заблудило мнозина, като напримѣръ Cousinéry, който въ цитираното по-горѣ свое съчинение твърди, че монастирътъ билъ основанъ отъ единъ български (славянски!) царь; послѣ А. Шопова, който въ статията си „Едно пътуване въ Македония" (Период. спис. 1906, стр. 787) „поправя" Cousinéry, като кавва: „извѣстно е, че сѣрския монастирь „Св. Ив. Прѣдтеча" е основанъ (?) въ царуването на сръбския царь Душана, който се счита и ктиторъ на монастиря". Истината обаче е, че тази обитель е основана много по-рано, — въ никой случай не по-късно отъ 1280 г.[2]) Едва въ 1345 г. краль Стефанъ Душанъ потвърдява и увеличава

[1]) Niceph. Gregoras, Byzant. hist. ed. Schopen, Bonnæ 1830, II стр. 747 (цитатътъ прѣведенъ отъ К. Бобчевъ).

[2]) Още въ XII в. въ мѣстностьта на монастира (въ Смийница планина, старата Керкина планина) живѣли „монаси-пустинослужители" въ обитель „Св. Безсребърници". Прѣзъ врѣмето на Михаила VIII Палеологъ (1261—1295) зъхненскиятъ епископъ Иоанъ, тогава още монахъ, поправилъ стария храмъ на името на „Св. Ив. Прѣдтеча" на мѣстото на сегашния монастиръ (къмъ 1280 г.). За съществуването на сегашния монастиръ въ 1290 год. свидѣтелствува уставътъ му, запазенъ макаръ и въ прѣписъ отъ по-късно врѣме, а за състоянието му въ 1309 год. говори първиятъ издаденъ на монастира хрисовулъ на византийския императоръ Андроникъ II Палеологъ (1295—1328). Съ него той потвърдява имената на тая обитель. Отъ едни монастирски кодики, намѣрени прѣзъ 1845 год. пакъ тамъ, излиза, че въ 1321 г. монастирътъ е билъ вече твърдѣ богатъ и извѣстенъ. Вж. В. Григоровичъ, Очеркъ ученаго путешествія по Европ. Турціи, Москва 1877, стр. 145;

достоянието му съ особенъ хрисовулъ на гръцки езикъ. Сжщото е и съ сѣрската съборна църква—една отъ най-хубавитѣ срѣдновѣковни сгради въ Македония—изгорѣла въ 1811 г., която Душанъ пристроилъ и украсилъ (гл. Кондаковъ, Македонія, стр. 150) — толкова народната паметь е въ състояние вѣрно да запази и прѣдаде историческитѣ факти. И ако се сжди по всичко останало за врѣмето, когато сѣрскиятъ „Св. Никола" е билъ построенъ, то изглежда, че и въ този случай народното прѣдание ще да е сжщо толкова надежденъ исторически изворъ, колкото е и въ приведенитѣ по-горѣ случаи, а настойчивостьта, съ която то се е запазило, макаръ и въ не твърдѣ опрѣдѣлена форма, може да се обясни съ това, че сърбитѣ сж били послѣднитѣ християни съ политическа самостоятелность въ тази часть на Македония прѣди паданието й подъ турцитѣ.

За църквата „Св. Никола" споменуватъ кое бѣгло, кое по-подробно и мнозина отъ пжтувачитѣ въ източна Македония (напр. Cousinéry, Григоровичъ, Кжнчевъ, Папагеоргиу, Верковичъ, Z, Кондаковъ).

Като описва сѣрската крѣпость, която той посѣтилъ прѣзъ врѣме на седемдневното си прѣстояване въ Сѣръ, Cousinéry казва: „Presque au centre (!) de ce château est une petite église dédiée à Saint Athanase (?) dont les peintures encore conservées paraissent appartenir au onzième ou au douzième siècle" (цит. съч. стр. 159). Съ това обаче той не принася много за датирането на самата църква, защото датирането само на фрескитѣ не винаги може да послужи за тази цѣль. Освѣнъ това твърдѣ общо твърдение, прави впечатление, че даже и нѣщата не сж отбѣлѣзани у него правилно. При това църквата е била още здрава, когато той я посѣтилъ (въ 1815 г.).

Солунскиятъ учитель-археологъ П. Папагеоргиу му посочва грѣшкитѣ въ статията си „Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου", обнародвана въ Byzant. Zeitschrift III (въпросителниятъ и удивителниятъ знаци въ горния цитатъ отъ Cousinéry сж негови). Самъ той описва на стр. 241—242 доста подробно църквата. Като я заварилъ вече руина (въ 1889—1891 год.), той забѣлѣзалъ по фрескитѣ въ алтаря й доста много надписи на гръцки, които дава на отдѣленъ листъ на края на статията си.

Кондаковъ, Македонія, Спб. 1909 стр. 163; П. N. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, Byz. Zeitschr. III стр. 235 и „Сказаніе о началѣ и настоящемъ положеніи ставропигіальнаго монастыря и пр. пророка Іоанна въ Серреской епархіи въ Македоніи", Спб. 1864, стр. 4—15.

На сжщата страница той казва за църквата слѣдното: „Отъ вжтрѣшното прѣддверие е запазена до сега само малка часть; пропукания въ срѣдата куполъ поддържатъ четири арки (ἀψῖδες); цѣлъ е само светиятъ алтарь, който носи на източната си стѣна обикновенитѣ три конхи (niches, νύμφαι) — срѣдната по-голѣма отъ другитѣ двѣ — въ десната и въ лѣвата страна на алтаря". Съ думата „ἀψῖδες" Папагеоргиу означава сводоветѣ (арки) — значение, каквото тази дума е имала у византийцитѣ. Накрая той сравнява нашата църква по конструкцията на зида и по елегантностьта и разнообразието на вънкашната ѝ архитектура съ солунскитѣ църкви „12 Апостоли" и „Св. Екатерина" (?) — сега джамии — и съ това я поставя като „паметникъ на XI, ако не и на X вѣкъ". Наистина между външнитѣ бѣлѣзи и конструктивнитѣ особености на „12 Апостоли" и на нашата църква има извѣстна прилика, обаче датирането на църквата „12 Апостоли" въ X или XI вѣкъ е погрѣшно. Споредъ мнѣнието на по компетентни учени тя трѣбва да се отнесе чакъ въ XIV вѣкъ.[1])

Рускиятъ ученъ В. Григоровичъ посѣтилъ сѣрската крѣпость и църквата ѝ въ 1845 год. (29. V—8. VI), но въ съчинението си „Очеркъ ученаго путешествія и пр." дава за тѣхъ на стр. 144 само бѣгли бѣлѣжки. Извѣстниятъ нашъ македоновѣдъ, покойниятъ В. Кжнчевъ, въ обширнитѣ си пжтни бѣлѣжки „Пжтуване по долинитѣ на Струма, Мѣста и Брѣгалница" (Мсб. X, 1894, 476) споменува за църквата така: „Хисарътъ е една висока конусообразна върщина, на която е билъ главниятъ цитаделъ на стария градъ. Тукъ лежатъ цѣлъ купъ останки отъ стѣнитѣ и кулитѣ; има и една малка черквица, която извънъ цѣла е запазена, но извжтрѣ съвсѣмъ опустошена". Интересно е, че той намира църквата (въ 1892 год.), „извънъ цѣла запазена", когато по-старитѣ пжтувачи я описватъ като руина.

Нашата църква споменаватъ още Z (Два санджака въ Източна Македония, Пер сп. VII кн. 36 стр. 829), С. И. Верковичъ (Топограф.-етнографическій очеркъ Македоніи, стр. 57) и Кондаковъ (Македонія, стр. 161).

II

Църквата „Св. Никола" въ чисто българското село Дутли (Горенци), което е получило сегашното си турско име отъ нѣколкото хиляди маслинени дървета изъ градинитѣ му, е построена по единъ

[1]) Милюковъ, цит. съч. 26—27; Кондаковъ, Македонія, стр. 120.

твърдѣ разпространенъ и не по-малко типиченъ за византийскитѣ църкви планъ (обр. 36). Много такива се наброяватъ въ България и Македония.[1]) Като изключимъ западната ѝ пристройка, която е отъ по-ново врѣме (1851 г.) и нѣкои други малки поправки, може да се каже, че тя е запазила още своя първоначаленъ видъ.

Църквата е квадратна куполна постройка, съ планъ въ форма на грьцки кръстъ, съ куполъ върху високъ барабанъ, носенъ отъ четири колони, о които намиратъ опора и четири по-малки куполи въ жглитѣ

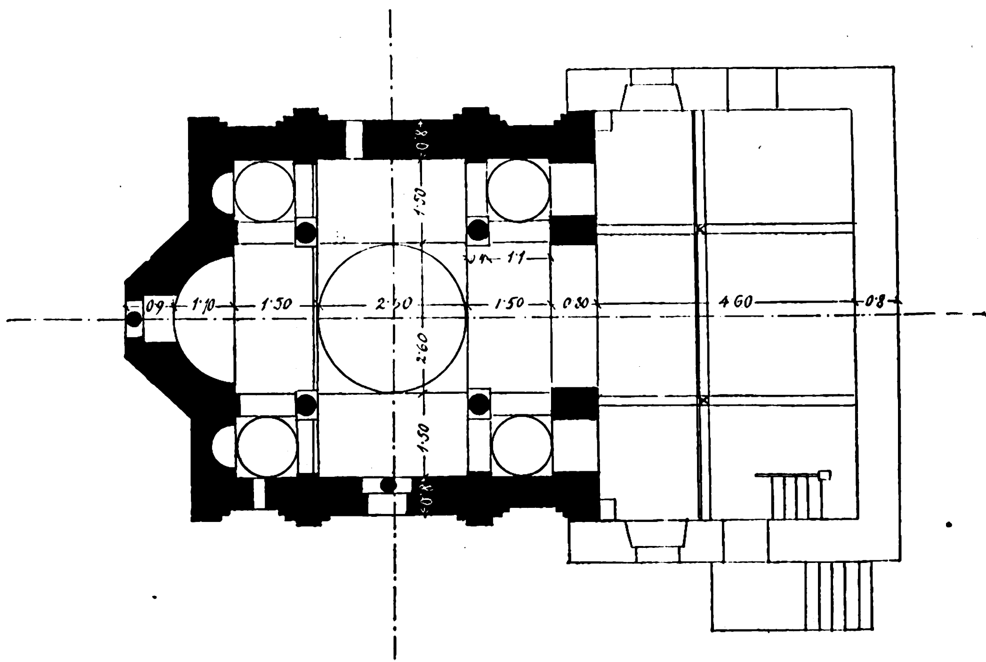

Обр. 36. — Планъ на църквата Св. Никола въ с. Дутли.

между рамената на кръста, закрити отъ вънъ съ покрива (обр. 37). Така построена църквата е трикорабна, обаче посокитѣ на цилиндричнитѣ сводове върху рамената на кръста, както и тѣснитѣ отвори между тѣзи рамена и малкитѣ куполи въ жглитѣ, отслабватъ значително това разчленение. Алтарьтъ има една срѣдня по-голѣма апсида и отъ странитѣ ѝ двѣ по-малки, които отъ вънъ не се издаватъ. Може би църквата е имала нѣкога притворъ, който е билъ замѣстенъ съ помена-

[1]) Напр. Бѣловската църква отъ XIV в. (гл. Й. Ивановъ, Изв. на Арх. Друж. III, стр 58), „Св. Георги Колушки“ при Кюстендилъ, „Св. Архангелъ“ при Щипъ, „Св. Климентъ“ въ Охридъ отъ 1295 г., „Св. Иванъ“ въ Месемврия, „Св. Германъ“ въ с. Германъ, „Св. София“ въ Виза (К. Х. Шкорпилъ, Изв. на Арх. Друж. III, стр. 240), църквата „Заумъ“ на Охридското езеро (отъ 1361 г.) и много др.

тата пристройка (съ емпори) отъ по-ново врѣме, твърдѣ обширна за едно прѣддверие. Възможно е обаче притворътъ да е липсвалъ отъ самото начало, какъвто е напр. случаятъ при Бѣловската църква.

Ние ще опишемъ само старата часть на църквата. Тя е дълга 8·40 м., широка 7·20 м. и висока отъ сегашното ниво до покрива 4·50 м. Дебелината на стѣнитѣ е 80 см. Покрита е, както и сѣрскиятъ „Св.

Обр. 37. — Църквата Св. Никола въ с. Дутли, гледана отъ сѣверо-изтокъ.

Никола", съ двустранни сѣдловидни покриви по дългата и кѫсата ось на църквата (въ случая почти равни), като оня по кѫсата ось (върху отвънъ слабо издаденъ трансептъ съ два красиви фронта къмъ югъ и сѣверъ) е малко по-издигнатъ отъ другия. На прѣсичането на покривитѣ се издига направо, безъ обикновения прѣходенъ четиристѣнъ, осмостѣненъ барабанъ, който има само 4 прозорци (по-сетнѣ поправяни, та не сѫ могли да запазятъ първоначалната си форма; това се отнася до всички прозорци на църквата). Останалитѣ страни на барабана иматъ

слѣпи арки, върху които, както и върху другитѣ четири прозоречни арки, се извиватъ красиви арки-корнизи отъ по четири реда тухли, два отъ които сж на зигъ-загъ. На ржбоветѣ на барабана тѣ се срѣщатъ и свеждатъ въ леки консоли. Върху този корнизъ стои куполътъ, съ крайща врѣзани въ аркитѣ на барабана, покритъ съ широки слабо извити керамиди. Изобщо барабанътъ съ красивия си корнизъ и аркитѣ, които вѣроятно сж били поддържани отъ леки колонки, се отличава по своята изящность (обр. 37). Освѣнъ барабана, хубава архитектурна обработка иматъ и двата фронта на трансепта. Една двойна арка ясно маркира цилиндричния сводъ на вжтрѣшностьта, а върху нея, слѣдващъ линията на покрива, минава сжщиятъ съставенъ отъ 4 реда тухли (2 на зигъ-загъ) корнизъ, който вѣроятно е опасвалъ вѣнеца на сградата. Въ този сводъ-арка има 90 см. широкъ отъ вжтрѣ раздѣленъ на двѣ съ колонка прозорецъ. Отвънъ тристранната, а отъ вжтрѣ цилиндрическа срѣдня алтарна апсида има само единъ прозорецъ, сжщо красиво раздѣленъ на двѣ съ малки арки, нѣкога поддържани въ срѣдата отъ колонка. Покрита е съ твърдѣ плосъкъ и сега неясно очертанъ пирамидаленъ (?) покривъ, легналъ върху обикновения корнизъ. Малкитѣ апсиди сж маркирани отъ вънъ съ двѣ ниши.

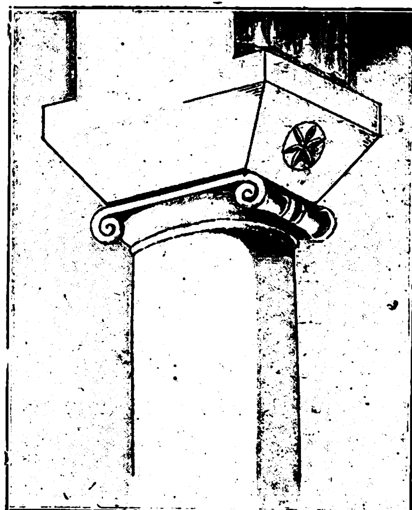

Обр. 38. — Колона съ капителъ отъ цѫрквата Св. Никола въ с. Дутли.

Отвжтрѣ цѫрквата съ своитѣ масивни сводове е тѣсна и тъмна, както повечето малки цѫркви съ подобенъ планъ. Четири мряморни колони съ доленъ диаметъръ 45 см. и слабо стѣсняване нагорѣ поддържатъ върху йонизирани капители съ голѣми трапецовидни кемпфери тежкитѣ сводове. Върху кемпферитѣ сж гравирани съ слабъ профилъ прости розетки по два различни образци (обр. 38). Базата се крие може би въ повдигнатия павиментъ отъ мряморни и др. плочи. Никакви други архитектурни декорации не красятъ вжтрѣшностьта. Обикновенъ дървенъ иконостасъ отдѣля алтаря, въ който „дяконикътъ" и „жертвенникътъ" сж вече разчленени. Всички стѣни сж изписани съ доста добрѣ запазени стари фрески съ грѫцки надписи.

За градежъ сж употрѣбени рѣчни камъни наредъ съ дѣланъ варовникъ и тънки тухли (форматъ 36/15/4 см.), по два реда слѣдъ всѣки редъ камъни въ дебели фуги.

Българитѣ дутлийчани обичатъ твърдѣ много своята църква — „цѣла отъ камъкъ и тухла, безъ дърво" — и разправятъ за нея разни прѣдания, споредъ които тя била построена 20 години (!) слѣдъ основаването на близкия монастиръ „Св. Ив. Прѣдтеча" (значи около 1300 г.). Слѣдъ нашествието на турцитѣ църквата грозила постепенно да се разруши, тъй като турцитѣ не позволявали да се поправя. Но въпрѣки прѣслѣдванията и наказанията, населението извършвало тайно нощно врѣме необходимитѣ поправки. Това ще е продължавало вѣроятно до врѣмето на султанъ Махмуда II, при когото религиозната свобода е била потвърдена съ неговия танзиматъ (1833 год.) и когато се почнала даже постройката на много нови църкви въ Турция.

За съжаление не можахъ да узная нищо по-подробно и положително за миналото на църквата. Въ какви отношения се намирала тя спрѣмо голѣмия монастиръ и сѣрскитѣ духовни власти, дали още отначало е била построена като енорийска църква, каквато е сега, или е била метохъ, сжщо не ми е извѣстно. За нея, съ изключение на Верковичъ и Z, които на кратко казватъ, че била съградена „по всѣка вѣроятность въ едно и сжщо врѣме съ монастиря Св. Иванъ и съ митрополията въ Сѣръ",[1]) не споменува никой отъ цитиранитѣ въ бѣлѣжкитѣ за сѣрския „Св. Никола" пжтешественици. Въ хрисовулитѣ на Палеолозитѣ и Душана, издадени на монастира Св. Ив. Прѣдтеча, се споменува „метохъ Кераница", „имение (ἀγρίδιον) Керавница", но да се установи идентичностьта на този метохъ съ село Горенци (Дутли), което е извѣстно съ това си име само на Верковича, менъ се чини, че ще трѣбва да се направи специално изслѣдване.

Единъ гръцки мряморенъ надписъ върху западния фронтъ на новата пристройка гласи, че тя била направена въ 1851 год., съ попечителството на сѣрския митрополитъ. Нѣкои отъ иконитѣ на емпоритѣ, изписани въ 1882 год. отъ дебърски иконописци, сж надписани по гръцки, но съ славянски букви.

Така, макаръ и добрѣ запазена, църквата може да се датира само приблизително въ широки граници. По планъ и конструкция тя би

[1]) Верковичъ, цит. съч. стр. 61 и Z, цит. съч. стр. 837.

могла да бѫде доста стара (напр. отъ XII вѣкъ), но по своя куполъ върху високия барабанъ тя прилича да е по-скоро отъ края на XIII или отъ XIV вѣкъ. Слѣдователно и тази църква ща да бѫде приблизително отъ сѫщата епоха, както църквата „Св. Никола“ въ Сѣръ, макаръ и отъ малко по-късно врѣме.

Deux églises anciennes aux environs de Serrès. — Les relations de quelques-uns des voyageurs anciens mentionnent l'église de St Nicolas, sur la citadelle de Serrès, mais elles ne nous ont pas laissé le plan ou la description détaillée du monument. L'église présente une construction en forme de croix à trois conques (fig. 27—30), avec une coupole, un narthex et une crypte, et aux dimensions 11·90 m. sur 9·10 m. L'édifice était voûté sans cintrage. Grâce aux recherches minutieuses faites sur la place, l'église pourrait être reconstruite, comme c'est montré fig. 33 et 34. Sa date doit remonter au XIIIe siècle, probablement bientôt après 1246, lorsque les Byzantins se firent maîtres de la forteresse de Serrès.

II. L'église de St Nicolas à Doutli, un village bulgare près de Serrès, est une construction carrée en forme d'une croix grecque (fig. 36 et 37); la coupole repose sur un haut tambour soutenu par quatre colonnes. Les mêmes colonnes servent de soutien aux quatre petites coupoles, entre les angles formés par les branches de la croix; ces coupoles ne sont pas surélevées au dehors et restent sous le toit (fig. 37). La partie de l'ouest est une construction postérieure de 1851. L'église primitive qui doit se rapporter au XIVe siècle, a 8·40 m. de longueur sur 7·20 m. de largeur et 4·50 m. de hauteur.

S. N. Bobtchew.

Черепи отъ старохристиянска гробница въ София

отъ Крумъ Дрончиловъ

(съ табл. I и II)

Въ откритата прѣзъ 1909 год. прѣдъ кѫщата № 13 на ул. Гурко старохристиянска гробница проф. Г. Кацаровъ е намѣрилъ и грижливо прибралъ 8 не напълно запазени човѣшки черепи. Споредъ изучванията на г. Кацарова[1]) гробницата може да се отнесе къмъ V или най-късно къмъ VI вѣкъ сл. Хр. Съ черепитѣ не сѫ намѣрени никакви останки отъ материална култура, тъй че нѣма нищо друго, освѣнъ самата гробница съ нейнитѣ изображения и надписи, което да е мѣродавно за датирането имъ. За съмнѣние, че въ тая гробница сѫ погребвали и въ по-сетнѣшни врѣмена, та че и черепитѣ да не сѫ отъ показаната за гробницата епоха, нѣмаме за сега никакво основание. Когато се набере повече и добрѣ датиранъ материалъ, възъ основа на който да ни се уяснатъ антропологическитѣ наслоявания на Балканския полуостровъ, тогава ще може да се подигне този въпросъ и да кажемъ, какви сѫ били, кога и откѫдѣ сѫ дошли тия хора, черепитѣ на които сѫ намѣрени въ въпросната гробница.

Тѣзи черепи прѣдставятъ голѣмъ наученъ интересъ, тъй като тѣ хвърлятъ малко свѣтлина върху физическия характеръ на населението на София въ онова врѣме, при все че тѣ сѫ много малко и недостатъчни, за да ни дадатъ приблизително вѣрна картина за краниологическитѣ особености на това население. За съжаление, при по-раншни разкопки почти не се е обръщало внимание на подобни цѣнни материали, които биха ни уяснили много тъмни въпроси върху по-раншното, па и сегашно население на нашия полуостровъ, тъй че Luschan[2]) има пълно право, като казва: „Leute, die sich nicht die Mühe nehmen

---

[1]) Г. И. Кацаровъ и Х. Тачевъ, Новооткрита старохристиянска гробница въ София. Извѣстия I, 1910, 23—28.

[2]) У Neumeyer, Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen, Hannover, 1905.

wollen, auch die menschlichen Überreste zu bergen, und denen es nur um die Grabbeigaben zu tun ist, sollten von Amts wegen an solch frivoler Grabschändung gehindert werden.“ Надѣя се, че примѣрътъ на проф. Кацарова ще бѫде послѣдванъ отъ всички наши археолози и праисторици, които при своитѣ разкопки нѣма да оставятъ безъ внимание човѣшкитѣ останки.[1])

Въпроснитѣ черепи не сѫ напълно запазени. Три отъ тѣхъ прѣдставятъ само горнята часть отъ мозъчния черепъ. Другитѣ петь сѫ съ отчасти запазено горно лице и безъ долня челюсть. Единъ отъ послѣднитѣ е дѣтски, тъй че числото на черепитѣ, които могатъ да се използуватъ за сравнително краниологическо изучване, се намалява още повече.

По възрасть черепитѣ се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: 1 *juv.*, 4 *ad.* и 3 *mat.* Като не взимаме прѣдъ видъ дѣтския черепъ, всички други сѫ мѫжки. Даденитѣ тукъ измѣрения сѫ направени споредъ споразумѣнието въ Монако.[2]) Несигурнитѣ мѣрки сѫ поставени въ скобки.

Черепитѣ не прѣдставятъ една расово хомогенна група. Тѣ показватъ, че въ населението, отъ което сѫ останали, сѫ взели участие нѣколко расови елементи. Между друго застѫпенъ е и хамепрозопенъ брахикефалъ. Прѣждеврѣменно е сега, при наличностьта на толкозъ малко материалъ, да използуваме констатиранитѣ краниологически признаци, както и срѣщането имъ въ днешното население на ю. з. България, за етногенетични заключения. Тукъ даваме само описанието и измѣренията на черепитѣ, като малъкъ приносъ къмъ етнографията на Балканския полуостровъ въ старитѣ вѣкове.

1. Черепъ № 1 (табл. I 1 *a-d*). *Calvarium mat.*, ♂. Липсва му лѣвата ябълчна кость заедно съ ябълчната дѫга и малка часть отъ лѣ-

[1]) Отъ тѣхъ най-важни сѫ черепътъ, тазътъ и бедренитѣ кости. Кости, които сѫ лежали дълго въ земята, сѫ станали извънредно чупливи, та трѣбва да се изваждатъ много внимателно. Затова тѣ се подкопаватъ и изваждатъ грижливо съ околната имъ пръсть и се оставятъ да съхнатъ съ нея 2—3 дни. Когато изсъхнатъ, тѣ значително уякчаватъ. Пръстьта се ронва послѣ съ дървена клечка или нѣщо подобно, но по никой начинъ чупливи кости не се миятъ съ вода. За да се уякчатъ и направятъ годни за транспортъ, извънредно чупливитѣ кости могатъ да се намажатъ съ разтопенъ стеаринъ съ четка. Трѣбва да се събератъ и прикрѣпятъ къмъ черепа, къмъ който принадлежатъ, изпадналитѣ зѫби и долната челюсть. Къмъ коститѣ трѣбва да се притуря винаги бѣлѣжка за мѣстонахождението и за намѣренитѣ съ тѣхъ прѣдмети, които сѫ важни за датирането имъ.

[2]) F. v. Luschan, Die Konferenz von Monaco, въ Korrespodenzblatt d. Deutschen Gesell. f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte, XXXVII, 1906, № 7.

вата горня челюсть. Отъ зѫбитѣ сѫ останали само горнитѣ I и II задни кѫтници на десната страна. Първиятъ отъ тѣхъ е доста изтърканъ. Съответнитѣ I и II лѣви горни задни кѫтници и двата горни мѫдреци сѫ извадени приживѣ, а другитѣ зѫби сѫ паднали слѣдъ смъртьта. Темпоралнитѣ части на коронарния и почти цѣлиятъ сагиталенъ шевъ сѫ срастнали, а останалитѣ шевове сѫ значително опростени. Въ областьта на ламбда се намира малка вормианова кость. Този е най-дългия черепъ въ серията (дълж.-шир. индексъ 75·1, слѣдователно мезокефалъ, на границата на долихокефалията). Хамекефалъ (индексъ 68·5). Горното му лице е ортогнатно и мезопрозопно (приблизително изчисленъ индексъ 50·0). Алвеоларната часть на горнята челюсть прѣдставя правилно U съ дължина 55 мм. и ширина 66 мм. За отбѣлѣзване е доста развитиятъ *torus palatinus.* Между двата първи рѣзци има значителна диастема. Носътъ е високъ 55 мм., а широкъ 28 мм.; изчислениятъ индексъ е 50·9, слѣдователно мезоринъ. Носовитѣ кости сѫ широки и голѣми. Въ срѣдата тѣ сѫ конкавно извити. Областьта на назиона е малко вдлъбната. Орбититѣ сѫ низки (индексъ 77·8). Напрѣчната имъ ось е малко наклонена на вънъ. Ябълчнитѣ кости сѫ отвърнати назадъ. Въ *norma lateralis* черепътъ показва изпѫкнала глабела, възнизко, малко наклонено чело и постепенно закрѫгляване на челната кость къмъ темето. Челната кость е безъ челни издадки. Леката извивка на теменнитѣ кости се спуща постепенно къмъ ламбда, отъ дѣто съ малко стѫпало прѣминава къмъ силно закрѫглената тилна кость, долнята часть на която е почти хоризонтална. Отъ всички черепи този има най-развитъ и най-изпѫкналъ окципутъ. Силната извивка на тилната кость въ сравнение съ тая на челната и теменнитѣ кости се вижда отъ индекситѣ, които прѣдставятъ степеньта на сагиталното закрѫгляване на тѣзи кости: 80·0 за челната, 90·8 за теменнитѣ и 74·8 за тилната кости. *Os temporalis* е малко изпѫкналъ въ срѣдата; *processus mastoideus* е масивенъ. Теменнитѣ издадки не сѫ развити, та черепътъ въ *norma occipitalis* е добрѣ закрѫгленъ. *Linea nuchae superior* е силно развита и съ голѣмъ *processus occipitalis* въ срѣдата. Гледанъ въ *norma verticalis* черепътъ има елипсовидна форма съ закрѫглени чело и тилъ. Областьта на *for. magnum* е възплоска. Послѣдниятъ е оваленъ съ индексъ 88·9.

2. Черепъ № 2 (табл. I 2 *a-d*). *Calvarium*, *ad.*, ♂. Голѣмъ, но относително лекъ. Липсва му цѣлата десна половина на лицето заедно съ десната ябълчна дѫга и двѣтѣ носови кости. Отчупени сѫ и лип-

сватъ още часть отъ лѣвата ябълчна джга, заднята алвеоларна часть отъ останалата лѣва горня челюсть, заднята часть на небцето и части отъ стѣнитѣ на орбититѣ. На десно отъ *for. magnum* има малъкъ продълговатъ дефектъ. Отъ зжбитѣ сж останали лѣвитѣ горни прѣдни кжтници и кучешкиятъ зжбъ. Другитѣ зжби сж изпаднали слѣдъ смъртьта· Останалитѣ зжби иматъ малки слѣди отъ изтъркване, а всички шевове сж много назжбени и напълно отворени, та възрастьта на черепа прѣсмѣтаме по-близо до двадесетьтѣ, отколкото до тридесетьтѣ години. Това е мезокефаленъ (индексъ 76·3) и низъкъ (хамекефалъ, индексъ 68·0) черепъ, съ тѣсно лице (приблизително изчисленъ индексъ 56.0). Масивна горня челюсть. Едритѣ ябълчни кости сж дръпнати назадъ. Орбититѣ сж низки (индексъ 75·0). Напрѣчната имъ ось е малко наклонена на вънъ. Въ *norma lateralis* се вижда леко издадена глабела, малко полегато чело, леко закржгляване на челната кость къмъ темето, контурата на което прѣдставя силно сплесната джга, която постепенно завива къмъ полукржглия окципутъ. Степеньта на закржгляването на отдѣлнитѣ кости ни даватъ индекситѣ: 87·9 за челната, 89·6 за теменнитѣ и 82·8 за тилната кости. Челнитѣ и теменнитѣ издадки не сж развити. *Processus mastoideus* е срѣдно голѣмъ. Гледанъ отъ горѣ, черепътъ прѣдставя напрѣдъ по-тѣсенъ, назадъ по-широкъ овоидъ, а въ *norma occipitalis* — петожгълникъ, който е повече широкъ, отколкото високъ и съ закржглени върхове. Долнята часть на тилната кость е слабо наклонена къмъ *for. magnum*. Послѣдниятъ прѣдставя малко продълговатъ овалъ (индексъ 78.4).

3. Черепъ № 3 (табл. II 1 *a-d.*). *Calvarium*, *ad.*, ♂. Доста тежъкъ, съ дебели кости. Липсва му голѣма часть отъ лѣвата челюсть заедно съ лѣвата ябълчна кость и ябълчната джга. Стѣнитѣ на орбититѣ, решетъчната кость и часть отъ клиновидната кость сж разрушени. Отчупени сж още долнята половина на носовитѣ кости и заднята часть на небцето. Отъ западната десна половина на горнята челюсть личи, че I прѣденъ кжтникъ, I заденъ кжтникъ и мждрецътъ сж били извадени приживѣ, а другитѣ зжби сж изпаднали слѣдъ смъртьта. Шевоветѣ сж доста опростени, особено сагиталниятъ шевъ, който е почналъ да се сраства въ областьта на обелиона. Темпоралнитѣ части на коронарния шевъ сж обаче още напълно отворени. Черепътъ е брахикефалъ (индексъ 81·5), ортокефалъ (индексъ 74·5), съ срѣдно-широко лице (приблизително изчисленъ индексъ 50·0). Носътъ му е високъ и съ широки носови кости. Ябълчнитѣ кости сж срѣдно голѣми и леко

дръпнати назадъ. Орбититѣ сж възнизки (индексъ 79·5) и съ малко наклонена въ страни напрѣчна ось. Челото е отвѣсно, високо, заоблено, безъ челни издадки и съ силно развити *arcus superciliares*. Въ *norma lateralis* контурата му се извива постепенно къмъ теменнитѣ кости, които отъ срѣдата се бързо закржглятъ къмъ слаборазвития, обаче закржгленъ тилъ. Степеньта на закржгляването на отдѣлнитѣ кости ни даватъ слѣднитѣ индекси: 87·5 за челната, 88·6 за теменнитѣ и 79·2 за тилната кости. *Planum temporale* е високъ; *processus mastoideus* срѣдно голѣмъ. Теменнитѣ издадки не сж развити, та въ *norma occipitalis* черепътъ прѣдставя горѣ силно закржглена петожгълна форма. Въ срѣдата на *linea nuchae superior* има развитъ *processus occipitalis*. Долнята часть на тилната кость е слабо наклонена къмъ овалния *for. magnum*, чийто индексъ е 79·5.

4. Черепъ № 4 (табл. II 2 *a—d*). *Calvarium, mat.*, ♂. Доста тежъкъ и съ дебели кости. Липсва му основата и десниятъ *os temporalis* съ голѣми части отъ челната и десната теменна кости въ областьта на птериона. Отчупени сж сжщо долнята часть на тилната кость, часть отъ лѣвия *os temporalis* ведно съ лѣвата ушна кость и двѣтѣ ябълчни джги. Разрушени сж още носнитѣ кости и заднята часть на десната орбита. Всичкитѣ зжби съ изключение на първия горенъ прѣденъ кжтникъ сж изпаднали слѣдъ смъртьта. Останалиятъ прѣденъ кжтникъ е силно изтърканъ. Темпоралнитѣ части на коронарния и заднята половина на сагиталния шевъ, особено въ областьта на обелиона, сж срастнали. Черепътъ е брахикефалъ (индексъ 84·2) съ ортогнатно и широко лице. Алвеоларната часть на горнята челюсть е широка и подковообразна. Лицето е плоско и ябълчнитѣ му кости сж силно издадени напрѣдъ, та има монголовиденъ изгледъ. Носътъ е срѣдно широкъ (*мезоринъ*, индексъ 48·1). Гърбътъ на носа при основата му е леко закржгленъ. Орбититѣ сж малки и мезоконхни (индексъ 82·1); напрѣчната имъ ось е силно наклонена въ страни. Глабелата е издадена ведно съ развититѣ *arcus superciliares*. Развити сж малко и челнитѣ издадки. Челото е високо и отвѣсно. Гледано отъ страна, то завива бързо къмъ леко заобленото теме. Контурата на теменнитѣ кости завива бързо отъ срѣдата имъ къмъ почти плоския тилъ. Сагиталното закржгляване на челната и теменнитѣ кости се изразява отъ индекситѣ: 85·8 за първата и 85·9 за вторитѣ кости. Теменнитѣ издадки не сж развити. Въ *norma verticalis* черепътъ прѣдставя широка яйцеобразна форма съ слабо закржглена задна часть. Гледанъ отъ задъ, прѣдставя силно закржглена петожгълна форма.

5. Черепъ № 5. *Calva, ad.*, ♂. Състои се само отъ челната, теменнитѣ и тилната кости. Отъ първитѣ сѫ отчупени малки части отъ областьта на птериона, а отъ послѣднята — долнята часть до обелиона. Всички шевове сѫ отворени. Запазенъ е напълно метопичниятъ шевъ *(sutura frontalis)*. Въ ламбоидния шевъ въ лѣво отъ ламбда се намира голѣма силно назѫбена и съ малко елипсовидна форма вормианова кость (диаметри около 3×2 см.), вдадена силно въ теменната кость. Въ *norma lateralis* черепътъ показва силно развити *arcus superciliares*, низко чело, силно завита къмъ темето челна кость; контурата на теменнитѣ кости въ втората имъ четвърть се повдига малко и се леко закрѫглява къмъ слабозакрѫгления окципутъ. Ламбда се намира много високо, та разстоянието брегма-ламбда е малко. Индексътъ за извивката на челната кость е 87·8, за теменнитѣ 91·3, а за тилната 82·2. Теменнитѣ кости сѫ безъ издадки и сѫ силно закрѫглени. Въ *norma verticalis* черепътъ прѣдставя елипса, издута силно въ срѣдата; челото въ областьта на метопичния шевъ е малко заострено. Тилната кость е много висока. Въ областьта на двата астериона се виждатъ малки части отъ *sutura transversa*.

6. Черепъ № 6. *Calvarium, juv.* Реставриранъ отъ многото парчета, на които е билъ разбитъ. Липсватъ му обаче нѣкои части отъ различнитѣ му кости. Така, между другитѣ, липсватъ малки части отъ теменнитѣ, тилната, десната темпорална и носовитѣ кости. Освѣнъ това областьта на лѣвия птерионъ, решетъчната и клиновидната кости сѫ разрушени. Отъ зѫбитѣ сѫ останали на десната страна кучешкиятъ и I и II задни кѫтници, а на лѣвата първиятъ прѣденъ кѫтникъ и I и II задни кѫтници. Другитѣ зѫби сѫ изпаднали слѣдъ смъртьта. Задъ вторитѣ задни кѫтници зѣятъ дълбоки ями, отъ които сѫ изпаднали неразвититѣ още мѫдреци. Понеже вторитѣ задни кѫтници сѫ напълно израстнали, то прѣсмѣтаме, че черепътъ е отъ индивидъ на 14—15 год. възрасть. Това е малъкъ, хипербрахикефаленъ (индексъ 87·0) и хипзикефаленъ (индексъ 82·7) черепъ. Лицето му е тѣсно (приблизително прѣсмѣтнатъ индексъ 53 4), съ високъ и тѣсенъ носъ (индексъ 49·0) и високи орбити (хипзиконхъ, индексъ 86·1). Напрѣчната ось на орбититѣ е наклонена малко въ страни. Въ *norma lateralis* се вижда слѣдната контура: отначало отвѣсната челна кость почва на височина на развититѣ челни издадки да се закрѫглява постепенно къмъ малко заобленото теме; отъ срѣдата на теменнитѣ кости тя бързо се спуща къмъ слабо закрѫгления окципутъ. Въ *norma verticalis* черепътъ има яйцеобразна форма съ много

широка и леко закрѫглена задна часть, а въ *norma occipitalis* силно закрѫглена петоѫгълна форма. Тилната кость е много наклонена къмъ *for. magnum*, цѣлата околность на който е издадена хуниообразно.

7. Черепъ № 7. *Calva, mat.*, ♂. Състои се отъ челната и двѣтѣ теменни кости, които сѫ дебели и тежки. Отъ задъ и отъ страни на теменнитѣ кости, особено отъ лѣвата, сѫ отчупени значителни части. Сагиталниятъ шевъ, съ малко изключение въ прѣднята му часть, и темпоралнитѣ части на коронарния шевъ сѫ срастнали. Челната кость е добрѣ закрѫглена и безъ челни издадки. *Arcus superciliaris* е развитъ. Теменнитѣ кости, гледани въ *norma lateralis*, правятъ силна извивка въ срѣдата си. Тѣ сѫ безъ издадки.

8. Черепъ № 8. *Calva, ad.*, ♂. Състои се само отъ челната и двѣтѣ теменни кости, които сѫ дебели и тежки. Заднята часть на лѣвата теменна кость е отчупена. Шевоветѣ сѫ значително опростени, но навсѣкждѣ още отворени. Челото е високо и заоблено, съ добрѣ развити *arcus superciliares*. Теменнитѣ кости сѫ добрѣ закрѫглени и безъ издадки. До колкото може да се сѫди възъ основа на запазенитѣ кости, черепътъ е брахикефалъ.

Crânes provenant de l'ancienne nécropole chrétienne de Sofia. Y sont décrits huit crânes trouvés à Sofia en 1909, dans un tombeau vieux-chrétien (v. Bulletin de la Société archéologique bulgare, I, 23 et suiv.). Le tombeau remonte au Ve ou VIe s. Au point de vue racial, les crânes ne présentent pas une homogéneité; ils montrent que la population chrétienne de Sofia de cette époque là appartenait à des races différentes. Les quatre crânes mieux conservés sont reproduits sur les planches I et II. Ils ont été mésurés (p. 65) suivant la base adoptée à Monaco.

K. Drontchilow.

ИЗМѢРЕНИЯ И ИНДЕКСИ.

Нумеръ на черепа	1	2	3	4	5	6	7	8
Възрасть	mat.	ad.	ad.	mat.	ad.	juv.	mat.	ad.
Полъ	♂	♂	♂	♂	♂	—	♂	♂
Измѣрения:								
Най-голѣма дължина	167	194	184	184	180	162	—	—
„ „ ширина	148	148	150	155	157	141	—	—
Височина (базионъ—брегма)	135	134	137	—	—	134	—	—
Най малка ширина на челото	104	107	102	96	97	94	99	99
„ голѣма „ „ „	—	130	128	—	—	—	—	127
Биутоматична ширина	(144	(134)	(148)	—	—	(116)	—	—
Височина на горното лице	72	75	74	72	—	62	—	—
„ „ носа	55	55	58	54	—	45	—	—
Ширина „ „	28	—	—	26	—	22	—	—
Междуорбитна ширина (дакрионъ—дакрионъ)	22	—	28	26	—	—	—	—
Разстояние базионъ—назионъ	107	104	106	—	—	96	—	—
Дължина на лицето (базионъ—простионъ)	98	(97)	(95)	—	—	(90)	—	—
„ „ *foramen magnum*	36	37	39	—	—	33	—	—
Ширина „ „	32	29	31	—	—	26	—	—
„ „ орбититѣ (отъ дакриона)	45	44	44	39	—	36	—	—
Височина „ „	35	33	35	32	—	31	—	—
Дължина на горнята челюсть	55	—	—	—	—	—	—	—
Алвеоларна ширина на горнята челюсть	66	—	—	64	—	60	—	—
Ширина между ушнитѣ точки	129	116	131	—	—	116	—	—
Хоризонтална обиколка (прѣзъ офриона и най-гол. *prot. occ.*)	550	551	535	(536)	—	480	—	—
Сагитална обиколка (назионъ—опистионъ)	390	391	379	—	373	348	—	—
„ „ на челната кость (назионъ—брегма)	133	140	128	141	123	118	—	130
Сагитална обиколка на теменитѣ кости (брегма—ламбда)	(130)	135	131	128	115	120	—	—
Сагитална обиколка на тилната кость (ламбда—опистионъ)	(127)	116	120	—	135	110	—	—
Прѣко разстояние между назионъ и брегма	117	123	116	121	108	104	—	144
„ „ „ брегма и ламбда	(118)	121	121	110	105	105	—	—
„ „ „ ламбда и опистионъ	(96)	96	95	—	111	95	—	—
Индекси:								
Дължинно-широченъ индексъ $\left(\frac{100\times\text{шир.}}{\text{длъж.}}\right)$	75·1	76·3	81·5	84·2	87·2	87·0	—	—
„ височенъ „ $\left(\frac{100\times\text{вис.}}{\text{длъж.}}\right)$	68·5	68·0	74·5	—	—	82·7	—	—
Широчно „ „ $\left(\frac{100\times\text{вис.}}{\text{шир.}}\right)$	91·2	90·5	91·3	—	—	95·0	-	—
Индексъ на горното лице $\left(\frac{100\times\text{вис. на гор. лице}}{\text{биутомат. шир.}}\right)$	(50·0)	(50·0)	(50·0)	—	—	(53·4)	—	—
„ „ носа $\left(\frac{100\times\text{шир.}}{\text{длъж.}}\right)$	50·9	—	—	48·1	—	49·0	—	—
„ „ орбититѣ $\left(\frac{100\times\text{вис.}}{\text{шир.}}\right)$	77.8	75·0	79·5	82·1	—	86·1	—	—
„ „ *for. magnum* $\left(\frac{100\times\text{шир.}}{\text{длъж}}\right)$	88·9	78·4	79·5	—	—	78·8	—	—
$\left(\frac{100\times\text{прѣко раст. м. назионъ и брегма}}{\text{сагитална обиколка на челн. кость}}\right)$	87·0	87·5	87·5	85·8	87·8	88·1	—	877
$\left(\frac{100\times\text{прѣко раст. м. брегма и ламбда}}{\text{сагитална обиколка на тем. кости}}\right)$	(90·8)	89·6	88·6	85·9	91·3	87·5	—	—
$\left(\frac{100\times\text{прѣко раст. м. ламбда и опистионъ}}{\text{сагитална обиколка на тилн. кость}}\right)$	(75·6)	82·8	79·2	—	82·2	86·4	—	—

Кюстендилскиятъ Хисарлъкъ и неговитѣ старини

отъ Йор. Ивановъ

(съ табл. III).

Непосрѣдно до града Кюстендилъ, отъ южната му страна, се издига стръмно единъ хълмъ, който е послѣдня изданка на Осоговската планина. Тоя хълмъ е познатъ съ името „Хисарлъкъ".[1] Хисарлъкътъ има изгледъ на наведено прѣсѣченъ конусъ, съ по низката си сѣверна страна обърнатъ къмъ град‹. Откъмъ югъ той се споява съ разклоненията на Осогово. Надъ града, който срѣдно има 515 метра надморска

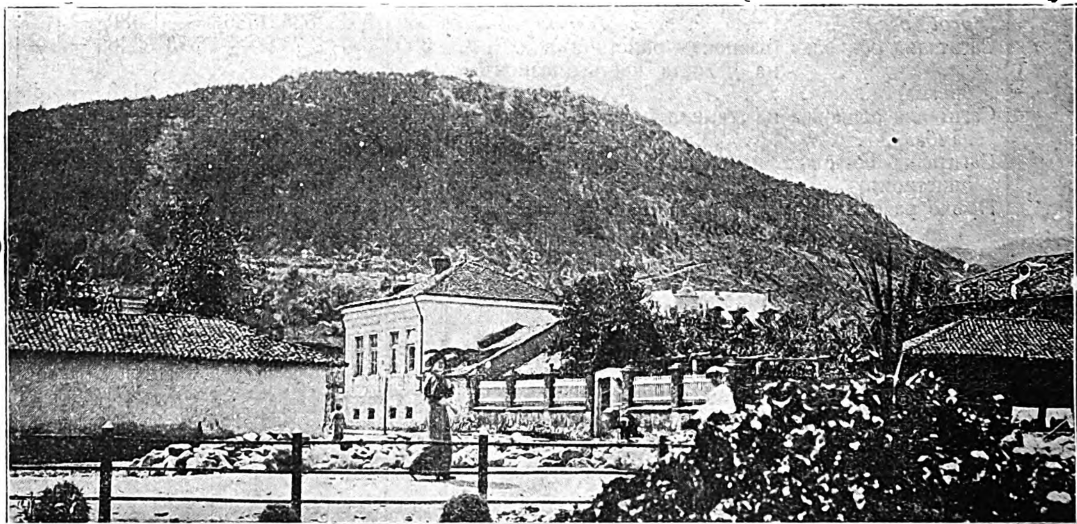

Обр. 39. — Хисарлъкътъ при Кюстендилъ.

висота, Хисарлъкътъ се издига съ 166 м. при най-високата си часть, и съ 141 м. при по-низката си часть, що е откъмъ града. Горното равнище на Хисарлъка има неправилна елипсовидна форма; на длъжъ това равнище мѣри около 250 м., а наширъ 150 м. (гл. обр. 39).

[1]) Старото турско население наричаше хълма „хасарлъкъ", което ще рече развалини. Сега по́ се чува името „хисарлъкъ" т. е. градище. На арабски „хасаръ" значи поврѣда, развалина, а „хисаръ" ще каже укрѣпление, цитадела.

Както горнята равнина на Хисарлъка, така и неговитѣ склонове сѫ обрасли съ дива и питомна гора (главно боръ), прошарена тукъ-тамѣ съ плодни дървета: череши, круши, мушмули, кестени. Поради своята близость до града, поради растителностьта и водата си, Хисарлъкътъ, който е единъ отъ най-хубавитѣ кѫтове на българската земя, винаги е служилъ за приятна разходка на кюстендилци и на по-далечни гости. Хисарлъкътъ не е бивалъ забравянъ и прѣзъ миналитѣ врѣмена: въ древность той се е красѣлъ съ храмове и Асклепиева лѣчебница, а прѣзъ края на римската епоха и срѣднитѣ вѣкове сѫ използували стратегичното му положение, като сѫ издигали по него крѣпостни стѣни и кули.

Свидѣтелствата на стари писатели и паметници за кюстендилския Хисарлъкъ, видимитѣ по него останки отъ старини, както и запазенитѣ и до наше врѣме прѣдания за тѣхъ ме подбудиха да направя археологически разкопки и да възкръся нѣколко страници отъ миналото на това мѣсто. За това ме подкрѣпиха Софийското археологическо дружество и Кюстендилската градска община, съ чиито помощи можаха да се направятъ разкопки и да се откриятъ доста старини. Разкопкитѣ се извършваха къмъ края на лѣтото и началото на есеньта, кога за по-дълго, кога за по-кѫсо врѣме, споредъ срѣдствата, прѣзъ 1906, 1908, 1909, 1911 и 1912 г. На учителя Сл. Вълковъ съмъ особено благодаренъ за голѣмото усърдие и добросъвѣстность, що употрѣби при упѫтването на работницитѣ и запазването на находкитѣ.

За откритото съобщавахъ на кратко още на врѣме въ засѣданията на Софийското археологическо дружество или въ списанието на сѫщото дружество. Тука ще дамъ общъ отчетъ за постигнатитѣ резултати, като ще се постарая да свържа онова, което бѣше скрито въ нѣдрата на земята, съ вѣститѣ на историята.

Находкитѣ се отнасятъ къмъ два прѣдмета отъ двѣ епохи — езически светилища и крѣпость, и споредъ това ще разпрѣдѣля материята на два дѣла.

I. Светилища.

На мѣстото на сегашния градъ Кюстендилъ нѣкога се е издигала тракийската Паутали или Павталия (Pautalia, Παυταλία), позната въ историята по надписи и паметници отъ I в. слѣдъ Хр. насамъ. Мѣстното тракийско племе — дентелетитѣ се явяватъ по-рано въ историята, още

въ IV в. прѣди Хр.[1]) и спазватъ своята мощь и самостойность до срѣдата на I в. сл. Хр., когато цѣла Тракия бѣ обърната въ римска провинция. Дентелетитѣ по-рано били приятели и съюзници на римлянитѣ, както за това знаемъ и отъ една Цицеронова рѣчь.[2]) Римлянитѣ дори помагали съ войски на дентелетския царь Сита. Пауталия, главенъ градъ на дентелетитѣ, вѣроятно поради тия си приятелски връзки съ Римъ, като влѣзла въ състава на римската империя, получила право да сѣче автономни монети на свое име, безъ образа на управителя на областьта или на императора. Това било прѣзъ първия в. сл. Хр. Въ началото на II в., видниятъ държавенъ организаторъ императоръ Траянъ (97—117 г.) възобновилъ Пауталия, и градътъ почналъ да се кичи съ прѣкора на своя благодѣтель Улпия Траяна и да се нарича Улпия Пауталия. Половина вѣкъ слѣдъ това, градътъ билъ украсенъ отъ ученолюбивия императоръ Маркъ Аврелия (161—180 г.), та Пауталия въ нѣкои надписи се величае и като Авреливa (Pautalia Aurelii). Благодарение на закрѣпения миръ и добра уредба, прѣзъ II и III в. градътъ достигналъ до цвѣтуще състояние. За това спомогнали и рударскитѣ и земледѣлски богатства, съ които е билъ изобиленъ кюстендилскиятъ край още отъ край врѣме. Овощията на кюстендилската котловина, сребърната руда на Осогово, златоносниятъ пѣсъкъ на Струма се славятъ съ думи и образи по старитѣ пауталийски монети.

Благоденствието на Пауталия се продължило до срѣдата на IV в. Слѣдъ това варварскитѣ нападения отъ сѣверъ и четитѣ опустошения разстроили римската държава: заедно съ другитѣ градове на Балканитѣ, пострадала и Пауталия, която никога вече не могла да се възвиси до онова благоустройство, до което била дошла при римскитѣ императори. Запазенитѣ паметници на пауталийското минало най-добрѣ свидѣтелствуватъ за реченото.

Асклепиево светилище. — Най-видно между пауталийскитѣ бѣлѣжитости е било светилището на Асклепия (Ескулапа), патронътъ на града. Лѣковититѣ топли минерални извори на града отъ рано още били привлѣкли погледитѣ на околнитѣ тракийци, и може би тия топли води да сж станали главна причина тамъ да се образува по-голѣмо селище, а по-сетнѣ и градъ.[3]) Заедно съ това се е появилъ и култътъ

1) Повече за дентелетитѣ и за Пауталия гл. Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония, стр. 3 сл.

2) In Pisonem § 34.

3) Чини ми се, че дори и името Пауталия ще води своето потекло отъ топлитѣ извори. Въ старитѣ надписи името се пише Παυταλία, Παιταλία, Peutalia, Potelia и др. Ко-

къмъ благодатната вода, олицетворена въ божество. Какво е било домашното, тракийско име на това божество и подъ каква форма то е бивало боготворено изпърво, за това сега не знаемъ. Паметницитѣ отъ Пауталия и надписитѣ по тѣхъ издаватъ божеството облѣчено въ формитѣ и езика на елинската култура, която бѣ съумѣла да се наложи въ тракийскитѣ крайща. Но отъ друга страна, наредъ съ Асклепия се величае и божеството Телесфоръ, което по име и по облѣкло се издава за домашно тракийско.

Ако сѫдимъ по съвокупностьта на мѣстнитѣ паметници и надписи, свързани съ Асклепия, трѣбва да признаемъ, че култътъ на това божество въ стария Кюстендилъ е билъ много широкъ. Така, на една монета, сѣчена въ Пауталия, стои главата на Асклепия съ емблемата на сѫщото божество — змията и надписъ Παυταλιωτῶν (обр. 40). На други пауталийски монети на опакато е изобразена змия съ сияние около главата (обр. 41); а змията, освѣнъ като лѣчебенъ символъ на топлитѣ води, е била и единъ отъ атрибутитѣ на Асклепия. Образътъ на обоготворената змия-лѣкарка се намѣри и на една мозаика въ Кюстендилъ (обр. 43). За широкия култъ на Асклепия говорятъ още и откриттитѣ фрагменти отъ статуи на сѫщия богъ, както и оброчни плочки, едни посветени само на Асклепия, други прѣдставящи бога съ дъщеря му Хигия или съ другаря му, ясновидеца Телесфоръ. Въ топлитѣ извори въ Кюстендилъ бѣ открито и едно голѣмо каменно яйце, извѣстенъ атрибутъ пакъ на Асклепия.

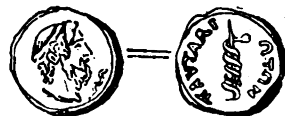
Обр. 40.—Монета отъ Пауталия.

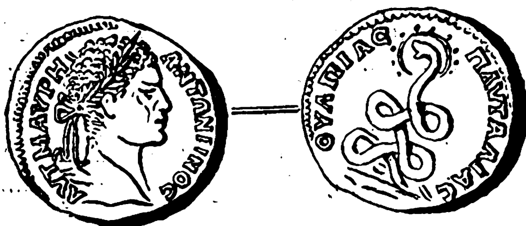
Обр. 41. — Монета отъ Пауталия.

За особено голѣмата почить, съ която се е ползувалъ Асклепи въ Пауталия, свидѣтелствува и една забѣлѣжителна пауталийска монета отъ врѣмето на императоръ Каракала (196–217 г.). Отъ нея узнаваме, че

ренътъ на думата може да се свърже съ латинското puteus — изворъ и съ прѣдполагаемото сродно тракийско *paut-, та споредъ това и Pautalia ще да е означавало „извори“, „баня“, тъй както топлитѣ извори въ Кампания сѫ дали името на града Puteoli сега Pozzuoli. Отъ края на срѣднитѣ вѣкове та и до днесъ у селското население Кюстендилъ е билъ познатъ и съ името Баня, което съ явява прѣводъ на Pautalia.

въ Пауталия е имало Асклепионъ т. е. светилище-лѣчебница подъ закрилата на бога Асклепия. На опакото на монетата (обр. 42), между надписа въ кржгъ ΟΥΛΠΙΑС ΠΑΥΤΑΛΙΑС, стои образътъ на кюстендилския Хисарлъкъ, обрасълъ съ гора и съ храмове по него: единъ на върха, другъ въ самитѣ поли на Хисарлъка, а отъ страни по бочницитѣ на хълма се виждатъ двѣ по-малки храмчета и едно трето току до голѣмия доленъ храмъ. Въ всѣки единъ отъ храмоветѣ въ срѣдата личи по една статуя. Въ десно отъ голѣмия доленъ храмъ излизатъ три лица. Още прѣди десетина години, когато проучвахъ тая пауталийска монета, въ менъ се закрѣпи надежда, какво „бждещитѣ разкопки на върха и при подножието на Хисарлъка ще ни зарадватъ съ откриване на нѣкоя отъ тѣзи изобразени на монетата храмове-лѣчебници, пъкъ и други още древности".[1]) Разкопкитѣ, наистина, оправдаха очакването ми.

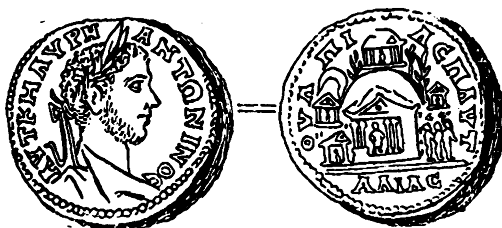

Обр. 42. — Монета отъ Пауталия.

Тукъ е умѣстно да приведемъ на кжсо онова, що знаемъ за древнитѣ асклепиони и за тѣхната уредба, за да си уяснимъ прѣдназначението на прѣдметитѣ, намѣрени при разкопкитѣ. Нѣкогашнитѣ асклепиони (ἀσκληπιεῖον) сж били съединение на светилище съ лѣчебница, подъ покровителството на бога на медицината Асклепия. Като изключимъ религиозната страна на асклепионитѣ, иначе тѣ могатъ да се уподобятъ на съврѣменнитѣ курорти. Най-подробно описание на асклепионитѣ, именно на епидаврърския въ Арголида, ни е оставилъ Паузани. Отъ Паузаниевото описание и отъ другитѣ вѣсти за светилищата на Асклепия знаемъ, че асклепионитѣ сж се помѣствали обикновено всрѣдъ свещена джбрава, дѣто централно мѣсто е заемалъ храмътъ на Асклепия и статуята на сжщото божество. Епидаврърската статуя на Асклепия е била направена отъ злато и отъ слонова кость. Богътъ е билъ прѣдставенъ седналъ на прѣстолъ, държещъ въ едната си ржка жезълъ, а въ другата змия. Подъ прѣстола имало изворъ. До храма се намиралъ джговиденъ трѣмъ съ покривъ за молещитѣ се и за болнитѣ. Много болнитѣ обаче и труднитѣ жени не се допускали въ свещената ограда, защото се смѣтало за осквернение, ако въ светото мѣсто умре човѣкъ

[1]) Северна Македония, стр. 14.

или ако роди жена. Асклепионътъ ималъ храмове посветени и на други божества: на Аполона, на Хигия, на Афродита, на Темида и др. Понастрани имало още: театъръ, стадионъ за надпрѣварвания и др. игри, баня, болница, дѣто били приемани и тежко болни и умиращи. Служители въ храма на Асклепия били жреци-лѣкари. Тѣ свещенодѣйствували и цѣрѣли болнитѣ. Тѣ отвжждали и свещени змии, като пазѣли едни отъ тѣхъ въ особни сандъци, а други въ водата на свещения изворъ при храма. Отъ Индия били донасяни папагали, съ които жрецитѣ си служили прѣдъ суевѣрното население за прѣдсказване.

Болнитѣ, дошли за цѣрене въ асклепиона, се подлагали на редъ прѣдварителни обредности, като кжпане, режимъ въ храната, принасяне жертви и др. Въ банята или въ лѣчебния изворъ били хвърляни като жертва монети и др. прѣдмети. Слѣдъ очищението, болниятъ се допущалъ да прѣнощува въ храма на Асклепия, като е прѣспивалъ понѣкога върху кожата на животното, що билъ принесълъ жертва. На съмване, болникътъ разказвалъ на жрецитѣ своя сънь, който се смѣталъ като внушение отъ Асклепия. Жрецитѣ тълкували съня и опрѣдѣляли споредъ това и лѣкарствата и начина на лѣкуването. Излѣкуванитѣ давали дарове въ асклепиона, обричали се да направятъ нѣщо за светилището и обикновено оставяли оброчни каменни плочи съ образа и името на божеството, както и съ името на дарителя; понѣкога на плочата се отбѣлѣзвала болестьта и лѣкарството, което е докарало здраве на болника и др. На извѣстни дни въ стадиона се устройвали тържествени игри и състезания.

Храмъ на Асклепия и баня. — Пауталийскиятъ асклепионъ съ относещитѣ се къмъ него светилища и джбрава е заемалъ по-голѣмата часть отъ днешния кюстендилски Хисарлъкъ, главно подножието и горѣ равнището на хълма. Главниятъ храмъ, асклепиевиятъ, се е намиралъ въ самитѣ поли на хълма, при най-издутата часть на джгата, що образува Хисарлъкътъ откъмъ града—тамъ, дѣто е прѣдставенъ храмътъ и на горѣпоменатата монета. На двадесетина метра подъ храма, вече на самото равнище, се е нахождала свещената кжпалня—тамъ, дѣто сега е главниятъ каптажъ на топлитѣ води за кюстендилскитѣ бани. На мѣстото на храма се издига една еврейска кжща, сега най-крайна въ тая махала, и минава тѣсна стръмна уличка, която води за Хисарлъка на горѣ. Откъмъ южна страна, тая кжща нѣма външенъ зидъ и се опира о наклона на Хисарлъка. Дълбоки разкопки тамъ не станаха, защото нѣмаше срѣдства да се отчужди кжщата; освѣнъ това трѣбвах срѣдства и за отравяне на многото пръсть, надвиснала надъ сградата.

За сега се задоволихме да разкриемъ часть отъ пода на храма. Подътъ е направенъ отъ мозаично слѣпени камъчета. Мозаиката е доста груба направа. Сглобена е отъ тъмносини и бѣли мряморни камъчета. Камъчетата, които сж сложени и закрѣпени върху пластъ хоросанъ, сж четвъртити, съ страна срѣдно по единъ сантиметъръ. Откритата мозаика е дълга 2·10 м. и широка 70 см. Тя бѣ скрѣпена съ циментъ и желѣзни пржчки и прѣнесена въ мѣстната археологическа сбирка при кюстендилското читалище. Мозаиката наистина не прѣдставя художественъ интересъ, но е цѣнна по своята шарка. Въ една бѣла рамка е включено тъмносиньо поле, а вжтрѣ въ него е образа на голѣма змия, най извѣстниятъ атрибутъ на бога Асклепия. Змията е сглобена отъ бѣли камъчета и е дълга 1·20 м. Тя има голѣма глава, срѣдъ която ясно се

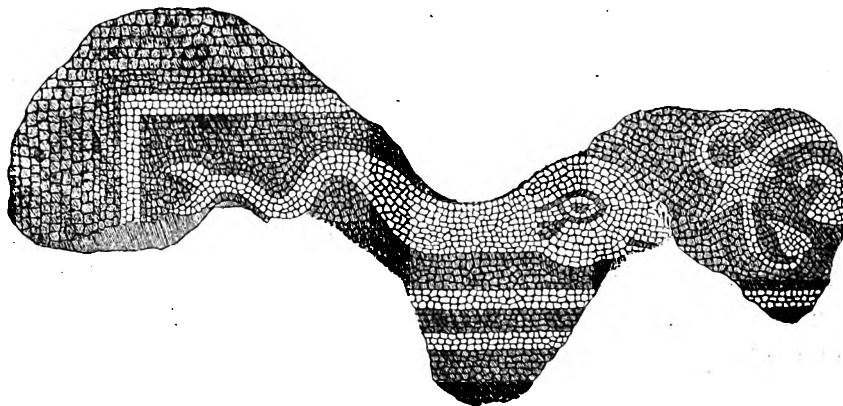

Обр. 43. — Мозаика отъ Кюстендилъ.

очертава окото. Опашката на края е двойна, чаталеста. Прѣдъ главата личи часть отъ стилизуванъ растителенъ орнаментъ (обр. 43).

Единъ день, когато се разкрие цѣлата мозаика, която остава подъ зидоветѣ на кжщата и подъ тѣсната пжтека, и когато се открие всичката пръсть около кжщата, дѣто е билъ храмътъ, ще се намѣрятъ вѣроятно още останки отъ него.

Отъ сжщия храмъ ще да е вѣроятно и единъ фрагментъ отъ статуя на Асклепия, намѣренъ току подъ храмовото мѣсто, при основитѣ на нѣкогашната турска баня Шабанъ хамами, тъкмо тамъ, дѣто сега е главниятъ каптажъ. Фрагментътъ (обр. 44) е отъ едрозърнестъ бѣлъ мряморъ (вис. 17 см. и шир. 13·5 см.) и прѣдставя часть отъ грамадна змия дебела 5 см., обвита около една тояга. Отъ познатитѣ барелиефи и статуи на Асклепия, който държи тояга съ обвита около нея змия, мо-

жемъ заключи, че фрагментътъ произхожда отъ голѣма статуя на Асклепия, която е била поставена въ храма.

Казахме, че свещената къпалня се е намирала нѣщо на двадесетина метра подъ храма, тамъ именно, дѣто сега е главниятъ басеинъ на каптираната топла вода за кюстендилскитѣ бани. Прѣди десеть години на това мѣсто се издигаше турска каменна баня, наричана Шабанъ-хамами. Току до тая баня, прилѣпено отъ сѣверо-западъ, бѣше голѣмото градско пералище (бàрище), а на западъ отъ банята на около 20 метра разстояние, се намираше друго пералище, познато у турцитѣ съ името Чапàнка. Откато това пералище прѣди четиридесеть години бѣ минало въ ръцѣтѣ на попъ Манчо, наричаше се Попъ Манчово бáрище. Пералището Чапàнка имаше обиленъ врѣлъ изворъ съ най-висока температура отъ всички други кюстендилски топли извори. Тамъ водата бѣше топла 75° С.

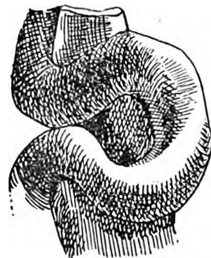
Обр. 44.—Фрагментъ отъ статуя на Асклепия.

При каптиране на изворитѣ въ единъ общъ басеинъ, Шабанъ-хамами и пералищата до него бѣха разрушени. Подъ турската баня се намѣриха градежи на по-стара римска баня, но бликането на врѣлия изворъ не позволяваше да се правятъ особени археологически изучвания. Въ изхвърлената тиня се намѣриха римски монети отъ врѣмето на империята, всички покрити съ дебелъ пластъ патина и станали по-леки.

Тамъ се намѣриха и нѣколко десетки разновидни желѣзни ножчета, на които дървенитѣ или костени дръжки бѣха отпаднали, а стоеше само скелета на дръжката и острието. Тия ножчета вѣроятно ще да сѫ бивали хвърляни въ водата, слѣдъ както съ тѣхъ е бивала заклавана жертвата, обикновено пѣтелъ. Този обичай е билъ пазенъ до скоро въ Кюстендилъ, когато сѫ принасяли жертва на топлата вода.

Повече прѣдмети сѫ били извадени отъ дъното на извора въ пералището Чапанка. Повечето отъ тѣхъ прѣко ни напомнятъ култа на Асклепия. Но кои точно отъ тѣхъ сѫ били извадени отъ подъ турската баня, кои отъ пералището, работницитѣ по каптажа това не знаятъ. Ето тѣзи прѣдмети, които произхождатъ отъ врѣмето, когато езическиятъ храмъ на Асклепия е сѫществувалъ и въ съсѣднитѣ къпални болнитѣ сѫ хвърляли дарове. Едни отъ тия прѣмети ще сѫ попаднали въ съсѣднитѣ извори слѣдъ срутването на храма въ християнско врѣме, къмъ IV в.

1. Барелиефна оброчна плочка, варовникъ, висока 27 см., шир. 22 см., деб. 2 см., горѣ закрѫглена (обр. 45). Въ десно е изобразенъ

Асклепи правъ, държещъ въ десната си спусната ржка яйце, отъ което смуче змия, овита около кривакъ Въ лѣво стои богиня Хигия, която въ десната си ржка държи змия и й подава да яде отъ патера, която богинята държи въ лѣвата си ржка. Между Асклепия и Хигия стои малкиятъ богъ-гадатель Телесфоръ, загънатъ съ качулка на глава. На закржглената горна рамка личи издълбанъ надписъ: [K]YPIOIC [ACKΛΗ]-ΠΙΩ ΚΑΙ ΥΓΙΕ[ΙΑ] т. е. Κυρίοις Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγιείᾳ. На долнята рамка се чете часть отъ името на дарителя: [ΑΙ]ΛΙΟC ΑΝΤΙΟΧ[ΟC] т. е. Αἴλιος Ἀντίοχος.

Обр. 45. — Оброчна плочка на Асклепия и Хигия.

2. Барелиефна оброчна плочка, варовникъ, вис. 23 см, шир. 17 см., деб. 2 см. Лѣвата страна отчупена (обр. 46). Въ десно е изобразенъ Асклепи правъ, държещъ въ десната си спусната ржка вѣроятно змия, овита около кривакъ Въ лѣво личи само главата на Хигия, която вѣроятно е била изобразена, както въ прѣдидещия барелиефъ, съ змия и патера. На трижгълната като фронтонъ горня рамка стои надписъ: [Υ]ΓΕΙΑ ΚΑΙ ΑCΚΛΗΠΙΩ т. е. Ὑγεία καὶ Ἀσκληπιῷ.

3. Глава на Асклепия, отчупена отъ мряморна статуйка. Главата е висока 5 см. и широка 4 см. (обр. 47).

4. Барелиефна оброчна плочка, мряморъ, съ отчупена горня часть, вис. 19 см., шир. 21 см., деб. 2 см. (обр. 48). Въ десно е изобразенъ Асклепи правъ съ спуснати ржцѣ, а въ лѣво Хигия съ змия и патера въ ржцѣ. Между двѣтѣ божества стои орелъ съ разперени крила. Проф. Кацаровъ, който пръвъ обнародва тоя паметникъ,[1]) прѣдполага — фи-

[1]) Извѣстия IV, 82.

гурата въ десно да прѣдставя Зевса и въ тоя случай да имаме смѣсване на Асклепия и Зевса. Пъкъ би могло да се мисли, каменодѣлецътъ да е издълбалъ птицата по-прилична на орелъ, отколкото на пѣтелъ, който е единъ отъ атрибутитѣ на Асклепия.

5. Голѣмо каменно яйце, съ размѣри 18 см. на 12 см., тежко 3 килограма и 522 грама. Яйцето е единъ отъ най-сѫщественитѣ атрибути на Асклепия. Въ легендитѣ на стари и нови народи се разказва, че свѣтътъ е произлѣзълъ отъ яйце, тъй както отъ него се излупватъ животни и птици. Жизнената сила на яйцето ще да е дала поводъ да се употрѣбява то при баянията, при лѣкуването. Като атрибутъ на Асклепия яйцето ще означава жизнена сила, която богътъ-лѣкарь дарява на болнитѣ. Старитѣ обаче сѫ обяснявали по народна етимология тоя атрибутъ на Асклепия. Майката на Асклепия се наричала Коронисъ (Κορωνίς), а понеже на гръцки κορώνη ще рече гарга, то и легендата изкарала гаргата като майка на Асклепия, роденъ отъ яйцето на тая птица. Въ пауталийскитѣ паметници на Асклепия яйцето е изобразено въ десната рѫка на божеството, както въ барелиефитѣ, тъй сѫщо и въ монетитѣ.

Обр. 46.
Оброчна плочка на Асклепия и Хигия.

6. Часть отъ десния доленъ жгълъ на оброчна плочка отъ мряморъ, вис. 12 см., шир. 6 см., деб. 2 см. На долнята рамка е запазена часть отъ нечетливъ надписъ.

Обр. 47.—Мряморна главичка на Асклепия.

7. Оброчна барелиефна плочка, вис. 46 см., шир. 37 см., деб. 3 см., съ образитѣ на Зевса и Хера. И двѣтѣ божества сѫ прѣдставени въ типичнитѣ за тѣхъ пози, съ скиптъръ и патера въ рѫцѣтѣ. Срв. обр. въ добавката къмъ статията.

На горнята рамка надписъ: ΔΙΙ ΚΑΙ ΗΡΑ ΠΟ ΑΔΡΙΑΝΙΟΣ т. е. Διὶ καὶ Ἥρα Πό(βλιος) Ἁδριάνιος.

На долнята рамка надписъ: ΜΥΣΤΙΚΟΣ ΑΝΕΘΚΕ т. е. Μυστικὸς ἀνέθ(η)κε.

8. Фрагментъ отъ мраморенъ барелиефъ, вис. 27 см., шир. 27 см., деб. 3 см., съ изображение на Херкулеса и часть отъ надписъ на горнята закржглена рамка (обр. 49): ΠΗΡΙ.

9. Нѣколко десетки бронзови монети отъ врѣмето на империята, всички силно окислени съ дебела патина.

10. До колко пъкъ култътъ на Асклепия, Хигия и Телесфора е билъ широко извѣстенъ, най-добрѣ личи отъ едно посвещение на горнитѣ пауталийски божества, издълбано на камъкъ и оставено въ прочутия храмъ на Асклепия въ Епидавъръ. Посвещението е било направено на Асклепия, Хигия и Телесфора пауталийски отъ жреца-свещеникъ Хераклиана: Ἀσκληπιῶι — Ὑγιείαι — Τελεσφόρωι — Παυταλιώταις — Ἡρακλιανὸς ὁ ἱερεύς.[1])

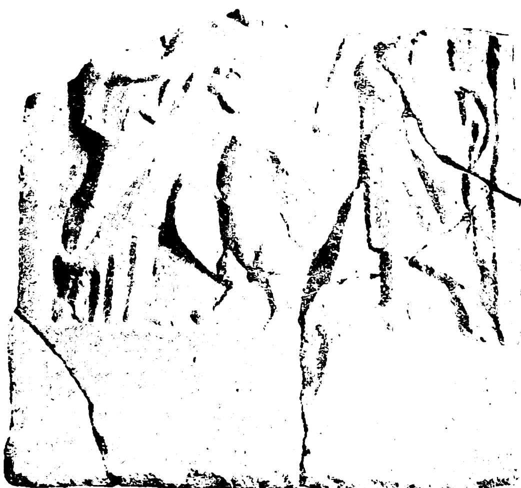

Обр. 48. — Оброчна плочка на Асклепия и Хигия.

Култътъ към лѣчебнитѣ пауталийски води, както и почитането на змията сж били запазени въ Кюстендилъ до най-ново врѣме. Страхътъ отъ случайно отпушване на топлитѣ извори и заливането на града е далъ първия може-би поводъ за почитане на водитѣ. Кюстендилското прѣдание споменава за нѣкогашното опасно отпушване, което щѣло да издави цѣлия градъ, ако да не била една царска дъщеря, която изпрѣварила и запушила бликащата вода съ помощьта на нѣколко товара памукъ, или съ коприненa кърпа, споредъ друго прѣдание.

Съдържателитѣ на перaлищата и старитѣ бани разказватъ за ненадѣйно придохаждане на изворитѣ. Водата тогава бликала по-изобилно „водата се разигравала“, казватъ тѣ, и не спирала, докато не ѝ се даде жертва. За да се избѣгне нещастие и да не би да се удави нѣкой човѣкъ въ басейнитѣ, хвърляли жертви въ водата. Въ Дервишъ-баня имали

[1]) Dumont, Mélanges, 482.

обичай да хвърлятъ жертва пѣтелъ (който, както се знае, е билъ единъ отъ атрибутитѣ на бога Асклепия), въ пералището Чапанка обикновено хвърляли жертва дробъ отъ ягне или овца.

Най-много се е почитала, пъкъ и днесъ още, водата на малката баня, наричана Пазаръ-хамами или Пазарко. Тя се намира между главното каптажно мѣсто и Фетихъ-джамия, по-близо до послѣдната. Светецътъ на тамошната вода билъ наричанъ отъ турското население Довлетъ-баба. Той се явявалъ въ видъ на змия, която излизала отъ водата, пълзѣла спокойно изъ банята и не правила зло никому. На тая змия-светецъ палятъ свещи, които прилѣпватъ около басейна или около чучоритѣ. По-рано хвърляли и жертви. Явно е, че преданието е много старинно и води началото си още отъ култа на Асклепия и отъ древното обожаване на лѣковититѣ води.

Обр. 49. — Фрагментъ отъ оброчна плочка на Херкулеса.

Светилища горѣ на Хисарлъка. — Че на Хисарлъка горѣ е имало светилище, това знаемъ отъ горѣпоменатата пауталийска монета, дѣто е изобразенъ Хисарлъкътъ съ храмове, два долу въ подножието, единъ горѣ на равнището и два отстрани по-долу (стр. 70; обр. 42), Това се доказа и отъ разкопкитѣ. Тъкмо на равнището на Хисарлъка откъмъ града се откриха останки отъ разрушенъ езически храмъ, части отъ статуи, надписи и др.

Храмътъ, билъ той единъ или нѣколко, не е могълъ да се запази по много причини. Тържествуващето прѣзъ IV в. християнство срина до земята езическитѣ светилища, статуитѣ разби на кѫсове и разхвърли надписитѣ. За да не говоримъ за тия разрушения другадѣ, ще припом-

нимъ за съсипването отъ християнитѣ на Зевсовото светилище при Копиловци въ полето на Кюстендилъ. Грамаднитѣ хубави статуи на Зевса и Хера (гл. Извѣстия IV, 80--112), както и многото барелиефи, оброчни плочи и култови прѣдмети се намѣриха изпочупени и обезобразени до неузнаваемость. Така е станало и съ светилището на Хисарлъка; то е било съборено, и голѣмитѣ блокове гранитъ, отъ които е било изградено, сѫ били употрѣбени за основи и подпори на по-късната крѣпостна стѣна, която опасвала цѣлото равнище горѣ на Хисарлъка; други камъни и жертвеници сѫ били използувани като градеженъ материалъ за християнската църква, издигната на мѣстото, дѣто е било светилището; третя група камъни и колони били свлѣчени долу въ града за разни цѣли. Старата постройка на храма е била така съсипана, че не е останало, както казватъ старитѣ, камъкъ на камъкъ. Извадени сѫ били и камънитѣ отъ основитѣ, тъй че и слѣда отъ послѣднитѣ не личи. Пъкъ не можемъ допусна, храмътъ да е билъ обърнатъ въ християнска църква, защото послѣдната по своята ориентировка, по плана си, по градежния си материалъ е съвсѣмъ отдѣлна постройка. Сега само едно може да се констатира: камънитѣ отъ светилището сѫ разхвърлени или употрѣбени въ крѣпостната стѣна сé на едно близко разстояние, въ християнската църква и подъ нея. Това показва и мѣстото на нѣкогашното светилище; то отговаря и на мѣстото на светилището въ пауталийската монета. А понеже ни единъ отъ камънитѣ не се намѣри in situ, въ снимката обр. 50 часть отъ тѣхъ сѫ прибрани вкупомъ, извадени главно отъ разпадналата се крѣпостна стѣна.

Между камънитѣ отъ светилището личатъ най-разнообразни градежни части: едни камъни сѫ профилувани блокове отъ цокълъ, други прѣдставятъ крѫгли колони, трети сѫ подставки на колони или капители, четвърти — жертвеници, пети — акротери и пр. Интересното е, че размѣритѣ на еднороднитѣ камъни, напр. колони, подставки и др., не се схождатъ по между си, та това дава поводъ да се мисли, че тѣ произхождатъ отъ повече сгради или пъкъ сѫ отъ единъ голѣмъ храмъ, въ който били употрѣбени напр. два или три вида колони. Изчезването на основитѣ, разнообразието на разхвърляния градеженъ материалъ, пъкъ и липсата на части отъ него не ще позволятъ на историка-архитектъ да възстанови вѣрно първичната сграда. Това може да стане само съ приблизителна точность. Отъ друга пъкъ страна реконструкцията на светилището би било желателно. Запазениятъ материалъ отъ съборения храмъ и прѣлестното положение на послѣдния срѣдъ гора и на височина вла-

дѣеща надъ цѣлото кюстендилско поле и надъ самия градъ Кюстендилъ, би спомогнали да се възстанови светилището и да се получи прѣдстава за стародавния му изгледъ. Въ просвѣтенитѣ страни, въ Франция и Германия напримѣръ, не само възстановяватъ и най-малкитѣ слѣди отъ подобни старини, но дори изграждатъ такива съвсѣмъ изново и на мѣста, дѣто никога не ги е имало. Съ ръководството по реконструкцията на светилището на Хисарлъка би трѣбвало да се заеме напр. централното археологическо дружество въ България, а на кюстендилската община е длъжность да се погрижи за своитѣ древности не толкова отъ научно гледище, отколкото да прибави още една прѣлесть на своя курортенъ градъ и топлитѣ лѣковити води. Като се надѣя, че тая ми мисълъ ще бъде подета и осъществена единъ день, изоставямъ за сега подробното описание и измѣрение на отдѣлнитѣ конструктивни елементи, каменни блокове, цокли, подставки, фризове, акротери,[1]) а ще се спра главно на прѣдметитѣ, които ни интересуватъ съ своитѣ надписи.

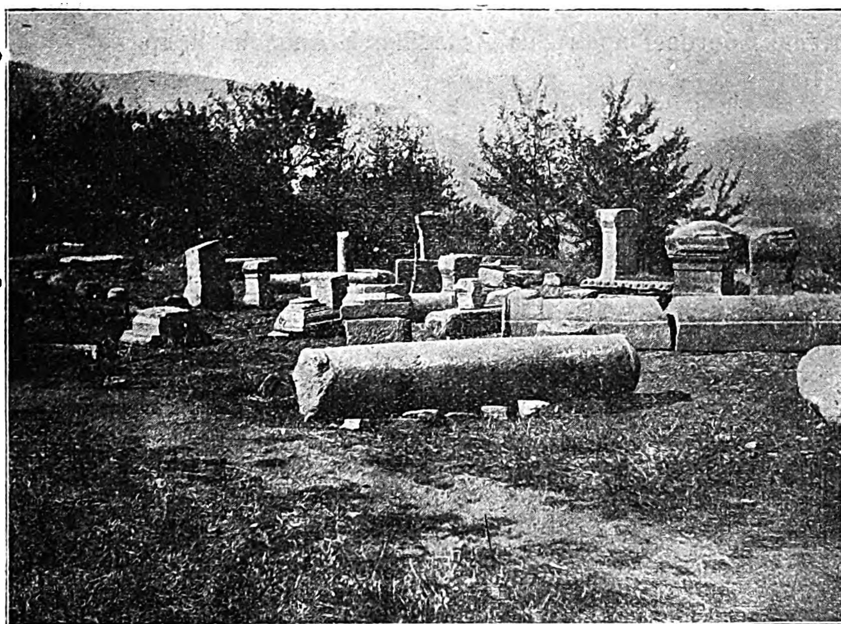

Обр. 50. — Развалини на светилището на Хисарлъка

[1]) Току прѣди прѣкратяването на разкопкитѣ, се откри единъ мраморенъ орнаментиранъ блокъ отъ корниза на храма (обр. 51), отъ страни орнаментиранъ съ палмети, а отъ лицето съ глава на медуза, отчасти отчупена, произходещъ вѣроятно отъ единъ отъ храмоветѣ. Необдѣланата часть, която е била взидана, има дължина 26 см., а обработената часть е дълга 35 см., висока 27·5 см. и широка 31·5 см.

Отъ запазенитѣ каменни надписи на хисарлъшкото равнище личи, че тамъ е имало храмове и посвещения на разни божества. Питане е, на кои божества е билъ посветенъ главниятъ храмъ. Отъ посвещението обаче на единъ жертвеникъ и на Асклепия личи, че светилището не ще е било съвсѣмъ самостойно, а ще се е намирало въ връзка съ главния Асклепиевъ храмъ, що билъ при политѣ на Хисарлъка, при топлитѣ извори. Това се схожда и съ описанието, което дава Паузани за второстепеннитѣ храмове и сгради, които се намирали въ гората, около централното светилище на Асклепия въ Епидавъръ. Тамъ имало театъръ, храмъ на Афродита, стадионъ, кладенецъ, храмъ на Епидотскитѣ (благодѣтелни) богове, храмъ на Асклепия и Аполона и др.

Обр. 51. — Мряморенъ корнизъ отъ развалинитѣ на светилището.

Така е било и съ Асклепиевото светилище, къмъ което сѫ били прибавени по хисарлъшката гора второстепенни храмове. А понеже въ надписитѣ се срѣщатъ имена на боговетѣ Зевсъ и Хера, Олимпийскитѣ богове, Сабази, Асклепи, то и централниятъ горенъ храмъ ще трѣбва да свържемъ съ едно отъ тия имена. Противъ прѣдположението — храмътъ да е билъ посветенъ на Зевса и Хера, говори изображението на монетата, дѣто въ горния храмъ е поставена само една статуя. Но това изображение може да е шаблонно. Отъ друга пъкъ страна въ полза на Зевса и Хера говори съдържанието на надписа съ тия имена, както и посвещението въ два други надписа на сѫщитѣ богове. Единъ отъ жертвеницитѣ е посветенъ на чисто тракийския богъ Сабазия, чиито светилища се издигали обикновено на хълмъ, дѣто слънцето първъ пѫть огрѣва,[1]) какъвто е случаятъ съ Хисарлъка. Освѣнъ това Сабази, като върховенъ тракийски богъ, е замѣствалъ Зевса. Отъ друга страна по своя главенъ атрибутъ — змията, той е ималъ нѣщо общо и съ мѣстното пауталийско божество Асклепи. Жертвеникътъ пъкъ съ името на Асклепия едва ли е билъ въ свръзка съ главния горенъ храмъ, защото Асклепиевиятъ храмъ се е намиралъ при подножието на Хисарлъка. Твърдѣ е възможно главниятъ горенъ храмъ да е билъ посветенъ на божество, за което сега не е запазенъ надписъ.

[1]) Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ историята на София, 50.

Ето прочее запазенитѣ надписи:

1) Жертвеникъ-посвещение на Зевса и Хера. Гранитна плоча, прѣчупена на двѣ по срѣдата, дълга 1.40 м., широка 60 см. и деб. 21 см. Лицето на плочата е изгладено и съ трижгъленъ фронтонъ отгорѣ, а подъ него е издълбана рамка, въ която е вмѣстенъ надписътъ. Отъ надписа узнаваме, че посвещението е направено отъ страна на града, по случай на пехливански игри и надбѣгване съ коне. Между лицата дарители личатъ имена мѣстни тракийски и други вече гръцизирани. Обр. 52.

Ἀγαθῆι τύχηι.
. . . ἐπιμελητεύσαντες
Διὶ καὶ Ἥρα
ἐκ τῶν τῆς πόλεως
καὶ ἐπιτελήσαντες ἀγῶ-
νας γυμνικοὺς καὶ ἱππι-
κοὺς Ἰούκουνδος, Σωτίρας
Μενεσθέος, Ἀγαθίας,
Μάρκος, Χρηστός, Λυσί-
μαχος, Ἀρισταίνετος,
Κέλσος, Ἀρείβαλος,
Κόκαρος, Μουκά-
τραλις, Μερκούρις,
ἐπὶ συναρχίας
Τά(σ)σου Τάρσος,
Κέλσου καὶ Διο-
γένους Ἀπολ-
λονίου καὶ Ἀπολ-
λιναρίου Αὐλου-
τράλεος.

Обр. 52.
Оброченъ надписъ отъ Хисарлъка.

2. Жертвеникъ на Асклепия. Четиристраненъ гранитъ съ горенъ и доленъ проширени корнизи. Цѣлата височина на паметника е 1·50 м.; височина на срѣдната часть 65 см., широчина на странитѣ 40 см., крайната широчина на странитѣ на корнизитѣ 60 см. На едно отъ срѣднитѣ лица има слабо запазенъ четириредовъ надписъ, отъ който се четатъ добрѣ само първитѣ два реда:

Ἀγαθῆι τύχηι.
Ἀσκληπιῷ δῶρον
. . . .
. . . .

3. Жертвеникъ на Сабазия (обр. 53). Четиристѣненъ гранитъ съ горенъ и доленъ проширени корнизи. Цѣлата височина на паметника е 80 см.; ширина на корнизитѣ 50 см.; ширина на странитѣ въ срѣдата двѣ по двѣ, 39 см. и 35 см. На една отъ по-широкитѣ страни на корниза, която е и орнаментувана, стои ясенъ надписъ, който се чете:

Обр. 53. — Жертвеникъ на Сабазия отъ Хисарлъка.

Ἀγαθῇ τύχῃ
Διὶ Σεβαζίῳ
Χρηστὸς Ζωΐλου.

4. Кржгла гранитна колона, дълга 2·75 м., широчина на горния диаметъръ 42 см., на долния 53 см. На колоната е запазенъ полуизтритъ отъ врѣмето надписъ, отъ който узнаваме, че тя е била подарена за храма отъ свещеници, между имената на които се срѣщатъ и тракийски, както напр. Ἐπτεκένθης, а е била посветена на „божествения чертогъ“ (т. е. на императорския домъ) и на олимпийскитѣ богове. Подобенъ надписъ имаме отъ с. Долистово, срв. Мсб. XI, 100—101. Ето факсимиле (обр. 54) и четене на надписа.

Οἴκῳ
Θείῳ καὶ
τοῖς Ὀλυμπί-
οις θεοῖς οἱ ἱέ-
ρεῖς
Χρυσίππος Ἐπτεκένθου,
Σαβῖνος Ἑρμογένου,
Ἀπολλόδωρος ηρου
. . . .
. . . .
εὔτυχος
Ἀπολλιν[άριος] Κύρου
. . . .
. . . .

. . . .
Ἡρακλίτης
. . . .
. . . .
Φλά(βιος)
Ἑρμογένης
. . . αρχισας
. . . υχως
ἐπὶ συναρχίας
Ἰουλίου Ἰουλι-
άνου.

ΟΙ·ΚΩ
ΘΕΙΩΚΑΙ
ΤΟΙϹΟΛΥΜΠΙ
ΟΙϹΘΕΟΙϹΟΙΙΕ
ΡΕΙϹ
ΧΡΥϹΙΠΠΟϹΕΠΤΕΚΕΝΘΟΥ
ϹΑΒΙΝΟϹΕΡΜΟΓΕΝΟΥ
ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟϹ ·ΡΟΥ
ΑΙ·ΜΑΜ ...
Π ... ΓΕΝ ... ΙΟΥ
ΕΥΤΥ ... ΟϹ
ΑΠΟΛΛΙΝ ... ΚΥΡΟΥ
... ϹΚΥ ... Ϲ
Ϲ ... ΕΝΔΙ ... ΟϹ
·ΡΑΚΛΙΔΗ ...
... ΟϹΠΠΚ ... Τ ...
... ϹΠΟΥ ... ΟϹ
ΦΛΑ·ΕΡΜΟΓΕΝΗϹ
... ϹΑΡΧΙϹΑϹ
... ΕΥΧΩ
ΕΠΙϹΥΝΑΡΧΙΑϹ
ΙΟΥΛΙΟΥΙΥΛΙ
ΑΝΟΥ

Обр. 54.
Оброченъ надписъ отъ Хисарлъка.

5 Гранитна кржгла колона, дълга 2·28 м., горенъ диаметъръ 34 см.; доленъ диаметъръ 36 см. Прѣчупена е на двѣ. По нея личи слабо запазенъ надписъ, отъ който тукъ даваме факсимиле (обр. 55) и четене:

Ἀγαθ[ῇ τύχῃ].
φυλῆς
Ἡρακλείδος
. . . .
Εὐαγρίου Μου-
κιανοῦ
ἱερεὺς
Ζεινομ. . . .
Ἑρμογένης . . . νου
. . . .
. . . .
Γλαυκὸς . . . ονος
. . . Ἀπολλον . .
Μάρκος- ἱερεὺς
Διονυσι . . . Βάργου
Ἰουλιανὸς Διογενιάνου
Ἡλιόδωρος . . .

Обр. 55. — Оброченъ надписъ отъ Хисарлъка.

6. Фрагментъ отъ гранитенъ жертвеникъ, 87 × 63 × 26 см. Съдържа по най-тънката страна часть отъ много изтритъ надписъ. Ето факсимиле (обр. 56) и четене на нѣколко отъ думитѣ:

Обр. 56.
Фрагментъ отъ жертвеникъ отъ Хисарлъка.

δια κέλευσιν θεῶν Ὀλυμπι . .
. . . συνδικον . . . .
Ἐλεύθερος καὶ Μουκιανός . . .
. . . .
. . . .

7. Малъкъ гранитенъ жертвеникъ, високъ 68 см., срѣдната часть безъ корнизитѣ висока 20 см., широка 28 см. На едното му лице се чете слабо запазенъ надписъ. Ето факсимиле (обр. 57) и четене на часть отъ него:

ΤΑΥΡΑ
ΡΑΔΗϹΧΡΗϹΤΟ
ΚΑΙΑΥΦΙΝΓЄΝΑ
ϹΥΝΙΟϹΑΥΤΟΥ
ΑΠϹΤΗΡΙΟΝΑΝЄ
ΘΗΚΑΝ
ЄΥΤΥΧΩϹ

Обр. 57. Оброченъ надписъ отъ Хисарлъка.

. . . .
καὶ . . . . .
σύνβιος αὐτοῦ εὐ-
χαριστήριον ἀνέ-
θηκαν
εὐτυχῶς.

8. Срѣдня часть отъ четиристраненъ гранитенъ жертвеникъ. Странитѣ иматъ ширина двѣ по двѣ, 42 см. на 45 см. На двѣ отъ тѣхъ е запазена часть отъ надписъ. Ето факсимиле (обр. 58) отъ него и четене:

a.

b.

Обр. 58. — Жертвеникъ отъ Хисарлъка

a.	b.
. . . .	. . . .
Ἀλκιδάμας	πυος . . .
μάγ[ε]ιρος	Πύρουλας. . .
ἐπιμελητεύον-	πηλος . . .
τος Αὐρ[ηλίου] Βάσσου	εὐτυχῶς.
εὐτυχῶς Χρηστοῦ.	

9. Фрагментъ отъ мряморна плоча, 18 см. × 14 см. × 2 см., съ часть отъ надписъ (обр. 59), отъ който се чете:

Обр. 59. — Фрагментъ отъ оброчна плочка отъ Хисарлъка.

ΠΑΤΕΙΡΙΣ
ΕΥ

10. Фрагментъ отъ релиефъ отъ варовникъ, 21 см. × 12·5 см. × 5 см., прѣдставящъ оброчна плочка съ об-

Фиг. 60. — Фрагментъ отъ оброчна плочка отъ Хисарлъка.

разитѣ на Зевса и на Хера (обр. 60) и отгорѣ слабо запазенъ надписъ, който се чете: ΚΥΡΙΩ ΔΙΙ Κ|ΑΙ Η|ΡΑ т. е. Κυρίω Διὶ καὶ Ἥρα.

11. Фрагментъ отъ мряморна плочка, 12 см. × 10 см. × 2·8 см., съ часть отъ надписъ (обр. 61).

Освѣнъ надписитѣ, къмъ епохата на II—III в. припадатъ и слѣднитѣ фрагменти и прѣдмети:

12. Фрагментъ отъ синкавъ твърдъ варовникъ, прѣдставящъ долнята часть на ржка държеща жезълъ, вѣроятно ржка на Зевса. Дължина на фрагмента 14 см., деб. въ срѣдата при китката 6 см. (обр. 62).

Обр. 61. — Надписъ отъ Хисарлъка.

13. Фрагментъ отъ сжщия камъкъ, прѣдставящъ долня часть на ржка, прикрѣпена до дръжка, вѣроятно отъ жезълъ. Дължина на фрагмента 19 см., дебелина при китката 8 см. Вѣроятно произхожда отъ статуя, другарка на първата, напр. отъ Зевсъ и Хера.

14. Мряморенъ фрагментъ отъ плочка, 12 см. × 4 см., съ релиефно изображение на змия.

С р ѣ д н и с в е т и л и щ а. — Така наричамъ светилищата, които се намирали по срѣдата на хисарлъшкия наклонъ и които въ горѣприве-

дената пауталийска монета сѫ прѣдставени съ двѣ по-малки храмчета. Прѣки останки отъ тѣхъ не можаха да се откриятъ. Бидейки издигнати на самата стръмнина, слѣдъ разрушението имъ, тѣхниятъ градеженъ материалъ е билъ лесно разхвърленъ и търкуленъ къмъ града на долу.

Мѣстото обаче на едното отъ тия светилища ще да се е намирало може би тамъ, по срѣдата на стръмнината, дѣто и до днешенъ день прѣданието знае за свето мѣсто, наричано св. Четиридесеть отъ българитѣ или въ прѣводъ отъ турцитѣ — Кърклъкъ. Дори може да се каже, че турското наименование е по-употрѣбително и срѣдъ българското население. Сега при Кърклъка има барака-кафене, чешма и пейка за сѣдане. Самото свето мѣсто е обозначено съ издѣланъ каменень (отъ пѣсъчникъ) прагъ, въ който сѫ издълбани 40 дупки, за поставяне свѣщи по тѣхъ. Прѣди освобождението на България, вечерь на това мѣсто набожни туркини палѣха лоени свѣщи. На българкитѣ не е било позволявано да извършватъ тоя обредъ. Допущано е било обаче при 39-тѣ турски свѣщи да се запали и една българска, за споменъ на загиналия единъ българинъ симитчия, който случайно билъ попадналъ между избититѣ тамъ за вѣрата 39 мусулмани мѫченици. Паленето на свѣщитѣ отъ туркинитѣ продължи и слѣдъ освобождението нѣколко години и постепенно западаше, заедно съ изселването на турското население отъ града. Всѣка вечерь отъ града човѣкъ можеше да наблюдава, какъ се извършва поклонението на светото мѣсто. Слѣдъ залѣзъ слънце се виждаше, какъ изъ стръмната пѫтека отъ града къмъ Кърклъка пъплятъ черни фереджета, спиратъ се при светилището, наклѣкватъ около каменния прагъ, за да се помолятъ и да запалятъ свѣщи. Като настѫпваше мракъ, сцената ставаше по таинствена: отъ светото мѣсто блѣщукаха свѣтлинки, които една по друга загасваха, докато не останѣха една-двѣ да мъждѣятъ и да загаснятъ въ късна доба, когато вече всичко въ града бѣше въ сънь и почивка. Прѣди години, когато Хисарлъкътъ не бѣше още залѣсенъ изкуствено, на 3 мартъ (ст. ст.), деня на Св. Четиридесеть Мѫченици, тукъ ставаше съборъ, но скоро се прѣкрати, за да се не газятъ младитѣ борови и др. дръвчета. Оброчи-

Обр. 62. — Фрагментъ отъ статуйка.

щето обаче и до день днешенъ се почита и отъ врѣме на врѣме мѣстнитѣ жителки палятъ свѣщи.

По сѣверо-източното нанадолище на Хисарлъка, тъкмо надъ вѫтрѣшния дълбокъ завой на новото шосе, се откриха части отъ градежъ, чиято обща форма не може да се възстанови, защото сѫ много разхвърлени. Твърдѣ е възможно тамъ да е било другото светилище. На това мѣсто се намѣри полуизровенъ гробъ съ разхвърлени части отъ човѣшки скелетъ и два-три прѣдмета отъ погребението. Прѣдметитѣ се отнасятъ къмъ късно-римската епоха, III—IV в. Тѣ сѫ слѣднитѣ:

1. Глиненъ четвъртитъ сѫдъ, чието дъно има страни по 17 см., а странитѣ на устата по 18·5 см., дълбочина 4 см. (обр. 63[а]). Горнитѣ крайни върхове сѫ понадебелени. Дъното отвѫтрѣ е нашарено съ рѣзки тъй: слѣдъ 5 реда отвѣсни рѣзчици, иде 1 редъ надлъжни рѣзки като прѣ-

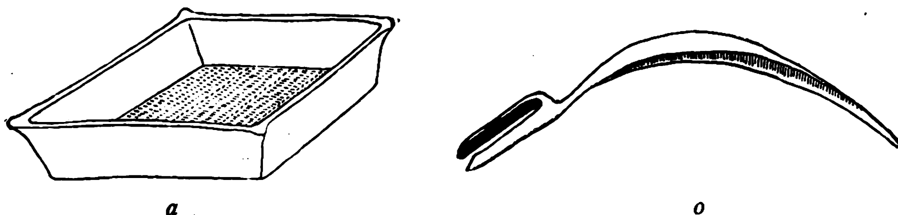

Обр. 63. — Глиненъ сѫдъ и желѣзно стъргало отъ Хисарлъка.

града, сетнѣ 4 реда съ 1 редъ надлъженъ, 3 съ 1, 2 съ 1, както личи и на приложения тукъ образъ. По своята форма, по рѣзкитѣ си, както и по надебеленитѣ си върхове сѫдътъ прилича на другъ, намѣренъ въ погребална могила при Кадинъ мостъ при Кюстендилъ (Изв. I 178—179, обр. 25). Прѣдметътъ може би да има култово значение.

2. Желѣзно стъргало (strigilis), употрѣбявано въ банитѣ слѣдъ кѫпане за изтръкване или отъ атлетитѣ. Твърдѣ е възможно и това стъргало да е принадлежало на нѣкой отъ побѣдителитѣ при игритѣ въ стара Пауталия, за които става дума въ единъ отъ горнитѣ надписи № 1, стр. 81. Стъргалото е дълго 31 см., широко 5 см., дебело 3 см. при дръжката, отъ която е запазена само желѣзната часть като два езика. Обр. 63[б].

3. Стъкленица отъ бистро тънко стъкло съ издутъ коремъ и на двѣ мѣста притисната широка шия. Висока е 10 см., широка 8·6 см. Обр 64[а].

4. Стъкленица сѫщо отъ тънко стъкло въ форма на голѣма лакриматория. Върхътъ на устата отчупенъ. Обр. 64[б].

5. Малко гърне отъ фина червена римска глина. Високо 9 см., широко 8 см. Отвънъ стѣнитѣ иматъ тъмножълтъ тънъкъ пластъ. Обр. 64в.

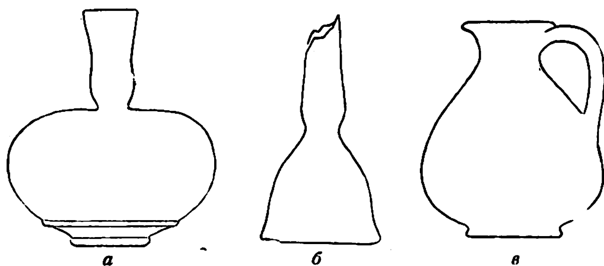

Обр. 64. — Стъкленици и глиненъ сждъ отъ Хисарлъка.

6. Елипсовиденъ керамиченъ печатъ, съ диаметри 3 см. на 2·5 см. Печатътъ има четири кръстосани изпжкнали линии, които даватъ фигурата #.

II. Крѣпостьта.

Римската Пауталия е била оградена съ крѣпость. Това знаемъ отъ слѣднитѣ вѣсти. На нѣкои пауталийски монети е изобразена жена или Конкордия съ крѣпостна корона на главата. Въ единъ античенъ надписъ на гранитна плоча, сега зазидана въ сѣверната външна стѣна на Дервишъ-баня въ Кюстендилъ, се говори изрично за крѣпостьта (ἄστυ). Плочата съ надписа ще да е била поставена на крѣпостната главна порта, отдѣто се е виждало всичко, което влизало въ града. Затова и въ надписа се говори: „Всички, които вървятъ отъ крѣпостьта или къмъ крѣпостьта, като ги забѣлѣжвамъ, прѣглеждамъ ги...“ (Πάντας ὅσοι στείχουσιν ἀπ᾽ ἄστεως ἠδὲ πρὸς ἄστυ λεύσσων εἰσορόω...). Гл. факсимиле отъ тоя надписъ, обр. 65. Палеографски надписътъ може да се отнесе къмъ I—II в., когато слѣдователно е сжществувала и пауталийската крѣпость. Крѣпостьта е стояла и по-късно. Прѣзъ 479 г. Пауталия е била прѣдлагана отъ императоръ Зенона за столица на готския прѣдводитель Теодориха.[1]

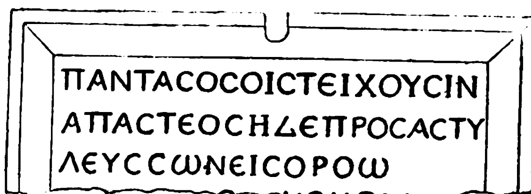

Обр. 65. — Надписъ отъ Кюстендилъ.

Естествено, на амбициозния и страшенъ за Византия варваринъ не е могло да се прѣдлага за резиденция и за станъ на войскитѣ му нѣкой откритъ градъ. Важно е свидѣтелството на Прокопия, който, както ще видимъ по-долу, изрично говори за старата пауталийска крѣпость, прѣди VI в.

[1]) Malchus, Excerpta. Ed. Bonnae, p. 247.

Ще рече, прѣзъ римската епоха и началото на византийската, Пауталия е била защитена отъ крѣпостни стѣни. Дали обаче тия вѣсти се отнасятъ до долнята градска крѣпость или пъкъ подразбиратъ и пауталийския акрополъ на Хисарлъка, това положително не знаемъ. Имаме обаче право да прѣдполагаме, че стратегичното положение на Хисарлъка е било използувано още въ римско врѣме и че градската крѣпость е имала на Хисарлъка своето послѣдно защитено мѣсто, своя акрополъ. Разкопкитѣ на Хисарлъка, както ще видимъ, показватъ, че тамъ е имало и римско укрѣпление, което, бидейки западнало отъ врѣмето, отново било въздигнато при Юстиниана I.

За съграждането, формата и здравината на нѣкогашната крѣпость на Хисарлъка сега знаемъ главно отъ разкритията, които се направиха при разкопкитѣ. Тия разкрития доказватъ, че извѣстието на Прокопия за съграждане на крѣпость въ Пауталия отъ императоръ Юстиниана прѣзъ VI в. се отнася не само за долнята градска стѣна, но и до оная на Хисарлъка. Императоръ Юстинианъ е извѣстенъ съ множество укрѣпителни работи, които билъ издигналъ по дунавския брѣгъ и изъ вѫтрѣшностьта на царството, за защита отъ честитѣ нападения на сѣвернитѣ народи, славяни, българи, авари и др. Освѣнъ нови кули и крѣпости, Юстинианъ възобновилъ и закрѣпилъ старитѣ. За възобновлението на крѣпоститѣ въ Срѣдиземна Дакия отъ Юстиниана Прокопи казва слѣдното: „(Императорътъ) като намѣри разпаднали отъ врѣмето крѣпостнитѣ стѣни на Сердика и Нишъ, а още и на Германа и Пауталия, въздигна ги, да могатъ да противостоятъ на вражескитѣ нападения“.[1]) А че това извѣстие засѣга и хисарлъшката крѣпость на Пауталия, личи отъ разкритията при разкопкитѣ, отъ формата на постройкитѣ, отъ градежния материалъ и техниката, както и отдѣлнитѣ прѣдмети, намѣрени тамъ.

Прѣди разкопкитѣ не личеха никакви слѣди отъ крѣпостнитѣ стѣни, защото крѣпостьта отдавна е била съсипана, камънитѣ и тухлитѣ отъ нея разнесени и разхвърлени. Само на най-високото мѣсто, при бройка 5 (гледай плана на крѣпостьта, обр. 66), се виждаше купъ отъ съборени стѣни. Цѣлото равнище на Хисарлъка бѣ обрасло съ трѣва, храсте и дървета, главно черешови. Кюстендилската градска община залѣси Хисарлъка съ борчета, които сега образуватъ доста го-

[1]) Ἀλλά καὶ Σαρδικῆς καὶ Ναϊσουπόλεως, ἔτι μέντοι Γερμανῆς τε καὶ Πανταλείας διερρωγόντα τῷ χρόνῳ τὰ τείχη εὑρὼν οἰκοδομησάμενός τε ξὺν τῷ ἀσφαλεῖ ἄμαχα τοῖς πολεμίοις διεπράξατο εἶναι. Procopius, De ædif. Bonnae, 267–268.

лѣма и гжста гора. За да запазимъ гората, и ние трѣбваше да се ограничимъ при разкопкитѣ. Разкрихме главно основитѣ на крѣпостьта и на

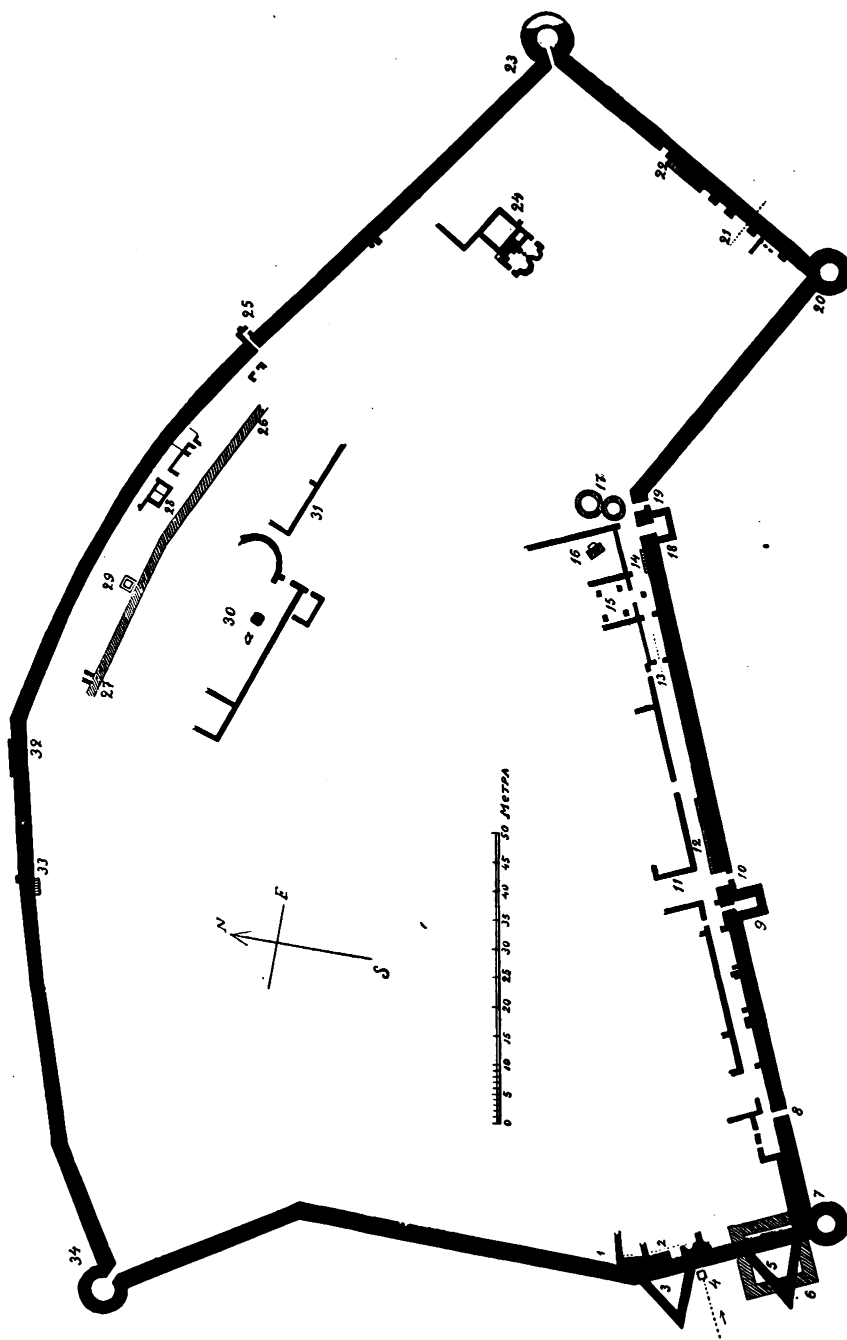

Обр. 66. — Планъ на Кюстендилската крѣпость.

кулитѣ, както вървятъ по ржба на хисарлъшкото равнище; въ вжтрѣшностьта работихме при брой 30 на плана, защото тамъ нѣмаше гора; по-

ради скалистата почва, тамъ борчетата не бѣха се уловили и мѣстото бѣше повече голо. При брой 24 сжщо така разкопахме, защото отъ повѣхналитѣ тамъ борчета личеше, че отдолу има градежъ, върху който не вирѣе дърво.

Отъ разкриването на основитѣ се узна, че крѣпостьта е обгржщала цѣлата площь на Хисарлъка и че отъ крѣпостната стѣна навънъ сж се спускали склоноветѣ на хълма. Крѣпостьта, съобразно съ хисарлъшкото равнище, е прѣдставяла неправиленъ многожгълникъ, съ диаметъръ въ дължина около 230 метра и въ ширина около 125 метра. На най-издаденитѣ си жгли крѣпостьта е завършвала съ кржгли кули, четири на брой. Откъмъ по-достжпната си южна страна крѣпостьта е била засилена и съ други кули, а откъмъ сѣверната страна, надъ града, дѣто стръмнината е твърдѣ голѣма, има по-тънка стѣна безъ кули.

Съ стратегичното си мѣсто на върха на Хисарлъка и съ владѣещето си положение надъ града, крѣпостьта е била здравъ акрополъ на нѣкогашна Пауталия и по-късно на срѣдновѣковния Велбуждъ. Стѣнитѣ на крѣпостьта сж дебели на южната страна срѣдно около 2 метра, а при бройки 1, 7, 8 на плана надминаватъ на ширъ и 2·5 метра. Иначе изобщо стѣнитѣ иматъ дебелина 1·5—2 метра. Ако сждимъ по запазената основа на стжпалата и часть отъ послѣднитѣ, по които се възлизало на крѣпостната стѣна (при брой 12), височината на крѣпостьта трѣбва да е била 6—8 м. По своята форма изобщо, по своитѣ отбранителни разчленения въ кржгли, четвъртити и остри изданки, крѣпостьта припада още на пръвъ погледъ къмъ старовизантийскитѣ постройки отъ тоя родъ.

Вжтрѣ въ крѣпостьта бидоха разкрити основитѣ на нѣколко сгради, едни отъ тѣхъ свързани непосрѣдно съ крѣпостната стѣна и защита, други независими отъ стѣната, като напр. църквата и банята. Пълно разчистване на крѣпостната площь не бѣ възможно поради боровата гора, изсичането на която не бѣ позволено.

Общиятъ планъ на крѣпостьта е билъ обусловенъ, както видѣхме, отъ формата на площьта на Хисарлъка. Отъ гънкитѣ на терена е зависѣла и формата и здравината на отдѣлнитѣ части на крѣпостьта. Затова, откъмъ голѣмитѣ стръмнини и откъмъ града, отдѣто крѣпостьта не е могла да бжде подъ силнитѣ удари на враговетѣ, стѣната изобщо е по-тънка и не е снабдена съ допълнителни отбранителни пристройки. Напротивъ, такива пристройки личатъ при най-достжпната часть на крѣпостьта, при юго-западния жгълъ, дѣто извънкрѣпостниятъ те-

ренъ е почти еднакво високъ съ крѣпостния. На това мѣсто Хисарлъкътъ се споява съ единъ езикъ, спуснатъ отъ Осоговската планина. Тамъ само врагътъ е могълъ да пристжпи до крѣпостната стѣна съ стѣнобойни машини и движещи се кули, съ цѣль да развали стѣната или да се прѣхвърли прѣзъ нея.

Градежниятъ материалъ на крѣпостната стѣна и на другитѣ вжтрѣшни постройки изобщо е еднаквъ; по еднаквъ начинъ е вървѣла и техниката на граденето. Материалътъ се състои отъ камъни, тухли, керамиди и хоросанъ.

Камъни. Камънитѣ сж били взети отъ непосрѣдната околность, а може би изъ скалитѣ на Хисарлъка, които сж гнайсови. Камънитѣ сж ломени. Кжсоветѣ иматъ продълговата форма, съ най-обикновени размѣри въ дължина, 30—50 см. Зидоветѣ се издигатъ надъ скална основа. При слагането на камънитѣ се е гледало, щото гладката часть на камъка да се постави съ лице навънъ въ стѣната. Вжтрѣ въ стѣната камънитѣ сж слагани внимателно споредъ формата си, а не сж били хвърляни безразборно и заливани съ хоросанъ. Тукъ-тамѣ въ зидоветѣ личатъ и по-голѣми блокове камъни отъ гранитъ отъ различна форма и размѣри. Такива блокове сж поставени особено при вратитѣ на крѣпостьта като прагове. Има ги и въ самитѣ стѣни. Отъ нееднаквата форма на тия гранитни камъни (има и езически жертвеници, части отъ колони), отъ обдѣлването и профилуванитѣ части на нѣкои отъ тѣхъ явно се вижда, че тѣ сж били заети отъ по-стари, римски постройки и тукъ употрѣбени, дѣ попадне, като градиво.

Тухли. Тѣ сж употрѣбявани при жглитѣ на зидоветѣ, вратитѣ, сводоветѣ, било за да се даде по-правилно очертание, било за да се придаде по-голѣма здравина, защото тухленитѣ постройки сж по-крѣпки отъ постройкитѣ съ трошливъ ломенъ камъкъ. Тухли сж употрѣбени и въ стѣнитѣ въ видъ на хоризонтални пояси. Поясътъ се състои на мѣста отъ по петь реда напластени тухли, на дебелина 43 см., или другадѣ поясътъ е по-тънъкъ, отъ четири реда тухли, дебелина 34 см. При брой 7 на плана запазенитѣ каменни и тухлени пояси на стѣната се смѣняватъ така (ср. обр. 67):

IV	каменenъ поясъ	98 см.
III	тухленъ поясъ	43 „
II	каменenъ поясъ	98 „
I	доленъ поясъ тухли	34 „

Тия червени тухлени пояси служатъ отъ една страна за урегулирване на градежа при слагане на камънитѣ, отъ друга страна тѣ придаватъ извѣстна хубость на еднообразната иначе сива стѣна и ѝ служатъ като орнаментъ.

Формата на тухлитѣ е обикновено квадратна или приблизително квадратна, съ размѣри на странитѣ между 30 и 35–36 см. и дебелина 4 до 5 см. Това разнообразие на тухлената голѣмина се срѣща навредъ: въ единъ и сжщи зидъ, на едно мѣсто ще се срѣщнатъ тухли отъ различна голѣмина. Ето по-подробно размѣритѣ на тухлитѣ:

30 × 36 × 4 см.
30 × 36 × 5 „
31 × 35 × 4 „
31 × 35 × 4 „
32 × 32 × 4 5 „
32 × 33 × 4·5 „
32 × 34 × 4 „
33 × 34 × 4·5 „
34 × 34 × 4 „
35 × 35 × 4 „

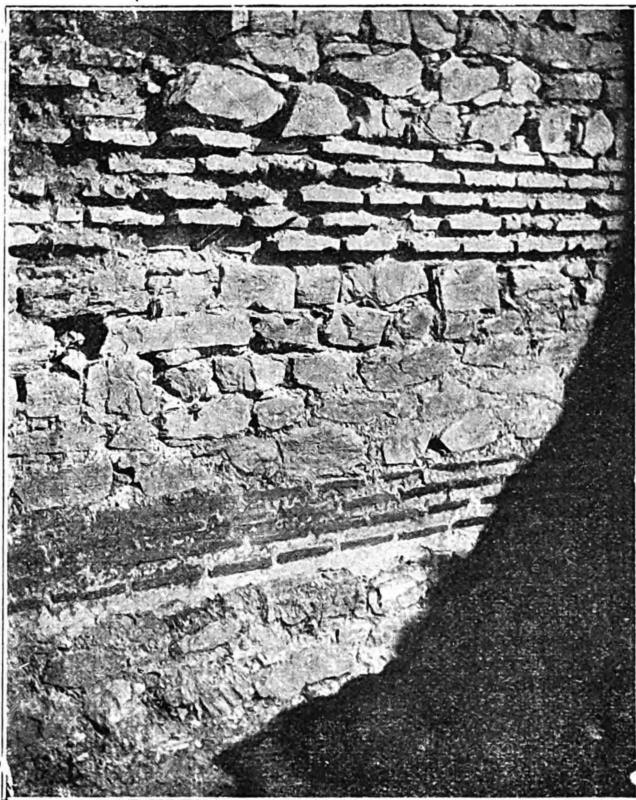

Обр 67.
Часть отъ стѣната на Кюстендилската крѣпость.

Подътъ на сградата при брой 15 бѣ постланъ съ грамадни тухли, съ размѣръ 62 × 62 × 9 см.

На нѣкои тухли по едното лице има знакове, правени съ пръсти, докато тухлата не е била още изпечена. Най-обикновени сж знаковетѣ диагонали, прокарани съ два или три пръста между двата срѣщуположни върха. При други тухли орнаментътъ, правенъ съ пръсти, е по-сложенъ. Така на една тухла, запазена въ фрагментъ, личи шарка съ кржгове въ срѣдата и рамка наоколо, свързана съ кржговетѣ (обр. 68[а]). Нѣкои тухли иматъ изпжкнали шарки, като напр. на фрагмента въ обр. 68[б]. На три

тухли сѫ запазени части отъ надписи. На единъ тухленъ кѫсъ (30 × 15 12·5 см., деб. 4 см.), намѣренъ при брой 26 на плана, има грѫцки надписъ, издълбанъ още прѣди печенето на тухлата, обр. 69. На другъ тухленъ кѫсъ (17 × 7 см., деб. 4 см.) има часть отъ латински надписъ, обр. 70. На трети тухленъ кѫсъ (15 × 10 см., деб. 2·5 см.), намѣренъ

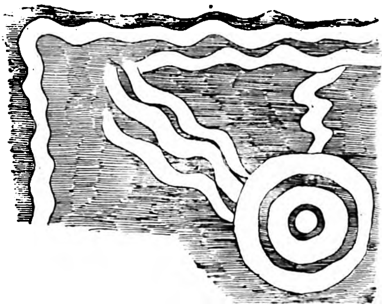

а

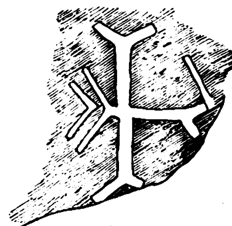

б

Обр. 68. — Фрагменти отъ тухли отъ Кюстендилската крѣпость

сѫщо при брой 26 на плана, сѫ запазени само нѣколко букви, обр. 71. Въ срѣдата на нѣкои тухли има дупка, пробита още прѣди изпичането; дупкитѣ сѫ широки, колкото пръстъ да се мушне. Такива десетина тухли се намѣриха въ крѣпостната стѣна при брой 8 и 9. Извѣстно е, че такива тухли сѫ бивали употрѣбявани за вѫтрѣшната облицовка на тухлени сводове. Прѣзъ дупката е бивалъ забиванъ голѣмъ желѣзенъ гвоздей, който е проникваль дълбоко въ свода. Това показва, че реченитѣ тухли сѫ попаднали тамъ или отъ работилницата по погрѣшка заедно съ другитѣ, или пъкъ тѣ произхождатъ отъ нѣкоя развалена сграда, която е имала облицованъ сводъ. Най-

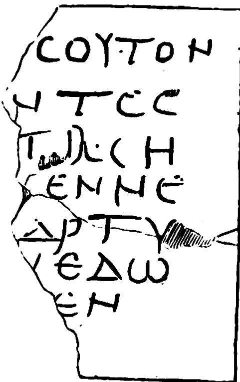

Обр. 69. — Тухленъ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

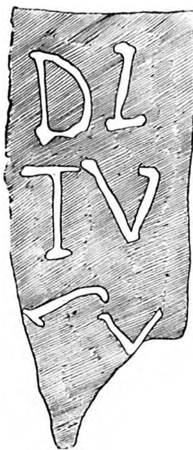

Обр. 70. — Тухленъ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

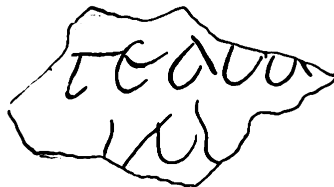

Обр. 71. — Тухленъ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

сетнѣ намѣриха се и такива тухли, по които сѫ отпечатани краката на домашни животни, котешки, кучешки, свински, кокоши — нѣщо, което се срѣща винаги не само по старитѣ тухли, но и по новитѣ, работени на рѫка и сушени на слънце прѣди да се пекатъ въ пещьта.

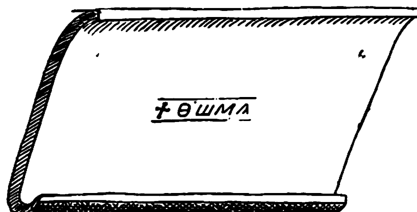

Обр. 72. – Керамида съ надписъ отъ Кюстендилската крѣпость.

Керамиди. Цѣли керамиди не се намѣриха, а само счупени. Отъ кѫсоветѣ обаче личи, че керамидитѣ сѫ били отъ голѣми размѣри. Поврьхнината имъ е слабо корубеста. На нѣкои кѫсове сѫ запазени изпѫкнали или вдлъбнати знакове или думи. Така на 12 фрагмента корубести керамиди личи вдлъбнатъ отпечатъкъ съ думата ΘωΜΑ, прѣдхождана отъ кръстъ и обградена отгорѣ и отдолу съ по една линия (обр. 72). Широчината на керамидитѣ съ тоя знакъ е била 44 см., дебелината 2·5—3 см., а дължината не е запазена въ никой кѫсъ. Знакътъ съ име +ΘωΜΑ е дългъ 15 см., широкъ 3·7—4 см. Интересно е, че името не е било отпечатвано съ единъ печатъ; такива е имало нѣколко, затова и между нѣкои отъ 12-тѣ фрагмента съ това име има малки различия въ буквитѣ. На единъ керамиденъ фрагментъ 12 × 7 × 3·5 см. е запазенъ изпѫкналъ орнаментъ, крѫгъ съ диаметри, обр. 73.

По-малки корубести керамиди, 50 × 20 × 2·5 см., се намѣриха сложени in situ при брой 13 на плана, при точицитѣ. Тѣ бѣха обърнати съ отвора на горѣ и сѫ служили за улей за чиста вода.

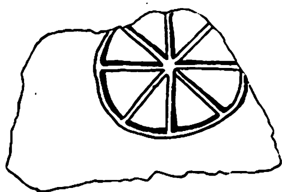

Обр. 73.
Фрагментъ отъ керамида.

Хоросанъ. За спойка на градежния материалъ, камъни, тухли и керамиди, е билъ употрѣбяванъ червеникавиятъ хоросанъ. Той е смѣшение отъ варь, пѣсъкъ, кълцани тухли и вода. Червеникавия си цвѣтъ е получилъ отъ тухленитѣ зрънца. Съ тоя хоросанъ сѫ градили стѣнитѣ на крѣпостьта и изобщо по-крупнитѣ постройки; за по-слаби вѫтрѣшни зидове сѫ употрѣбявали хоросанъ отъ варь и малко пѣсъкъ. Отъ другъ пъкъ съставъ е билъ хоросанътъ, съ който сѫ измазвани вѫтрѣшнитѣ стѣни на басейнитѣ, въ които е трѣбвало да се държи вода. Прѣди всичко той е стритъ и въ неговия съставъ влиза по-голѣмо количество

дребенъ пѣсъкъ отъ кълцани тухли, поради което има червенъ керамиденъ цвѣтъ. Той се употрѣбяваше до ново врѣме въ кюстендилскитѣ бани за водопроводи на горещата вода, за мазилка на стѣни въ банитѣ и за малки басейни. Въ неговия съставъ влизаха, освѣнъ реченитѣ материи, още и кълцани на дребно калчища и, вмѣсто съ вода, тѣстото се замѣсваше съ дървено масло. Така получената мазилка биваше яка и неподатлива на разрушението отъ влагата и водата. Подобна червена мазилка се намѣри отвѫтрѣ на басейнитѣ, при брой 28 на плана.

При тухлената зидария хоросанътъ е билъ сланганъ на пластове, малко по-дебели отколкото тухлитѣ, но въ никой случай хоросанътъ не е по-тънъкъ отъ тухлената дебелина. Фугитѣ обаче между тухлитѣ сѫ много малки, най-много до 1 см. При каменната зидария съ хоросанъ сѫ изпълвани страничнитѣ междини, а хоризонтално сѫ слагали тънъкъ пластъ хоросанъ, за да споява лицата на ломения камъкъ.

Части на крѣпостьта.

Водопроводъ. — Водата за крѣпостнитѣ обитатели се е добивала 1) отъ дълбоки кладенци, изкопавани вѫтрѣ въ оградата на укрѣпеното мѣсто, 2) отъ водопроводи и 3) отъ дъждъ. Въ всѣки случай обаче въ крѣпостьта е имало голѣми басейни и врѫчви, които сѫ бивали пълни, та при прѣсичане на водопровода отъ противника или при липса на кладенчова или дъждовна вода, да има запасъ за по-дълго врѣме. Въ нашата крѣпость не се указаха слѣди отъ кладенецъ, но се откри часть отъ водопровода.

Водопроводътъ е билъ доведенъ откъмъ юго-западъ, ще рече откъмъ най-високото мѣсто, тамъ дѣто Хисарлъкътъ е свързанъ посрѣдствомъ една шия съ Осоговската планина. Гл. на плана брой 4. Прѣзъ турско врѣме градскиятъ водопроводъ е вървѣлъ по сѫщата посока и мѣсто, пъкъ и въ ново врѣме водоснабдяването на Кюстендилъ става по желѣзни трѫби, проведени по старинския воденъ пѫть.

За направата на срѣдновѣковния водопроводъ извънъ крѣпостьта сега не знаемъ нищо положително, защото стариятъ каналъ отъ глинени трѫби или отъ тухли е билъ възобновяванъ често прѣзъ врѣме на турското владичество. Знаемъ само за поддръжката на водопровода прѣзъ тая епоха. Турското прѣдание въ Кюстендилъ казва, че водопроводътъ отъ Осоговската планина (отъ върха Конецъ) за Кюстендилъ билъ направенъ отъ Сюлейманъ-паша, който съградилъ Чифте-баня и Имарет-

ската джамия, т. е. около 1489 г.[1]) Съ подръжката на водопровода, както и на водитѣ изъ града, били задължени жителитѣ на с. Богословъ, прѣзъ чието село минава водата отъ Осогово за Кюстендилъ. Богословци били освободени отъ нѣкои данъци, но не имъ било позволено да развъждатъ свине, за да се не мърси и осквернява (за мохамеданитѣ) градската вода. Тѣзи селяни бѣха извѣстни съ името су-йолджии т. е. водари, оправачи на „водния пѫть". Вѣроятно и прѣзъ срѣднитѣ вѣкове селянитѣ отъ Богословъ сѫ имали подобни задължения и права, които турцитѣ потвърдили, както това е станало съ други срѣдновѣковни институции и наредби.

Водопроводътъ е билъ насоченъ да влѣзе въ крѣпостьта между двѣтѣ трижгълни кули (брой 3 и 5 на плана), по-близо до сѣверната отъ тѣхъ. При брой 4, въ ѫгъла между кулата брой 3 и крѣпостната стѣна, се откри четвъртитъ малъкъ басейнъ, изграденъ съ тухли, широкъ 70×70 см., дълбокъ 1 м. А току срѣщу басейна въ крѣпостната стѣна е оставенъ нароченъ четвъртитъ отворъ за водата, ограниченъ между тухли. Като мине стѣната, водопроводътъ веднага завива сѣверно и върви сѐ край стѣната, по посока на точкитѣ при брой 2, 1 на плана. Водопроводътъ прѣдставя четвъртита празднина, 10×10 см., включена между тухли. Въ ѫгъла при брой 1 водата отъ водопровода е била събирана, изподъ едно засводено прозорче, въ сѫдове или точена за разнасяне изъ крѣпостьта.

На сѣверъ отъ брой 1, сѐ край крѣпостната стѣна, на височина до прошрирения цокълъ на зида, бѣха наредени десетина голѣми връчви, кюпове. Устнитѣ имъ бѣха покрити съ кръгли захлупаци отъ камъкъ или отъ печена глина. Вѫтрѣ едни бѣха празни, други пълни съ чиста бѣла гасена варь, която се бѣше втвърдила. Всичко това бѣ засипано съ пръсть, тухли и камъни, попадали отъ разрушената крѣпость. Въ обр. 74 е прѣдаденъ ѫгълътъ, брой 1 на плана, дѣто е билъ доведенъ водопроводътъ и дѣто прѣзъ прозорчето се е изливалъ. Нареденитѣ прѣдъ прозорчето връчви сѫ извадени отъ околностьта, а онѣзи на първия планъ на снимката сѫ in situ, едни полуразровени, а други се подаватъ неразкрити.

При брой 13 на плана, при точкитѣ, се намѣриха слѣди отъ водопроводъ съ корубести керамиди (вж. за тѣхъ по-горѣ, стр. 95). При брой 21, дѣто Хисарлъкътъ има наклонъ, прѣдъ самата крѣпостна стѣна,

[1]) Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония, 163, 237.

е прокаранъ четвъртитъ каналъ за изтичане, включенъ между четири каменни плочи, съ отворъ 20 × 25 см.

Крѣпостни стѣни. — Хисарлъкътъ е скалиста издигнатина, съ единъ пластъ пръсть отгорѣ, на мѣста по-дълбокъ, на други по-плитъкъ, споредъ извивкитѣ на мѣстото. Основитѣ на крѣпостната стѣна опиратъ на скалата. Отъ скалата до височината на земления пластъ основитѣ сѫ по-широки, а нагорѣ въ въздуха тѣ сѫ стѣснени малко. Това прошириение на основитѣ не е еднакво навсѣкѫдѣ; на мѣста, напр. при брой 1 на сѣверъ, то достига до 30 см. навънъ отъ обикновената широчина на горнята стѣна, другадѣ, напр. при брой 7—19, то мѣри 15 см. Извънъ това основно прошириение, стѣната достига на дебелина до 2·25 метра при брой 7—34, 7—9; откъмъ града стѣната е по-тънка, та срѣдно мѣри 1·50 м. дебелина, брой 34—23. Изобщо взето, срѣдно стѣнитѣ сѫ дебели 2 метра. Крѣпостната стѣна и била сринатa до основи отдавна и материалитѣ отъ нея пръснати. Само въ юго-западния ѫгълъ тя е запазена отчасти надъ основитѣ, особено между бройки 3—7, дѣто зидътъ стои на височина до 5 метра надъ равнището. Прѣди разкопкитѣ и това не личеше; реченията ѫгълъ прѣдставяше голѣма могила отъ развалини и едва слѣдъ разчистването се откриха зидове отъ крѣпостьта и кулитѣ. Зидоветѣ сѫ запазени на 1—2 метра и при брой 8, 10.

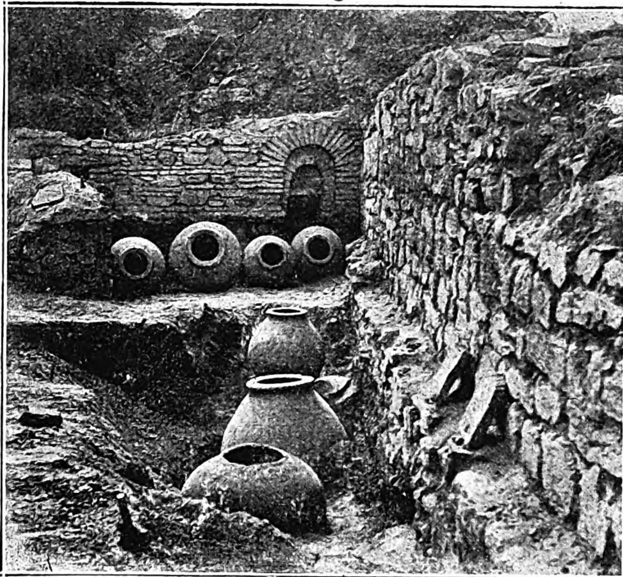

Обр. 74. — Врѫчви изкопани край крѣпостьта.

Колко високо се е издигала крѣпостната стѣна на разни мѣста, за това нѣмаме положителни данни. Естествено е, че откъмъ мѫчнодостѫпнитѣ крайща тя е била по-низка, както е била и по-тънка. Ако, срѣдно взето, византийскитѣ крѣпостни стѣни сѫ били високи 8—10 м., хисарлъшката стѣна не ще е надминавала такава височина, защото, при стръмнината на мѣстото, отбраната е могла да се задоволи и съ по-

низки стѣни. Нѣма съмнѣние, че леснoуязвимата часть на крѣпостьта, около юго-западния жгълъ, при брой 1—9 на плана, е била заградена съ по-високи стѣни. За срѣдната височина на стѣната можемъ сжди отчасти отъ стълбата, която е водѣла къмъ ходника на стѣната горѣ и чиито стжпала отчасти сж запазени при брой 12. Тая стълба въ основата на стѣната държи на длъжъ 13·5 м., широка е 1 м., а стжпалата, широки и високи по 30 см., ги има и отъ двѣтѣ страни. Ако слѣдователно при горния си край стълбата е завръшвала съ площадка 1·50 м.,

Обр. 75. — Врата на Кюстендилската крѣпость.

отдѣто се е минавало на ходника, тогава височината на стълбата е била 5·40 м.; а стѣната, съ издадената часть нагорѣ отъ стълбата (1 м.), безъ зжберитѣ, ще е била висока около 6·40 м. или заедно съ зжберитѣ около 8 м. Снимката обр. 75 показва началото на стжпалата при крѣпостната врата брой 10.

Слѣди отъ подобни стжпала има още на двѣ мѣста при крѣпостната стѣна, при брой 14 и 22. Тѣзи при брой 14 сж водили не на стѣната горѣ, а въ кулата брой 18, която е бранила входа на вратата брой 19 Сжщо и вторитѣ стжпала при 22 не сж се качвали на стѣната, а само на съсѣдния контръ-фортъ. Така че реченитѣ стжпала не могатъ послужи за опрѣдѣляне височината на крѣпостьта. Стжпалата пъкъ при

брой 33, отъ двѣтѣ страни на стѣната, вѣроятно сж били свръзка съ нѣкоя скришна врата, по която сж се съобщавали отъ крѣпостьта съ града.

Скривалище въ крѣпостната стѣна. — Такива скривалища отвжтрѣ на крѣпостния зидъ е имало повече, но тукъ е запазено само едно, тамъ дѣто стѣната стои по-високо отъ равнището изобщо. Реченото скривалище се намира задъ трижгълната кула брой 5, буква а. То е една ниша, изградена вжтрѣ въ стѣната, отгорѣ засводена съ тухли; праздното пространство е високо 3·73 м., а широко 2·28 м. Сводътъ е билъ разрушенъ отчасти къмъ края на срѣднитѣ вѣкове, за да се направи мѣсто за задната стѣна на четирижгълната кула (брой 6), съградена за усилване на жгъла. Подобни ниши-скривалища има и въ солунската крѣпость; тѣ сж служили за заслонъ на стражата или за врѣмененъ складъ на мунициитѣ.[1])

Кржгли кули. — Теоретицитѣ на укрѣпяването въ римско и византийско врѣме прѣдпочитали кржглитѣ кули прѣдъ жглеститѣ. И единъ анонимъ отъ VI в., отъ което врѣме е и нашата крѣпость, изисква, щото кулитѣ „навънъ да бждатъ кржгли".[2]) Изобщо взето кулитѣ били издигани раздалечъ една отъ друга на по-малко отъ хвърлей съ стрѣла. На четиритѣ издадени жгла на нашата крѣпость сж били съградени кржгли кули, бройки 7, 20, 23, 24 на плана. Всичкитѣ тѣзи кули обаче сж били съборени до основитѣ, които сж каменни, та сега не знаемъ нищо за височината имъ и за градежния материалъ отъ основитѣ нагорѣ.

Основитѣ на кулата брой 7 иматъ външенъ диаметъръ 6·40 м., а диаметърътъ на праздникната вжтрѣ е 3·20 м., стѣната ѝ е дебела 1·60 м. Кулата брой 20 има сжщитѣ размѣри.

Отъ кулата брой 23 сж развалени и основитѣ, които сж надъ много стръмно мѣсто. Запазена е малка часть само тамъ, дѣто е била връзката между кулата и крѣпостнитѣ стѣни. Запазена е вратата, която съединява кулата съ двора на крѣпостьта, както това по добрѣ личи при кула брой 34. Послѣдната кула е малко по голѣма отъ другитѣ. Външниятъ ѝ диаметъръ има 7·60 м., вжтрѣшниятъ 3·60 м., а стѣната е дебела 2 м. Входътъ отъ крѣпостния дворъ въ кулата е широкъ 90 см. Входътъ и жглитѣ, които се образуватъ при прѣсичането съ съсѣднитѣ кржгли стѣни, сж изградени съ тухли.

---

[1]) Срв. O Tafrali, Topographie de Thessalonique. Paris 1913, стр. 91.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 57.

Четвъртити кули. — Такива кули има три, брой 9, 18, 25. Тѣ сж издигнати при вратитѣ на крѣпостьта. При вратичката брой 8 нѣма кула, види се, защото тамъ входътъ се защищавалъ отъ близкостоящата кржгла кула брой 7. Кулитѣ 9 и 18 се съобщаватъ съ крѣпостния дворъ направо чрѣзъ врата; тѣ сж били прѣдназначени да охраняватъ главнитѣ врата на крѣпостьта, намиращи се въ лѣво отъ кулитѣ. Кулата брой 9 се издава навънъ отъ крѣпостния зидъ 4·50 метра; широка е 5·60 м., съ стѣни дебели 1·60 м. Кулата брой 18 е по-малка и стѣнитѣ ѝ сж по-тънки: широка е 5 м., издава се 3 м., а стѣнитѣ ѝ сж дебели 1·20 м. Тази кула не е имало нужда да бжде по-яка, защото съсѣдната врата е могла да се брани и отъ съсѣдната стѣна (19—20), счупена току при самата врата.

Малка кула (25) е била издигната надъ входа, що е съединявалъ крѣпостьта съ града. Било поради голѣмата стръмнина на Хисарлъка отъ тая страна, било поради това, че противникътъ отъ тамъ е могълъ да напада само като прѣвземе градската крѣпость, тая кула е била сравнително по-слаба. Тя се издава на вънъ 4·90 м., широка е 3·90 м., по-дългитѣ ѝ стѣни сж дебели по 80 см., а само стѣната къмъ стръмнината е 1·35 м.

Четвъртитата кула брой 6 е отъ по-ново врѣме. За нея ще се каже по-сетнѣ.

Трижгълни кули. — Тѣ се срѣщатъ по-рѣдко въ фортификационното дѣло, при всичко че се прѣпоржчватъ въ старитѣ ржководства за укрѣпленията, както напр. у Филона Византийски. Нашата крѣпость притежава двѣ такива кули, брой 3 и 5. Тѣ иматъ форма на равностранни трижгълници, една отъ странитѣ на които е самата крѣпостна стѣна. Отстоятъ една отъ друга само на 9 метра при крѣпостната стѣна, а върховетѣ имъ на 19 метра единъ отъ други. Пъкъ и кржглата кула брой 7 е отдалечена отъ тѣхъ (отъ кула брой 3) само на 2 метра, тъй че тритѣ кули, бидейки една до друга, сж могли да отбраняватъ добрѣ най-достжпното и, слѣдователно, най-уязвимо мѣсто на крѣпостьта. Тамъ мѣстото е таквозъ, че машинитѣ, които мѣтали едри валуни, могли да се подведатъ само срѣщу трижгълнитѣ кули. Яко съградениятъ остъръ ржбъ на кулата трудно е попадалъ на ударъ; а обикновенно валунътъ е удрялъ странитѣ на кулата и отъ тамъ е падалъ долу или е отскачалъ отслабналъ къмъ стѣната на крѣпостьта.

Трижгълнитѣ кули се издаватъ съ страни по 10·50 м.; стѣнитѣ имъ сж дебели 1·50 м.

Врати. — Крѣпостьта е имала четири врати, брой 8, 10, 19, 25. Първата отъ тѣхъ (8) е запазена само при равнището си, широка е 1 м., съ гранитенъ доленъ прагъ и съ странични подпорни гранитни стълбове, взети отъ по-стари постройки. Какви съоржжения е имала вратата, сега не знаемъ.

Втората врата, брой 10 на плана, тука обр. 75, е запазена сравнително най-добрѣ. Тя е запазена на височина до 2 м.; широка е 2·20 м. отвжтрѣ, а навънъ при прага си тя е стѣснена съ два пиластра и тамъ е широка 1·40 м. Прагътъ, широкъ 60 см., е отъ обикновенъ твърдъ плочникъ. Пиластритѣ, както и прилежащитѣ до вратата стѣни на крѣпостьта, сж изградени само съ тухли и хоросанъ. На 1 м. високо отъ равнището, току задъ пиластритѣ, е оставена празднина (30 см.) въ стѣната; тамъ се е турялъ напрѣчния лостъ-греда, който да подпира по-яко затвореното крило на вратата. Не се намѣриха слѣди, по които да се сжди за самото крило на вратата и за начина, по който то е било закрѣпено. Както личи и отъ плана, тази врата е била охранявана отъ четвъртитата кула брой 9, която се е издигала непосрѣдно въ десно отъ нея, а отъ лѣвата й страна отвжтрѣ е била стълбата, по която се е качвало горѣ на крѣпостната стѣна. На обр. 75 се вижда вратата гледана отвжтрѣ съ прага, лѣвия си пиластъръ, дупката за лоста и часть отъ стълбата.

Третята врата, брой 19 на плана, прилича на втората, но е по-малка. Широка е отвжтрѣ 1·80 м., а при прага 1·10 м. Запазена е на височина 50 см. Градена е съ тухли. Тя е била охранявана отъ съсѣдната кула брой 18 и отъ стѣната 19—20, която тъкмо при вратата се чупи и я прави мжчно достжпна за противника.

Четвъртата врата, брой 25 на плана, е била на сѣверната стѣна, откъмъ града. Куличката, която е охранявала вратата, е надъ послѣднята, тъй че е имало и втора врата на самата стѣна на кулата. Вратата на крѣпостния зидъ е широка 1 м., а вратата на кулата 75 см. Жглеститѣ части на вратитѣ и на кулата сж изградени отъ тухли. Вратитѣ и кулата бѣха запазени само при основитѣ си.

Сгради въ крѣпостьта.

Тамъ, дѣто бѣше възможно да се направятъ разкопки извънъ залѣсеното мѣсто на крѣпостьта, откриха се нѣколко части отъ постройки отвжтрѣ край крѣпостния зидъ 7—19, разкриха се основитѣ на една баня (брой 24), основитѣ на една църква (брой 30), единъ двоенъ басейнъ (брой 28) и др.

Зидоветѣ, открити край крѣпостната стѣна 7—19, както личи и на плана, припадатъ къмъ сгради, свързани съ живота на крѣпостьта. Градежниятъ материалъ е отъ ломенъ камъкъ и хоросанъ, а на мѣста дори и каль. Срѣдната дебелина на зидоветѣ е 60 см. Тѣзи зидове сж отдалечени отъ крѣпостьта на 3 метра срѣдно, тъй че помежду имъ се образува една тѣсна уличка. Какво е било прѣкото назначение на тия сгради, не може да се установи, понеже останаха неразкрити. Нѣщо повече може да се каже само за една-двѣ отъ тѣхъ. Така, четвъртитото отдѣление срѣщу вратата брой 8 изглежда да е служило за ковачница. Тамъ се намѣри огнище съ вжглища, кжсове отъ желѣзо вече ръждасяли, желѣзна згурия, часть отъ малко каменно корито. Сградата брой 15 изглежда да е атриумъ на нѣкоя по-голѣма постройка, стояща сѣверно отъ него. Отъ атриума е запазена само една часть съ вратата, която се съобщава съ дългия коридоръ-уличка, за която поменахме по-горѣ. Вратата е широка 2·50 м., а стѣнитѣ, които обграждатъ атриума, иматъ дебелина 60 см. Подътъ на атриума е постланъ съ голѣми тухли (60 × 60 × 6 см.). Ако сждимъ по квадратното мѣсто, което заемаха тухлитѣ (7 × 7 метра), трѣбва да приемемъ, че атриумътъ не е продължавалъ на сѣверъ и е ималъ квадратна форма. Въ атриума, квадратно разположени, на 3 метра една отъ друга, се намѣриха базитѣ на четири колони. Базитѣ сж гранитни, съ неиздържанъ стилъ, съ квадратна основа 40 × 40 см. Сжщо такава база се намѣри in situ и прѣдъ вратата.

Сградата брой 24 е служила за баня. Отъ нея сж останали основитѣ; само южнитѣ джговидни зидове бѣха запазени на 50 см. височина. На пръвъ погледъ тая сграда изглежда като да е църквица, параклисъ, но при по-внимателно разглеждане се вижда, че тя още при градението си е била прѣдназначена за баня. Южнитѣ части на банята сж градени съ тухли (размѣри 30 × 35 × 4·5, 34 × 35 × 5 см.) и червеникавъ хоросанъ. Между тухлитѣ сж слагани пластове хоросанъ на дебелина 5—6 см. Заднитѣ зидове сж каменни. Подъ равнището на банята дирихме мѣстото за отопление (ὑπόκαυστον), но тамъ излѣзе здрава скала. Вѣроятно отоплителната стаичка е била откъмъ изтокъ. Тя ще се е съобщавала, по-горѣ надъ основитѣ, чрѣзъ отворъ въ стѣната на южнитѣ стаи, дѣто е отивалъ топълъ въздухъ или пара. Отъ отоплителното отдѣление излиза каналче за вода, широко 12 см.; каналчето е наклонено малко, за да може да се излива водата. Въ юго-източната стая е билъ прокаранъ чучуръ съ студена вода. За чучура е оставена

въ полукржглата стѣна дупка, направена още при градене на сградата. Сѣверната стая е служила вѣроятно за събличане. Подъ западната стѣна на стаята за събличане се откри изкопано корито съ джговидно дъно, широчина на устието въ диаметъръ 1·30 м., дълбочина 50 см. Туй корито послѣ е било намѣрено непотрѣбно, та зидътъ е миналъ прѣзъ него. Затова пъкъ подобно корито (диам. 1·30 м.) е било издълбано въ скалата по́ на сѣверъ отъ първото. Въ жгъла, дѣто се чупи послѣдниятъ сѣверенъ зидъ, се намѣри кржгла каменна плоча (диам. 60 см.), служеща вѣроятно за база на стълбъ Около сградата, отъ югъ и западъ, е́ направено четвъртито каналче отъ тухли.

Църквата (брой 30) се откри тъкмо тамъ, дѣто по-рано е стоялъ езическиятъ храмъ и дѣто наблизо бѣха разхвърлени каменнитѣ надписи отъ прѣдхристиянско врѣме. Отъ църквата сж запазени само части отъ основитѣ. Южната стѣна стърчеше надъ основитѣ на 1·50 м. Отъ запазенитѣ основни стѣни личи, че църквата е ориентирана на изтокъ и е имала значителни размѣри. Тя е имала четирижгълна продълговата форма, дълга 29·50 м., широка 17 м., безъ апсидната изданка на десното крило. Апсидата, която има полукржгла форма, се издава навънъ отъ източната стѣна 4 метра. Стѣнитѣ сж дебели 80 см. Градежътъ е отъ ломени камъни, съ пояси отъ тухли. Въ десно отъ апсидата е имало врата широка 1·30 м. На долния гранитенъ прагъ на тая врата сж запазени отъ страни двѣ издълбани дупки, а това показва, че вратата е имала двѣ крила, които сж се отваряли съ въртение около двѣ оси, поставени въ реченитѣ дупки. Пространството между апсидата и юго-източния жгълъ на църквата, прѣдъ вратата, бѣше постлано съ тухли. Прилѣпеното въ десно крило има сжщо така вратичка къмъ изтокъ, но не и къмъ централната постройка. То е дълго 5·20 м., широко 3·30 м., стѣни дебели 60 см. Църквата има и нартексъ, както личи отъ запазената напрѣчна стѣна. Въ юго-източния жгълъ на църквата се намѣриха нѣколко гранитни блокове — плочи, които вѣроятно по-рано ще сж служили за подъ. Единъ отъ тѣзи камъни, часть отъ нѣкогашния жертвеникъ,[1]) стоеше побитъ при буква *а*, та можемъ прѣдполага, че е служилъ за база на колона и че на неговия редъ ще е имало и други бази и колони.

Всичко това ни дава право да приемемъ, че разкрититѣ основи сж отъ християнска църква, базиликална форма, съ полукржгла апсида и

[1]) На едното му лице е запазенъ края отъ надписъ Δ ΕΥ(ΤΥ)ΧΩC.

сѣдалища; че тя е имала два реда колони и слѣдователно три кораба, а въ западната си часть нартексъ. Като имаме прѣдъ видъ, че крѣпостьта е била възобновена въ VI в. отъ Юстиниана и че въ градежния материалъ сѫ били употрѣбени плочи и бази отъ езическата епоха, взети отъ езическия храмъ на сѫщото мѣсто, трѣбва да приемемъ, че и църквата ще да е отъ VI в.

Басейни. — При брой 28 на плана сѫ открити два задни басейна. Съградени сѫ съ камъкъ, хоросанъ и тухли по рѫбоветѣ, а отвѫтрѣ измазани съ яка мазилка керамиденъ цвѣтъ (срв. по-горѣ, стр. 95, 96). Двата басейна сѫ съсѣдни единъ на други, раздѣлени съ тънка стѣна, 20 см. На дълбочина бѣха запазени до 1·50 м. Басейнитѣ (празното) сѫ дълги 2·10 м., а широки единиятъ 1·20 м., другиятъ 1 м.

Отъ сѣверна страна и на двата басейна има пробита по една дупка за изтичане на водата. Въ дупкитѣ бѣха поставени дебели оловени трѫби, служещи за каналчета, шопки. Вода въ тѣзи басейни ще се е докарвала вѣроятно отъ главния водопроводъ, брой 4 на плана, отдѣто по естествения наклонъ тя е текла лесно.

Прѣдмети намѣрени въ крѣпостьта.

Освѣнъ прѣдметитѣ, свързани съ храмоветѣ и езичеството, въ оградата на крѣпостьта се откриха и други прѣдмети, които припадатъ повече на срѣднитѣ вѣкове и иматъ отношение къмъ военния битъ и къмъ християнството. И тѣ сравнително сѫ малко на брой и сѫ случайни находки, тъй като поради споменатитѣ по-горѣ причини не е и правено изчерпателно разкопване на хисарлъшкитѣ древности. Ето по редъ тѣзи прѣдмети, които сѫ отъ най-различенъ материалъ и отъ най-различно назначение.

1. — Бронзова прѫчка, дълга 12 см., дебела 5 мм., увѣнчана съ птича фигурка (обр. 76). Прѣдставя миниатюренъ култовъ образъ на римското военно орлово знаме. Срв. подобния образъ на единъ римски надгробенъ паметникъ отъ I вѣкъ слѣдъ Хр. у R. Forrer, Reallexikon, стр. 220.

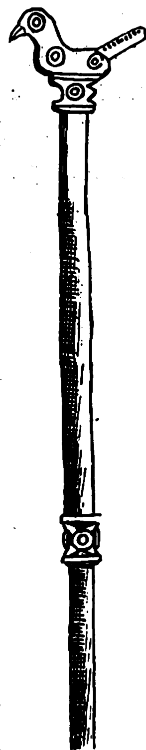
Обр. 76. Бронзовъ прѣдметъ отъ кюстенд. крѣпость.

2. — Часть отъ бѣлъ мряморенъ корнизъ, дължина 17 см., ширина на лицето 5·5 см., дебелина 7 см Лицето е украсено съ

стилизувана лозница въ издълбанъ релиефъ. Обр. 77. Намѣри се при кула брой 34.

3. — Часть отъ бѣла мраморна плоча, дебела 4·5 см., съ релиефенъ кръстъ върху лицето ѝ, на височина 3 см. Кръстътъ е равнора-

Обр. 77. — Мраморенъ корнизъ отъ Кюстендилската крѣпость.

мененъ, грѫцка форма, съ 16 см. дължина всѣко рамо; слѣдователно, кръстътъ е дългъ и широкъ по 32 см. Обр. 78 *а*. Тази плоча, както и слѣдниятъ фрагментъ, се намѣриха при брой 15 на общия планъ. Вѣроятно произхождатъ отъ кръстилницата (баптистериумъ) на храма.

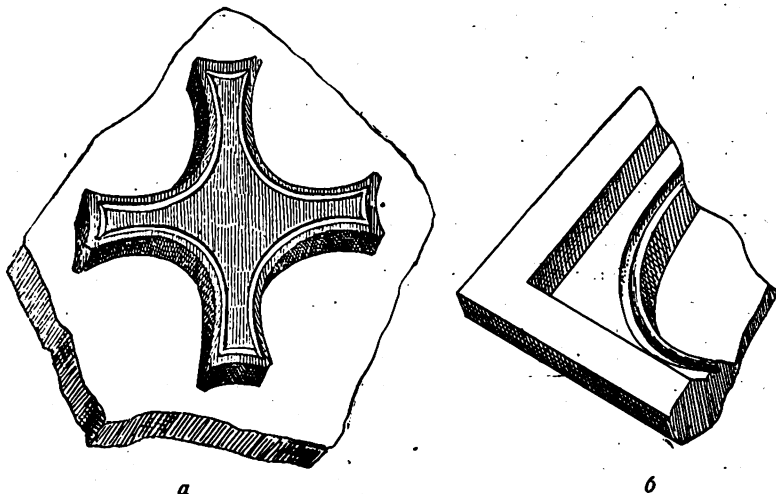

Обр. 78. — Мраморни плочи отъ Кюстендилската крѣпость.

4. — Часть отъ бѣла профилувана мраморна плоча, съ крѫгло дъно, оградено въ квадратна рамка. Височина (дебелина) на плочата 11 см. Обр. 78 *б*. Намѣрена при по-горнята плоча.

5. — Сѫдъ отъ тъмносинь мраморъ, въ форма на обикновена паница съ четири изданки на горнята периферия (обр. 79). Сѫдътъ

е високъ 5 см., диаметърътъ на дъното е 7 см., външниятъ диам. на отвора е 18 см., дебелина на стѣнитѣ 1 см. Намѣренъ при брой 15.

6. — Подобенъ сждъ отъ тъмносивъ сиенитъ, но съ по-голѣми размѣри, именно диаметърътъ на дъното е равенъ на 12 см., външенъ диам. на устието 33 см., височина на сжда 16·5 см., дебелина на стѣнитѣ 3·5 см. (обр. 80). Едната отъ четиритѣ изданки по периферията е издълбана като улей. Сждътъ е служилъ вѣроятно за кълцане или стриване въ него на зърнени или други храни, които сж бивали изсипвани по улейчето. На долното лице на дъното е издълбанъ кръстъ и грѫцкитѣ букви Θ и Α, обр 81. Тия знакове, ако не означаватъ друго нѣщо, може би да сж съкращение на името † ΘΩΜΑ, което срѣщаме отпечатано на тухли и голѣми керамиди. Срв. за това стр. 95. Сждътъ е намѣренъ при брой 15 на плана.

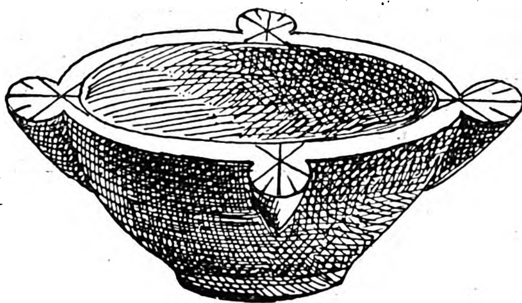

Обр. 79.
Мраморенъ сждъ отъ Кюстендилската крѣпость.

Обр. 80.
Каменenъ сждъ отъ Кюстендилската крѣпость.

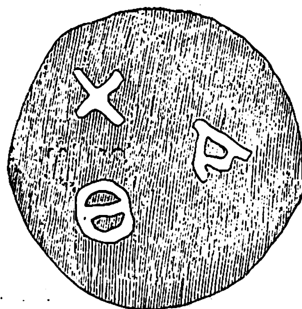

Обр. 81.
Дъното на сжда обр. 80.

7. — Хромели. Части отъ каменни хромели (ржчни воденици) се намѣриха край вжтрѣшния зидъ, при брой 8 — 11 на плана. Тамъ се намѣри и горнята часть на единъ по-голѣмъ хромелъ (диам. 75 см.), за движението на който ще е била потрѣбна повече отъ една ржка.

8. — Голѣми глинени връчви (кюпове). Голѣмитѣ глинени сждове, извѣстни тъй добрѣ въ древнитѣ врѣмена и прѣзъ срѣднитѣ

вѣкове, не сѫ непознати у насъ и сега. Въ тѣхъ сѫ туряли вода или други течности, жито, други разни храни, а сѫщо така и дрехи и скѫпа покѫщнина. Връчвитѣ сѫ били неотемлена принадлежность на старитѣ крѣпости, главно за пазене на вода. Слѣдъ освобождението на Кюстендилъ отъ турцитѣ, когато Хисарлъкътъ стана сравнително по-достѫпенъ, мнозина иманяри ровѣха нощно врѣме изъ тамошнитѣ старини и найчесто попадаха на празни или пълни съ пръсть връчви. Това подбуждаше и други иманяри да се ощастливятъ да откриятъ такива сѫдове „съ имане", та въ скоро врѣме Хисарлъкътъ бѣше се обърналъ на

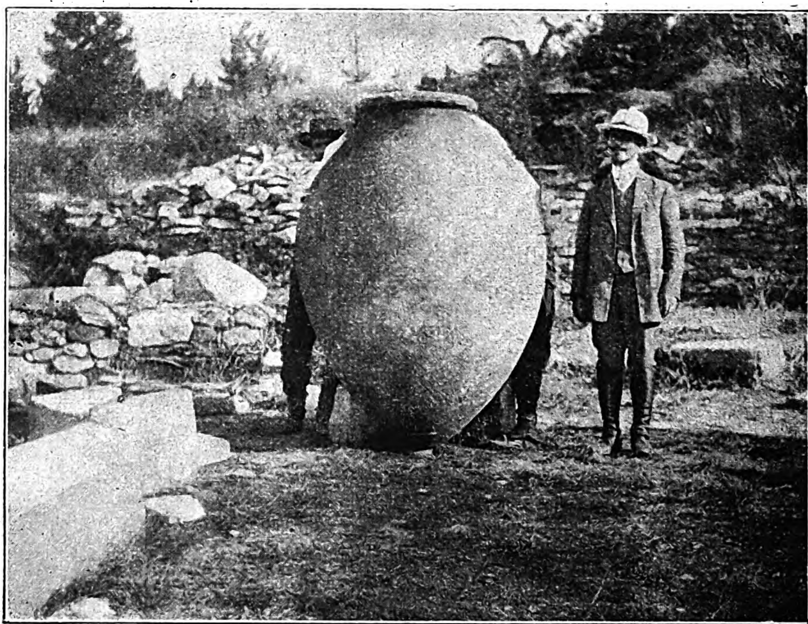

Обр. 82. – Глинена връчва отъ Кюстендилската крѣпость.

рударски рупи. Едва когато мѣстото се залѣси и властитѣ поставиха пазачи,[1]) тогава спрѣха и „първитѣ" разкопки на Хисарлъка.

При разкопкитѣ ние открихме около 30 връчви. Тѣ иматъ разна голѣмина, като се почне отъ по-малкитѣ, които сѫ високи 60—70 см., та до голѣмитѣ, които достигатъ човѣшки ръстъ и повече. Най-голѣмата връчва е висока 175 см. (обр. 82). Тия сѫдове сѫ били правени отъ глина и изпечени до червено. Дъното имъ е обикновено заострено и завършва съ една масивна топка. Стѣнитѣ достигатъ на дебелина 3 см. Устието обикновено е покрито съ кръгла каменна или глинена плоча. Единъ отъ тѣзи глинени похлупаци (диам. 26 см., деб. 5 см.) има и

[1]) И пазачитѣ по едно врѣме се бѣха помамили да ровятъ и да дирятъ щастието си.

дръжка въ срѣдата (обр. 83). На устието на една счупена врѫчва се намѣри издълбанъ надписъ съ слѣднитѣ бѣлѣзи: + I Θ h.

Всички намѣрени врѫчви бѣха въ изправено, стояще положение, както сж били закрѣпени нѣкога, съ една-двѣ педи дъното въ здрава земя. Тѣ сж били нареждани обикновено край самитѣ крѣпостни стѣни отвжтрѣ, до крѣпостнитѣ врата или при водопровода. Така, отвжтрѣ при вратата брой 19 се намѣриха три врѫчви, задъ вратата брой 10, тъкмо при брой 11, се намѣриха двѣ врѫчви, задъ вратата брой 8 сжщо двѣ, задъ стѣната 8—9 се намѣриха нѣколко врѫчви прикрѣпени до изстжпитѣ, а при брой 1, дѣто е прокаранъ водопроводътъ (4—2—1), бѣха наредени десетина врѫчви (обр. 74) и на други мѣста по една-двѣ.

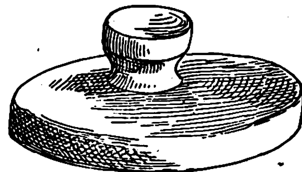

Обр. 83. — Похлупакъ отъ глинена врѫчва.

Повечето врѫчви бѣха праздни. Онѣзи, които нѣмаха похлупаци, бѣха изпълнени съ пръсть. Двѣ отъ врѫчвитѣ при брой 1 бѣха пълни съ гасена варь, която се бѣ втвърдила. Нѣма съмнѣние, варьта е била

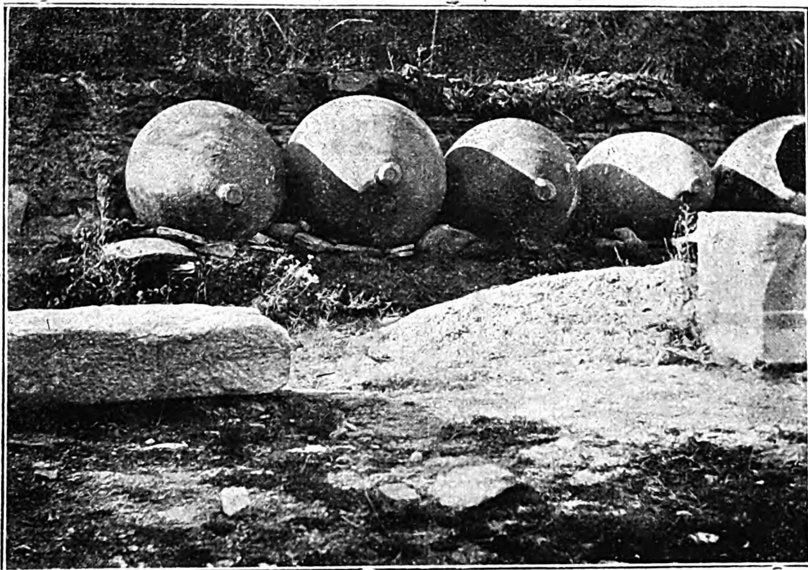

Обр. 84. — Глинени врѫчви отъ Кюстендилската крѣпость.

държана тамъ готова, за да бжде употрѣбена при градежа на нѣкоя пробита или съборена при боя стѣна. Нѣкои отъ пълнитѣ съ пръсть врѫчви бѣха попукани и прѣзъ пукнатинитѣ бѣха се проврѣли коренитѣ на дървета или храсте. На обр. 84 имаме фотографическа снимка на нѣколко здрави врѫчви, наредени въ лежаще положение.

9. — Глинени гърнета, стомни и паници. Отъ тѣхъ не се намѣри ни едно здраво, а сѐ изпочупени. Гърнетата иматъ форма и голѣмина както сегашнитѣ. На нѣкои отъ тѣхъ дръжкитѣ сѫ украсени съ питки (обр. 85). Горнитѣ части на нѣкои стомнички прѣдставятъ глави на животни (обр. 86). Първиятъ образъ прилича на кучешка глава (деб. на шията 4 см.), а вториятъ има остра муцуна, дълга шия и три израстъци (отчупени) като рога. Послѣдната фигурка е дълга 9·5 см., дебела въ шията 3·5 см.

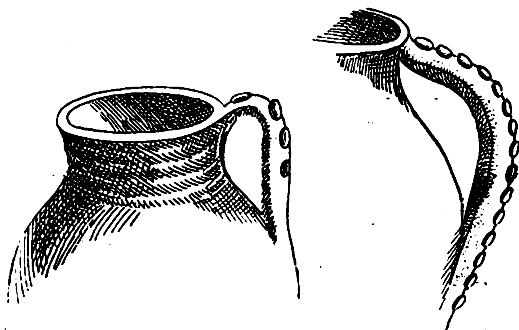

Обр. 85.
Глинени гърнета отъ Кюстендилската крѣпость.

10.—Художествено значение иматъ нѣколко части отъ глинени паници отъ срѣдновѣковенъ произходъ. И тѣ се намѣриха при брой 15 на плана, дѣто изобщо бидоха открити най-интереснитѣ прѣдмети. Тѣстото на глината е чисто, плътно, безъ зрънца. Едни отъ паницитѣ сѫ гледжосани отвредъ, а други само отъ вѫтрѣшното лице. На единъ кѫсъ отъ паница, вѫтрѣшно лице, сѫ запазени двѣ цвѣтни фигури въ крѫгли медалиони, а всичко сѫ били шесть. Медалионитѣ иматъ диаметъръ 6·5 см. На фрагментъ отъ блюдо, което е имало 40 см. диаметъръ, е запазенъ цвѣтенъ растителенъ стилизуванъ орнаментъ. И двата фрагмента сѫ възпроизведени цвѣтно на таблица III.

11. — Прешлени и прашечни камъни. На разни мѣста изъ разкопкитѣ се намѣриха разновидни прешлени (обр. 87). Едни сѫ отъ каль, други отъ зеленикавъ или моравъ камъкъ, трети отъ изпечена глина. Сѐ така пръснато се намѣриха и много обли и яйцевидни рѣчни камъчета, служещи за хвърляне съ прашка. Най-голѣмитѣ имаха 10 см. диаметъръ.

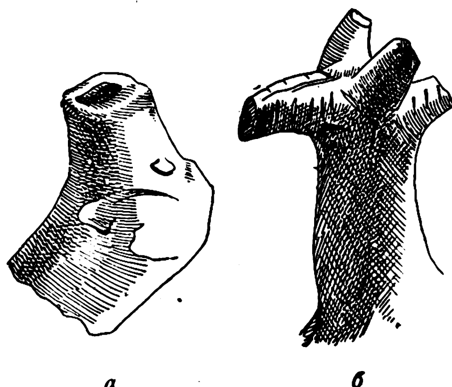

Обр. 86. — Фрагменти отъ глинени гърнета отъ Кюстендилската крѣпость.

12. — Прѣдмети отъ еленови рога се намѣриха два вида, едни служещи за дръжки, другитѣ съ неизвѣстно прѣдназначение. Дръжкитѣ

иматъ форма на цилиндри съ елипсовидни дъна. На една отъ странитѣ е направенъ прорѣзъ, дѣто се закрѣпвала металната дръжка на орж-дието. Лицето на дръжкитѣ е украсено съ геометрически врѣзанъ орнаментъ, прави черти и крѫгчета, както личи на обр. 88. Четиритѣ на-

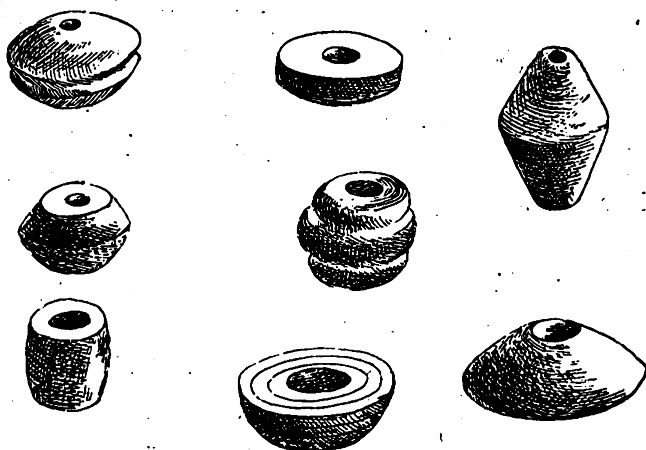

Обр. 87. — Прешлени отъ Кюстендилската крѣпость.

мѣрени дръжки иматъ слѣднитѣ размѣри: 1) височина 6·5 см., диам 3×2·5 см.; 2) вис. 6 см., диам. 2·5×3 см.; 3) вис. 4·5 см., диам. 2×2 см.; 4) вис. 5 см., диам. 2·5×2·5 см. Тия дръжки по своята форма и орнаменти се отнасятъ къмъ врѣмето на прѣселението на народитѣ и началото на срѣднитѣ вѣкове.

Обр. 88. — Дръжки отъ еленови рога отъ Кюстендилската крѣпость.

Намѣриха се и нѣколко фрагмента отъ върхове на еленови рога. Най-запазениятъ отъ тѣхъ има дължина 18 см., дебелина въ основата 3 см., срѣдня дебелина 2 см. Въ срѣдата му е закрѣпена желѣзна дръж-чица (обр. 89).

13. — Кжсове отъ стъклени сждове, силно окислени, се намѣриха особено въ пръстьта при църквата. Тѣ произхождаха отъ малки чашки, чиято пълна форма обаче не може да се възстанови. Повечето отъ тия стъкълца иматъ тънки стѣни до 1 мм.

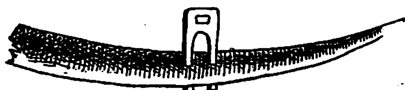

Обр. 89. — Еленовъ рогъ отъ Кюстендилската крѣпость.

14. — Бронзово тегло (aequipondium) отъ кантаръ (libra) се намѣри при брой 12 на плана. То има височина 10 см., диам. на издутата часть 6 см. (обр. 90).

15. — Части отъ бронзова лампа, дискъ и тройна верига. Понеже прѣдметътъ не е на ржка, за сега не даваме размѣритѣ и формата му.

16. — Глава на Медуза отъ жълта стъклено-янтарова материя, вѣроятно носена на медалионъ, чиято металическа обкова е паднала. Размѣри: голѣма ось на елипсовата основа 35 мм., малка ось — 28 мм. (обр. 91).

Обр. 90. — Бронзово тегло отъ Кюстендилската крѣпость.

17. — Бронзова позлатена ампула (ampulla), въ диам. 3 см. При устието съ двѣ полуотчупени дръжки. Двѣтѣ лица гравирани (обр. 92). Служила за носене на миризми.

15. — Моливдовулъ на велбуждския епископъ Йоана, XI вѣкъ. Намѣренъ при брой 15 на плана. Диаметъръ 28 мм. (обр. 93). Запазена е дупката, прокарана диагонално въ срѣдата на моливдовула, прѣзъ дѣто е минавала нишката, що е свързвала грамотата съ печата. На едната страна се намира изображение на св. Богородица въ цѣлъ ръстъ, съ вдигнати присъединени ржцѣ за молитва, на десно, и надписъ ΜΡ ΘΥ (μήτηρ Θεοῦ), т. е. майка божия. Отъ другата страна се намира шесторедовъ гръцки надписъ, срѣдно запазенъ. Най-слабо е запазенъ вториятъ редъ. Въ другитѣ редове надписътъ може да се прочете съ положителность и има научно значение:

Обр. 91. — Глава на Медуза отъ Кюстендилската крѣпость.

+
СΚЄΠΟΙϹ ΙϹ
. . . Κ Ȣ . . . Ι . . . Ȣ
V ΠΑΡΘЄΝЄ ΒЄ
ΛЄΒΟΥϹΔΙȢ ΠΟΙ
ΜЄΝΑ ΙѠΑ
ΝΝΗΝ

т. е. + Σκέποις . . . Παρθένε, Βελεβουσδίου ποιμένα Ἰωάννην. Закриляй . . . (Богородице) Дѣво, Велбуждския епископъ Йоана.

По своята палеография (напр. R=B и др.) паметникътъ се отнася къмъ XI в., слѣдователно той е отъ врѣмето на византийската власть (XI—XII в.) надъ България, когато висшето духовенство на Охридската архиепи-

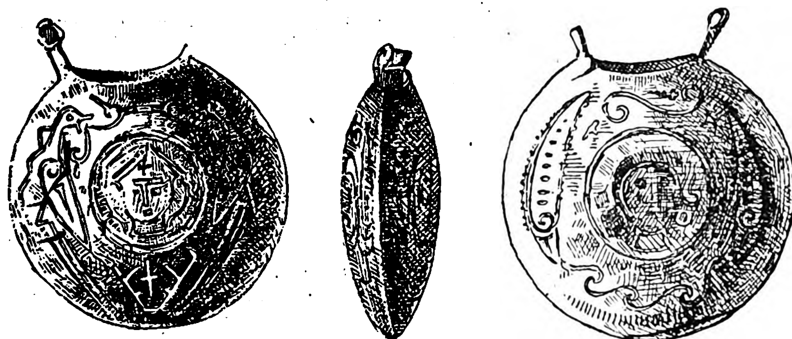

Обр. 92 — Бронзова позлатена ампула отъ Кюстендилската крѣпость (малко увеличена).

скопия, подъ която спадаше Велбуждъ, бѣше гръцко или гърцизирано. Така, отъ сѫщия XI в. е познатъ и другъ велбуждски епископъ (ἐπίσκοπος Βελεβουσδίου), именно Никифоръ, който се е подвизавалъ на гръцкото литературно поле съ бесѣди и тълкувания на св. Ивана Златоуста.[1]) Моливдовулътъ показва, че прѣзъ XI в. името на нѣкогашната Пауталия било забравено отъ църковната традиция и замѣнено съ славянското Велбуждъ, което употрѣбявали и византийцитѣ. Прѣзъ това приблизително врѣме името Велбуждъ (Βελεβούσδιον) срѣщаме и въ други два паметника, въ царь Самуиловата църква на о-въ Ахилъ (Прѣспа) и въ хрисовула на Василия Българоубиецъ отъ 1019 г. Освѣнъ това, находката на велбуждския печатъ именно въ Кюстендилъ иде да потвърди приетото по други свидѣтелства мнѣние, че сегашниятъ Кюстендилъ е срѣдновѣковниятъ Велбуждъ.

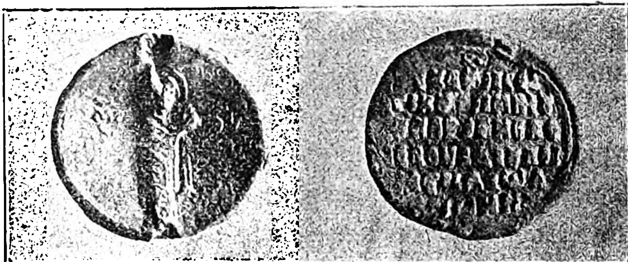

Обр. 93. — Моливдовулъ отъ Кюстендилската крѣпость.

19. — Мѣдна посребрена плочка съ образъ и славянски надписъ. Плочката прѣдставя ¼ секторъ отъ кржгъ, съ радиусъ 4·5 см., хорда 6 см., дебелина 1 мм. (обр. 94). По всѣка вѣроятность, плочката е четвъртина отъ по-голѣмъ дискъ, на който е имало още изо-

[1]) Coletti, Illyricum sacrum VIII, 246.

бражения. На едното лице има човѣшки образъ съ надписъ, а наоколо орнаментъ въ форма на меандъръ. Линиитѣ сж били издълбани съ острие, може би когато плочката е била силно нажежена и по-мека. Този прѣдметъ се намѣри на дълбочина около 1·50 м., при брой 13—15 на плана

Обр. 94. — Мѣдна посребрена плочка отъ Кюстендилската крѣпость.

Около него се намѣриха римски и византийски монети, послѣднитѣ отъ врѣме на Юстина и Юстиниана.

Паметникътъ е интересенъ както по своя образъ, тъй и по надписа си. Вече самиятъ надписъ **МИЛОСТЕ...** отстранява мисъльта, да се гледа на прѣдмета като на римска или византийска старина. На второ мѣсто, сжщата дума (милостивъ) упжтва да се мисли, че тя пó прилѣга изобщо за епитетъ на божество или светецъ, отколкото за свѣтски човѣкъ. Освѣнъ това и образътъ не ще се отнася до видно свѣтско лице, защото ликътъ на знатно лице би билъ изобразенъ съ свѣтскитѣ му достоинствени знакове, шапка, оржжие и пр. Слѣдователно, съ по-голѣмо право можемъ да допуснемъ, че въ случая имаме иконка на светецъ или божество, посочено като „милостиво".

Обр. 95. — Каменна плоча съ рунско писмо отъ Микоринъ.

Разгледана обаче по-внимателно, фигурката съ нищо не ни напомня християнска иконка и особено византийско-българска. Не виждаме думитѣ ἅγιος или свѧты, които прѣдхождатъ имената и епитетитѣ на християнскитѣ светци и които се поставятъ въ лѣво отъ главата на изображението. Липсва и единствениятъ бѣлѣгъ за светителското достоинство на прѣдставеното лице — ореолътъ, който се явява въ християнската живопись вече въ IV в. Не личи нийдѣ и знакъ на кръстъ. По косата ликътъ изглежда да е мжжки; а обикновено шаблонната византийска живопись знае — съ малки изключения (св. Пантелеймонъ, св. Георги, св. Димитъръ и др.) — сé брадати светци. И стойката на светеца, съ разперени пръсти, не е позната въ християнската живопись.

Ако е тъй, тогава иконката трѣбва да не е християнска и да има може би домашно славянско потекло и да прѣдставя нѣкое езическо божество. Азъ мисля, че това може да се допусне по слѣднитѣ съображения:

а) Иконката не е нова вѣщь, а стара, намѣрена съ прѣдмети отъ началото на срѣднитѣ вѣкове. За нейната старина говори и палеографията на надписа. Съкратителната пржчица-титла надъ МИ като права черта прѣдставя най-стария видъ такава титла въ византийско-българскитѣ надписи и се срѣща въ най-стария български надписъ на царь Самуила отъ 993 г. Буквата И (=и), съ напрѣчна чертица въ срѣдата на бѣлѣга, а не по-горѣ, е твърдѣ стариненъ признакъ, познатъ на паметницитѣ отъ X—XI в., като Самуиловия надписъ, Варошкия надписъ отъ 996 г. Ундолскитѣ листове отъ XI в. и др. Другитѣ букви, ако и да не съдържатъ нѣщо особено характерно, сé пакъ не прѣдставятъ новъ типъ, а изобщо сж еднакви съ най-старинския видъ славянски букви, особено ʌ и є. Лигатурата на М съ И не е била въ ходъ дори и въ най-старитѣ български писмени паметници. Лигатурата Т и Ѣ се срѣща, ако и доста рѣдко.

б) Гръцкитѣ букви сж били познати срѣдъ българитѣ, прѣди още послѣднитѣ да сж били кръстени. Каменнитѣ надписи на българскитѣ князе прѣди Бориса, както се знае, сж били писани съ гръцки букви. Черноризецъ Храбъръ (X в.) свидѣтелствува, че българскитѣ славяни прѣди покръщането си, писали неуредено съ гръцки или латински букви славянската си рѣчь.

в) Българи езичници е имало и слѣдъ официалното покръщение на българския народъ. За тѣхъ поменаватъ Ив. Екзархъ и житието на Георгия Иверски. Докато Ив. Екзархъ укорява останалитѣ и още непросвѣтени свои сънародници погани словѣне въ X в., въ реченото житие изрично се твърди, че прѣзъ XI в. въ Родопитѣ имало още езичници славяни, които се покланяли на мряморни кумири и имъ принасяли жертва.

г) Нашата иконка, по своя общъ видъ, по варварската си обработка и подробности, напомня съвсѣмъ нѣкои отъ извѣстнитѣ до сега образи на божества у другитѣ славянски народи. Такъвъ е напримѣръ образътъ на единъ отъ микоринскитѣ старополски каменни паметници съ рунско писмо отъ езическо врѣме (обр. 95).[1]

[1]) Ср. Fr. Piekosiński, Kamienie mikorzyńskie. W Krakowie 1896. — Jan Leciejewski, Runy i runiczne pomniki słowiańskie. Lwów 1906, стр. 99.

На кратко речено, посоченитѣ бѣлѣзи ни каратъ да приемемъ, че иконката прѣдставя славянско езическо божество и че по врѣме се отнася къмъ най-старитѣ познати старобългарски паметници, ако не е и най-стариятъ отъ тѣхъ.

Датуване на крѣпостьта.

Нѣмаме изрични посочвания за врѣмето, когато е била издигната началната крѣпость на Хисарлъка. Възъ основа обаче на това, което се разкри при разкопкитѣ, и отъ нѣкои косвени исторически данни можемъ да установимъ приблизително, че крѣпостьта е била съградена къмъ IV в., а при Юстиниана I (VI в.) е била поправена. Ето на кѫсо тия данни:

1. Пауталийската монета съ образа на Хисарлъка, сѣчена при императоръ Каракала (196—217 г.) показва, че въ началото на III в. на Хисарлъка е имало езически храмъ, обкрѫженъ съ дървета, безъ крѣпость. Срв. образа на монетата, стр. 70.

2. Дълбоко въ основитѣ на сѣверния зидъ на крѣпостьта сѫ употрѣбени за градиво гранитни жертвеници, колони, счупени статуи и др., отъ които нѣкои съ надписи, всички взети отъ разрушения езически храмъ, който се е издигалъ до сѫщата стѣна. Това е могло да стане при нахлуването на варваритѣ и слѣдъ приемане на християнството въ Пауталийско, слѣдователно не по-рано отъ IV в.

3. При основитѣ на крѣпостнитѣ стѣни се намѣриха 48 римски монети, отъ които 12 неопрѣдѣлени. Отъ 36-тѣ опрѣдѣлени монети, 22 сѫ се́ отъ IV в., а останалитѣ малко монети сѫ отъ II и III в. Отъ старовизантийскитѣ 16 монети, 12 сѫ се́ отъ VI в., отъ Юстиниановата епоха.

4. Знае се, че прѣзъ IV в., поради нападенията на варварскитѣ народи отъ сѣверъ, империята (при Юлиана) бѣ взела мѣрки за издигане на укрѣпления въ Македония, Илирикумъ и Пелопонесъ.[1]) Пауталия тогава е спадала въ Илирикумъ.

5. Техниката при градենето на основнитѣ части, които сѫ запазени (зидъ, врата, ѫгли, ниши), наумява досѫщъ техниката на частьта отъ солунската крѣпость, градена въ IV в., така наречената Хормиздова стѣна: слагане на ломени камъни, хоросанъ, пояси тухли, ѫглитѣ само отъ тухли.[2])

[1]) Scire satis est, cunctas Macedoniæ, Illyrici, Peloponnesi civitates unis aut binis epistolis maximi imperator repentinam induisse novatis mœnibus juventutem. Mamertinus, In gratiarum actione Juliano Augusto dicta, cap. 9, цит. у Tafel, De Thessalonica ejus [illegible]gro, 1

[2]) Tafrali, Topographie de Thessalonique, 73 et passim.

6. Историкътъ Прокопи свидѣтелствува, че Юстинианъ I възобновилъ западналитѣ отъ врѣмето крѣпостни стѣни (διεῤῥωγότα τῷ χρόνῳ τὰ τείχη) на Пауталия, за да могатъ да удържатъ на нападенията на варваритѣ.

7. На тухли отъ съборенитѣ крѣпостни стѣни (надъ основитѣ) личи печатъ съ кръстъ и името † ΘΩΜΑ. Тѣзи тухли ще да сѫ отъ втората Юстиниановска епоха на крѣпостното градене.

Крѣпостьта прѣзъ турското владичество.

Пауталийската и Велбуждска крѣпость на Хисарлъка, бидейки възобновявана и поправяна, доживѣла къмъ края на срѣднитѣ вѣкове и била съборена отъ турцитѣ прѣзъ XV в.

Послѣденъ християнски господарь на Кюстендилъ е билъ Константинъ, владѣтель на сѣверна Македония. Негова столица билъ градътъ Кюстендилъ. Дворцитѣ му били на Хисарлъка, въ крѣпостьта. Константинъ билъ васалъ на турцитѣ и, като такъвъ, заедно съ Крали Марко, той падналъ прѣзъ 1394 г. въ боя на Равине (Влашко). Неговата область била позната като земл͏ꙗ Константинова въ югославянскитѣ паметници, или прѣведено на турски Константин-или (ил=земя, область), отдѣто иде и сегашното име на Велбуждъ — Кюстендилъ.[1]) Крѣпостьта на Хисарлъка и до сега въ мѣстното народно прѣдание се нарича „Костадиново калье", пъкъ така говорятъ и писанитѣ документи отъ турско врѣме.

Слѣдъ смъртьта на Константина областьта минала въ рѫцѣтѣ на неизвѣстенъ по име синъ или сродникъ на сѫщия Константина. Прѣзъ първата четвърть на XV в. този васаленъ владѣтель се явява съ име Исоуфъ дрьжатель земли Коньстаньтиновѣ. Името Исоуфъ подсѣща турското Юсуфъ и дава право да прѣдполагаме, че владѣтельтъ на сѣверна Македония, за да запази своята земя съ богатитѣ тогава Осоговски и Кратовски сребърни и златни рудници, билъ принуденъ да приеме мохамеданство. Така знае и кюстендилското турско прѣдание.[2]) Въ началото на XV в., когато се подигнали междуособици въ турската държава и Баязидовитѣ синове воювали по между си, Исуфъ, който билъ затворенъ въ тъмницата на Димотика, избѣгалъ, подигналъ възстание и прѣвзелъ своитѣ области и крѣпости (своїе власти и земліе

[1]) За Константина и за неговата държава гл. подробно въ книгата ми Сѣверна Македония, стр. 110 сл.

[2]) Срв. Сѣверна Македония, 140.

отьмштеть и грады). Исуфъ участвувалъ въ Чамурлийския бой при Самоковъ (1413 г.) противъ султанъ Муса, познатъ въ пѣснитѣ като Муса-Кеседжия. До кога по-сетнѣ Кюстендилскиятъ край е запазилъ извѣстни правдини, не знаемъ, но отъ турски документи се извѣстяваме, че прѣзъ втората четвърть на XV в. турцитѣ трѣбвало да прѣвзематъ отново града Кюстендилъ. Турскиятъ пѫтешественикъ Евлия Челеби, въ своя много цѣненъ пѫтописъ изъ България, за това говори: „Найнапрѣдъ Кюстендилскиятъ край билъ завоеванъ отъ побѣдоносния Мурада.... По-сетнѣ неприятельтъ (българитѣ) развалилъ договора и завзелъ отново тукашнитѣ мѣста. Тогава Турханъ-заде[1]) съ своитѣ червени соколи дошълъ въ града, прѣвзелъ го и съборилъ крѣпостьта."[2]) На името на сѫщия паша, покоритель на града, е била наречена и една отъ главнитѣ махали въ Кюстендилъ — Турханъ-заде-махлеси, именувана така и прѣзъ XVII в.

Й тъй, старинната крѣпость на Хисарлъка била съборена отъ турцитѣ прѣзъ XV в., за да се отнеме възможностьта на българското население да дигне друго възстание и да се закрѣпи въ стръмната крѣпость. Прѣзъ втората половина на сѫщия вѣкъ, именно 1470 г., билъ съграденъ прочутиятъ Кадинъ-мостъ на Струма. Въ неговия градежъ влѣзли много камъни, извадени отъ Константиновото кале на Хисарлъка. Така знае мѣстното прѣдание. Единъ старъ камъкъ съ надписъ и името Παυταλία (Кюстендилъ) и сега се вижда на Кадинъ-мостъ. То се подтвърдява и отъ едно извѣстие на дубровнишкия пѫтникъ Маринъ Кабога отъ 1706 г., който за това казва: „Кюстендилъ е разположенъ въ подножието на старинския градъ на Константина, разрушенъ отъ турцитѣ... На 15 августъ тръгнахме отъ Кюстендилъ... Изъ пѫтя видѣхме единъ мостъ, съграденъ отъ рушевинитѣ и материалитѣ на горѣречения градъ на Константина".[3])

Прѣзъ първата половина на XVII в. Кюстендилъ се поменава отъ географа Хаджи-Калфа като градъ „безъ стѣни".[4]) За хисарлъшката крѣпость той не говори. Евлия-Челеби, който спохождалъ Кюстендилъ нѣколко пѫти и най-сетнѣ прѣзъ 1660 г., говори за кюстендилска крѣпость (кюстендилъ-каляси).[5]) Най-сетнѣ за крѣпость въ Кюстендилъ прѣзъ това врѣме знаемъ отъ една интересна снимка отъ края на XVII в.,

[1]) Турханъ-паша като румелийски бейлеръ-бей дѣйствува прѣзъ втората четвърть на XV вѣкъ.
[2]) Евлия-Челеби, Сияхатъ-наме V, 566.
[3]) Giornale del Nobile Marino di Maroizza C. Caboga. Споменик XXXIV, 222.
[4]) Rumeli und Bosna, 87.
[5]) Сияхатъ-наме V, 566.

за която ще кажемъ по-долѣ. Ще рече, прѣзъ втората половина на XVII в. Кюстендилъ се явява пакъ съ крѣпость.

При западъка на турската държава и при несигурностьта дори отъ вжтрѣшни размирици, властьта е била принудена да закърпи старитѣ кули и крѣпости или да издигне нови. Малката крѣпость въ съсѣдната Крива-Паланка била съградена въ 1634 г. А въ Кюстендилъ е била съградена крѣпость около долния градъ, пъкъ поправена е била и хисарлъшката. Това личи най-добрѣ отъ снимката на Кюстендилъ отъ края на XVII в., чертана на бакъръ и възпроизведена на книга. Тая рѣдка снимка, сега притежание на г. Ев. Ив. Гешевъ, е била чертана отъ P. Harrewyn, познатъ и по други подобни свои работи отъ края на XVII в.[1]). Чертежътъ ще да е билъ направенъ възъ основа на нѣкоя скица на пжтешественикъ. Снимката (бр. 96) е направена откъмъ сегашната кюстендилска гара. На прѣдния планъ стои широкъ пжть, по който се виждатъ турци, въ носия отъ онова врѣме, по-нататъкъ е прѣдставена долината, по която тече кюстендилската рѣка Банщица, а задъ нея градъ Кюстендилъ, обиколенъ съ крѣпостни стѣни и кули. На най-задния, юженъ планъ на картината се извисява Хисарлъкътъ и на него друга крѣпость. Най-горѣ, въ въздуха, се развѣва лента съ надписъ Giustandil.

Тая турска крѣпость на Хисарлъка изглежда да е била издигната на основитѣ на старинската. Южното чупене на линията не се познава на снимката, та планътъ на турската крѣпость изглежда да бжде четверожгъленъ. На тритѣ видими крайща се издигатъ крждгли кули, съединени съ стѣна, тъй както било и при старинската крѣпость. На най-отдалечения юженъ край се издига голѣма четвъртита кула-донжонъ и на нея отгорѣ се развѣва знаме съ турски полумѣсецъ. Основитѣ и часть отъ стѣнитѣ на тази кула сж запазени и сега. Тѣ сж нанесени на плана на крѣпостьта при брой 6. И по направа тая кула се различава отъ останалитѣ части на крѣпостьта: ломени камъни съ бѣлъ хоросанъ, немарливъ градежъ и безъ слагане на тухлени пояси. Тая кула, издигната на най-високото и уязвимо мѣсто на хисарлъшката крѣпость, може би да е била правена отъ князъ Константина (въ прѣданието тя се нарича на негово име) и сетнѣ е била поправена и използувана отъ турцитѣ. Крѣпостнитѣ стѣни и кулитѣ сж съ зжбери, а на

[1]) Тия свѣдѣния дължа на г. E. W. Moes, директоръ на картинното отдѣление въ държавния музей въ Амстердамъ. Господинъ Ев. Ив. Гешевъ отстжпи съ готовность картината да бжде възпроизведена тукъ, за което му изказвамъ благодарность.

кулитѣ личатъ и бойници-мазгали. На източната и западна кули сѫ прибавени и по една будка-стражница. Вѫтрѣ въ крѣпостьта сѫ изобразени нѣколко здания. Изглежда обаче новоиздигнатата турска крѣпость да е била слаба постройка и слѣдъ десетилѣтия да се е разпаднала, бидейки неподдържана. Твърдѣ е възможно и тя да е била изградена отъ керпичъ, каквато е била долнята градска турска крѣпость,

Обр. 97. — Оброчна плочка на Зевса и Хера отъ Кюстендилъ.

запазена отчасти до срѣдата на XIX в. Часть отъ турската крѣпость на Хисарлъка е стояла до края на XVIII в. За нея споменава Феликсъ Божуръ, който билъ френски консулъ въ Солунъ по врѣме на революцията. Той казва: „Градътъ (Кюстендилъ) е съграденъ на планински склонъ. Надъ града се издига малка крѣпость (fortin), пъкъ и самиятъ той е заграденъ съ зѫбчата стѣна, по която стърчатъ кули, високи до 40 стѫпки и съ по три етажа заедно съ платформата, отдѣто

да се гърми".[1]) По това врѣме, по свидѣтелството на Божуръ, и другитѣ околни градове, Дупница, Самоковъ, сѫ имали стѣни, ако и съ слабъ градежъ, обикновено керпичени. За останкитѣ на градската крѣпость, кули и врати срв. повече въ книгата ми Сѣверна Македония, стр. 159 сл.

Добавка. Въ обр. 97 възпроизвеждаме оброчната плочка, описана по-горѣ на стр. 75 № 7.

Fouilles de l'Hissarlik près de Kustendil. — La colline qui domine la ville de Kustendil (anc. Pautalia) du côté sud porte le nom turco-arabe de Hissarlik, c.-à.-d. citadelle, ruines. Au pied de la colline jaillissent plusieurs sources thermales. Certaines inscriptions de Pautalia portant le nom d'Asclépios (Esculape) et les médailles de la cité décidèrent la Société Archéologique Bulgare d'entreprendre des fouilles sur l'Hissarlik dont le sommet et les flancs gardaient quelques vestiges d'anciennes constructions. Après les sondages de 1906, les fouilles furent poursuivies en 1908, 1909, 1911, 1912; elles donnèrent les résultats suivants:

1. L'asclépeion. Aux premiers siècles de notre ère, la ville de Pautalia possedait un asclépeion renommé. Les asclépeions d'autrefois étaient fréquentés par les malades qui y venaient chercher la santé et des distractions. Grâce à ses eaux thermales et grâce aux beautés de ses alentours, Pautalia était tout désignée pour abriter un sanctuaire d'Asclépios. D'après une monnaie de Caracalla (fig. 42), l'asclépeion de Pautalia comprenait quatre temples: le sanctuaire principal et un petit temple étaient situés au pied de la colline, du côté de la ville; deux petits temples étaient placés sur les flancs de la colline, et un autre la couronnait. Les fouilles ont démontré la valeur des indications que nous fournit la susdite monnaie.

Au pied de l'Hissarlik ont été découverts les fondements et les bassins d'un bain de l'époque romaine. A côté des fondements et dans les bassins ont été trouvées des monnaies du temps des empereurs romains, des ex-voto en marbre dédiés à Asclépios et à sa fille Hygie, la tête d'une statuette d'Asclépios, ainsi que quelques attributs du dieu de la médecine, tels un grand œuf en marbre, un fragment de serpent en marbre, etc. (fig. 44). Un peu plus haut que le bain ont été découverts les restes d'une construction de la même époque et une mosaïque avec la figure d'un grand serpent (fig. 43). Ces vestiges semblent répondre par leur emplacement au sanctuaire principal d'Asclépios. Malheureusement, la présence des sources très chaudes (75° C) et les faibles ressources de la Société Archéologique Bulgare, insuffisantes pour l'expropriation du terrain et des maisons, n'ont pas permis la poursuite des fouilles.

---

[1]) F. de Beaujour, Voyage militaire dans l'empire othoman. Paris 1829, I 219.

En ce qui concerne l'emplacement du temple qui couronnait la colline, on peut le chercher sur la place où plus tard surgit une église chrétienne, construite en partie avec les matériaux provenant du temple païen (v. № 30 du plan, p. 90). La plupart des socles, des colonnes, des stèles aux inscriptions, des fragments de statues etc., ayant quelque rapport avec le temple ont été trouvés dispersés et ensevelis ou bien employés pour la construction des murs de la citadelle tout près de l'église. Parmi les inscriptions découvertes, les unes sont dédiées à Zeus et à Héra, d'autres aux dieux Olympiques, un est consacré à Asclépios. L'inscription № 1, p. 81, parle de fêtes et de jeux publics que l'on célébrait paraît-il en l'honneur d'Asclépios.

2. La citadelle (v. le plan, page 90). Elle commandait la ville et entourait le plateau de l'Hissarlik. Le mur atteignait 8 m. d'élévation et son épaisseur 2 à 2·5 m. Les angles étaient protégés par des tours rondes. La place la plus accessible aux attaques et aux escalades, № 4 du plan, possédait deux tours triangulaires saillantes. La forteresse qui datait des premiers siècles de notre ère, fut restaurée à nouveau par l'empereur Justinien. Un passage de Procope, les matériaux et les méthodes de construction, les médailles trouvées près des fondements, font dater la citadelle du VIe siècle. Dans la citadelle ont été découverts les fondements d'une basilique (№ 30), un bain (№ 24), un artrium (№ 15), deux bassins (№ 28), les vestiges d'un conduit d'eau (№ 4), de grandes amphores et autres objets datant de l'époque byzantine, fig. 74. Sur une bulle de plomb (fig. 93) du XIe s., est mentionné le nom vieu-bulgare de Pautalia, Velboujde. Sur une plaque en bronze argenté (fig. 94) est gravé une figure et le mot „милостивыи" (miséricordieux) en caractères bulgares anciens. La figure offre une analogie avec une des pierres de Mikorzyn en Pologne, couverte de caractères runiques de l'époque païenne (fig. 95).

La citadelle fut détruite au XVe s. par les Turcs par suite d'un soulèvement de la population bulgare. Plus tard, elle fut restaurée par les Turcs. Une estampe du XVIIe s. (fig. 96) représente la ville de Kustendil entourée de remparts ainsi que la colline qui la domine, l'Hissarlik, où l'on voit une citadelle sur le donjon de laquelle flotte le drapeau turc. Au XVIIIe s., la forteresse fut délaissée et peu à peu tombée en ruines.

J. Ivanow.

Нови български монети съ конници

От Н. А. Мушмовъ

I. Монети отъ царь Константина Асѣня.

Още прѣзъ 1916 год. Ат. Кожухаровъ отъ Ст.-Загора ми изпрати една мѣдна монета съ надписъ **Костан Ас**, съ изображение на лицето конникъ на десно, а на опакото бюстъ на Христа. Понеже монетата не бѣше достатъчно ясна и главно не личеше монограмата ф, музеятъ отказа да я вземе за сбирката си. До колкото се простиратъ свѣдѣнията ми, тя сега се намира въ Пловдивската Народна Библиотека. Въ началото на 1917 г. покойниятъ полковникъ Ханджиевъ ми даде за прѣглеждане друга една подобна монета съ сѫщия надписъ и съ слѣди отъ монограмата ф. Прѣзъ мѣсецъ декември с. г. при една справка въ отдѣла на византийскитѣ монети въ Народния Музей въ София намѣрихъ една монета на царь Константина отъ сѫщия типъ и съ сѫщия надписъ и съ значително по-добрѣ запазена монограма ф, която е характерна за българскитѣ монети. Тази монета, която се е считала за византийска и бѣ записана въ каталога на византийскитѣ монети подъ № 627, бѣше поставена въ неопрѣдѣленитѣ византийски монети отъ Никея, Тесалоникъ и Трапезунтъ. Нѣколко дена слѣдъ това откритие повторно отидохъ да прѣгледамъ византийската сбирка при музея и за моя голѣма радость съгледахъ друга монета отъ сѫщия типъ, поставена при монетитѣ на Андроникъ I Комнинъ (?) и записана сѫщо въ каталога на византийскитѣ монети подъ № 614. Върху тази монета още по-добрѣ личи монограмата ф.

Мисля нѣма да бѫде безинтересно, ако дамъ тукъ кратко описание на тѣзи двѣ монети:

1) Лице: Царь Константинъ облѣченъ въ мантия, която се развѣва задъ гърба му, по подобие на св. Георги, съ корона на главата, яхналъ на конь, прѣпуска на десно, въ десната си рѫка държи двоенъ византийски кръстъ, и въ лѣвата — юздитѣ на коня. Въ полето въ лѣво при мантията надписъ **Костан**, а въ полето между главата на царя и

оная на коня, е прѣдставенъ сводътъ небесенъ съ крайщата надолѣ вмѣсто нагорѣ, както обикновено се прѣдставя по монетитѣ; надъ него слабо личатъ буквитѣ д н и доста добрѣ запазена монограма отъ буквитѣ црь. Цѣлиятъ надписъ гласи Костанди(нъ) царь.

Опако: Бюстъ на Христа и знацитѣ Іс—Хс, отъ които послѣдниятъ почти не личи по причина, че монетата на опакото е твърдѣ злѣ запазена. Монетата е мѣдна, плоска, диам. 27 мм., 3·50 гр. Обр. 98.

2) Лице: Сѫщото изображение на царь Константина. Надписътъ гласи Костандин(ъ); двѣтѣ послѣдни букви сѫ въ лигатура. Сѫщиятъ знакъ за небесния сводъ и отгорѣ слѣди отъ надписъ и монограма отъ буквитѣ цр безъ ь. Царьтъ държи обикновенъ, а не двоенъ кръстъ, както е при горния случай.

Обр. 98. — Мѣдна монета отъ царь Константина.

Обр. 99. — Мѣдна монета отъ царь Константина.

Опако: Глава на Исуса Христа съ ореолъ и отдолѣ знацитѣ ІС. Монетата е мѣдна, отъ значително по-добъръ стилъ, силно корубеста, диам. 27 мм., 3·82 гр. Обр. 99.

И четиритѣ монети, за които помѣнахъ по-горѣ, сѫ отъ различни печати, затова трѣбва да се прѣдполага, че монети отъ царь Константина съ конници трѣбва да има доста много, но до сега не сѫ издирени, като сѫ смѣтани за византийски. До скоро не бѣха извѣстни въобще монети отъ царь Константина. Първото съобщение за такива монети направихъ въ Извѣстия на Арх. Д-во VI стр. 62. Днесъ вече имаме на лице четири типа монети отъ този царь съ нѣколко вариации.

Навѣрно ще се откриятъ и сребърни монети отъ този царь, защото много е голѣма вѣроятностьта и той да е сѣкълъ такива, като се има прѣдъ видъ, че той е царувалъ цѣли 19 години (1258—1277 г.) и освѣнъ това неговиятъ прѣдшественикъ Михаилъ II Асѣнь (1246—1257), който е царувалъ 11 години, както и неговиятъ наслѣдникъ Светославъ (1295—1322), сѫ сѣкли сребърни монети.

Отъ тѣзи монети на Константина става явно, че българскитѣ царе слѣдъ него, Светославъ, Михаилъ Шишманъ[1]) и Иванъ Александъръ (както ще видимъ по-долѣ) сж сѣкли монети, върху които царетѣ сж прѣдставени като конници по примѣра на царь Константина. По този случай важно е да се отбѣлѣжи фактътъ, че между византийскитѣ императори и българскитѣ царе, пръвъ царь Константинъ е сѣкълъ монети, върху които царьтъ е прѣдставенъ като конникъ, и много по-късно дохажда Мануелъ II Палеологъ (1391—1423), който пръвъ между византийскитѣ императори е прѣдставенъ на конь, придруженъ отъ светецъ.[2]) Царь Михаилъ III Шишманъ е сѣкълъ монети съ двуглавъ орелъ,[3]) но такива монети византийски и до днесъ не сж извѣстни, макаръ двуглавиятъ орелъ да е билъ гербъ на Византия. Ив. Шишманъ е сѣкълъ монети съ образъ на лъвъ, каквито византийскитѣ императори не сж сѣкли. Всички тѣзи обстоятелства показватъ, че българитѣ не винаги сж възприемали византийскитѣ образци, но сж работили и самостоятелно

II. Монета отъ царь Иванъ Александра.

На г-на Ат. Кожухаровъ, внимателенъ любитель на българскитѣ старини, длъжа пакъ книженъ отпечатъкъ отъ обнародваната тукъ монета, за която г-нъ Кожухаровъ изказа мнѣние, че тя е на царь Иванъ Александра. На първо врѣме не можахъ да се рѣша да припиша тази монета на Ив. Александра поради особеностьта въ монограмата й, обаче слѣдъ дълго проучване и слѣдъ като намѣрихъ друга аналогия, дойдохъ до убѣждението, че тя трѣбва да се отдаде на този царь. Ето описанието на тази интересна монета:

Лице: Царь Ив. Александъръ облѣченъ въ богато украсена дреха, на главата съ корона, яхналъ на конь, прѣпуска на десно, въ десната си ржка държи кръстъ, а въ лѣвата — юздата на коня. Въ полето въ лѣво подъ кръста монограмата φ въ негативна форма, въ полето въ десно при главата на царя четири топки поставени въ форма на кръстъ, а подъ коня три топки — въ форма на трижгълникъ. Изображението е поставено въ зрънчестъ кржгъ, сега частично само запазенъ.

---

1) Ср. Мушмовъ, Античнитѣ монети № 7473—7477 и табл. LXIII 15; № 7479—7487 и табл. LXIII 17—19.

2) Ср. W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine coins 1908 стр. 638, 13—14 и табл. LXXVII 3 и 4.

3) Ср. Мушмовъ, Българскитѣ монети съ двуглавъ орелъ, Извѣстия III 81—87.

Опако: Извѣстната монограма на царь Ив. Александра съ съвсѣмъ нова форма отъ буквитѣ Але и съ прибавка на гръцката буква ѯ; монограмата се чете Алеѯандръ. Тази форма на името на Ив. Александра се срѣща върху единъ каменепъ надписъ, който се намира въ Народния Музей, както и върху писменнитѣ паметници на този царь; върху монетитѣ, на менъ тя е извѣстна само върху означенитѣ тукъ два случая. Особеностьта на монограмата въ дадения случай се състои въ това, че буквата л не е продължение отъ буквата а, както е обикновено върху монетитѣ на този царь, а буквата а е самостоятелна и само прилѣпена къмъ долнята часть на буквата є. За да се образува буквата л, нарочно е притурена една хоризонтална линия къмъ горнята часть на буквата є, тъй че разстоянието отъ тази хоризонтална линия до дѣто начева буквата а, образува буквата л. Тъкмо за тази цѣль краятъ на хоризонталната линия е снабденъ съ такава линийка, която придава изгледъ на буквата т. Праздното поле на монетата въ десно е украсено съ шесть топки, отъ които 4 сѫ поставени въ форма на кръстъ. Монограмата е била въ зрънчестъ крѫгъ, сега отчасти поврѣденъ; монетата е мѣдна, слабо корубеста, диам. 21 мм., намѣрена въ Месемврия, сега въ сбирката на Народния Музей. Обр. 100.

Обр. 100. — Мѣдна монета отъ царь Иванъ Александра.

Обр. 101. — Мѣдна монета отъ царь Иванъ Александра.

За сега тази монета е единствената извѣстна на менъ отъ този типъ

За подкрѣпа на мнѣнието си, че тази монета трѣбва да бѫде на царь Ив. Александра, прѣдставямъ тукъ другъ единъ екземпляръ съ приблизително аналогична монограма. Обр. 101. Тази монета бѣ притежание на покойния полковникъ Ханджиевъ, който ми даде отпечатъкъ отъ нея.

Monnaies bulgares représéntant le roi à cheval. — I. Avant 1916, la science numismatique ne connaissait pas des monnaies frappées par le roi bulgare Constantin Assène (1258—1277). C'est après cette date que le Cabinet des médailles à Sofia s'est enrichi de quelques exemplaires de monnaies concaves de cuivre attribués à ce roi, classés en trois

types différents: le roi debout, le roi assis, le roi à cheval. Ce dernier type est conservé dans quatre variations (fig. 98 et 99). Il est à noter que la Bulgarie a devancé les Byzantins en ce qui concerne les monnaies portant le roi comme cavalier. Tandis que la numismatique bulgare inaugure ce type avec le roi Constantin Assène au XIIIe siécle et poursuit la tradition sur les monnaies des rois Svétoslave (1295—1322), Michel Chichman (1323—1330) et Ivan Alexandre (1331—1371), chez les Byzantins ce type ne fait apparition que sous l'empereur Manuel II Paléologue (1391—1423).[1]

II. C'est dans ces dernières années aussi que le Cabinet de Médailles à Sofia a fait l'aquisition de l'unique exemplaire sur lequel le roi Ivan Alexandre est représenté comme cavalier (fig. 100).

N. A. Mouchmow.

[1] W. Wroth, Calalogue of the Imperiel Byzantine coins, II, p. 638, № 13—14, pl. LXXVII, 3 et 4.

Археологически вѣсти

Българското Археологическо Дружество. Вслѣдствие на войната, дѣйностьта на дружеството прѣзъ послѣднитѣ години бѣше твърдѣ ограничена. Общитѣ годишни събрания прѣзъ 1916 до 1918 год. не можаха да се състоятъ. Само настоятелството на дружеството е имало прѣзъ това врѣме нѣколко заседания, на които сж били разглеждани текущи въпроси. Едва на 16 ноември 1919 год. бѣ свикано общо събрание, на което настоятелството даде кратъкъ отчетъ за дѣйностьта на дружеството прѣзъ послѣднитѣ години. Прѣдъ видъ на това, че този отчетъ остана ненапечатанъ, нѣма да бжде излишно да се дадатъ тукъ кратки свѣдѣния за работитѣ, извършени отъ дружеството отъ 1915 год. насамъ.

Прѣзъ 1915 год. дружеството отпусна на г. В. Аврамовъ помощь отъ 600 лева, за да проучи римския пжть отъ София до Кюстендилъ и римскитѣ крайдунавски селища отъ Никополъ до устието на р. Янтра. И двѣтѣ тѣзи задачи г. Аврамовъ изпълни успѣшно. Той констатира, че по римския пжть между София и Кюстендилъ е имало три голѣми селища, едно отъ които отговаря на града Елеа, и осемь по-малки станции, чието мѣстоположение е могло да бжде установено. Сжщо и край Дунава г. Аврамовъ успѣлъ да открие редица римски селища, които по-рано не бѣха извѣстни, както и да установи точното мѣстоположение на нѣкои отъ извѣстнитѣ по-рано селища, като Сицибида, Утусъ, Лапидариа, Секуриска, Димумъ и др.

На г. Р. Поповъ бѣха отпуснати на два пжти 1000 лева (200 лева прѣзъ 1915 год. и 800 лева прѣзъ 1920 год.) за прѣдисторически изучвания въ Софийското поле. Прѣзъ врѣме на своитѣ многократни обиколки г. Поповъ е открилъ нѣколко нови прѣдисторически селища и е обходилъ много могили, нѣкои отъ които не сж били нанесени до сега върху картитѣ. Както г. Аврамовъ, така и г. Поповъ ще обнародватъ резултатитѣ отъ своитѣ изучвания въ отдѣлни трудове.

Най-послѣ прѣзъ октомври 1920 год. дружеството отпусна на руския археологъ А. Грабаръ, който е на служба въ Народния музей, 205 лева, за да направи разкопки въ вжтрѣшностьта на Боянската църква при София. Цѣльта на тѣзи разкопки бѣ, да се установи, дали срѣдното отдѣление на църквата, въ което се намиратъ образитѣ на царь Константина Тиха и на севастократора Калояна, е служило дѣйствително за гробница. При разкопкитѣ се указа, че това мѣсто е било разкопавано вече и по-рано, вслѣдствие на което здрави гробове не бѣха открити. Обаче бѣха намѣрени разхвърляни кости отъ нѣколко скелета, а така сжщо едно глинено гърне съ похлупакъ, украсенъ съ релиефни орнаменти. Тѣзи находки потвърдяватъ напълно прѣдположението за сепулкралното прѣдназначение на църквата.

Прѣзъ послѣднитѣ години е държана отъ страна на дружеството само една сказка, уредена съвмѣстно съ Географското дружество на 1 февр. 1920 год., а именно отъ проф. Г. И. Кацаровъ върху Елинизъмътъ въ Тракия и Македония. Сказката е напечатана въ Годишника на Софийския Университетъ, томъ XIII—XIV.

На 14 ноември 1918 год., по инициативата на дружествения членъ г. Рашко Маджаровъ, бѣ свикано заседание на настоятелството, на което бѣ взе-

то рѣшение да се създаде особенъ „фондъ Българска история и археология". Цѣльта на този фондъ се формулира въ смисъль да подпомага всѣка дѣйность по изучване археологията, историята, етнографията и географията на нашия народъ и на земитѣ, въ които живѣе или е живѣло нашето племе. Съ съдѣйствието на дружественитѣ членове г. г. П. Мутафчиевъ, Р. Поповъ и Н. Мушмовъ бѣ изработенъ уставътъ на фонда, който бѣ приетъ отъ настоятелството въ заседанието му на 17 януари 1919 год. и бѣ вече докладванъ на общото дружествено събрание на 16 ноември с. г. Въпрѣки голѣмата финансова криза и неблагоприятния моментъ за по-крупни пожертвувания, въ фонда постжпиха вече значителни суми, тъй че на 26 октомври 1920 год. той възлизаше на 310479·80 лева. До тази дата въ фонда бѣха постжпили отъ частни лица и учрѣждения слѣднитѣ суми: Рашко Маджаровъ 5000 лв, Крумъ Чапрашъковъ 10000 л., Ив. К. Калпазановъ 6000 л., Пенчо Семовъ 5000 л., Г. Д. Поповъ 5000 л., Ив. Буровъ 5000 л., Григоръ Василевъ 5000 л., Съединенитѣ тютюневи фабрики 20000 лева, Българска Банка 20000 л., Дружество Бѣло Море 7500 л., Българска Търговска Банка 7500 л., Банка Майеръ и Афталионъ 7500 л., чрѣзъ Ат Кожухаровъ отъ Ст.-Загора 7000 л., Дупнишкото гражданство 5500 л., Група Обнова 50 л., учителството и офицерството въ Хасково 2506 л., Русенския гарнизонъ 3501·15 лева, Софийския гарнизонъ 44376·15 л., Варненския гарнизонъ 26927 лева, Търновския гарнизонъ 19295·80 л., Пловдивския гарнизонъ 18000 лева, Плѣвенския гарнизонъ 12590 20 лева, Шуменския гарнизонъ 9332 70 л., Кюстендилския гарнизонъ 5070·25 л., Кърджалийския гарнизонъ и учителството 4312 л., Вратчанския гарнизонъ 2103 л., Бѣлоградчишкия гарнизонъ 1050 л., Ямболския гарнизонъ 1000 л., Берковския гарнизонъ 800 л., Пашмаклийския гарнизонъ 1633 л., жителитѣ на с. Устово 837 л., учащата се младежь въ с. Райково 811 л., Пернишкия гарнизонъ 489 л., Радомирския гарнизонъ 774 л., Брѣзнишкия гарнизонъ 3046 л., Разградския гарнизонъ 8864·80 л., първата военна инспекция 3540 л., Сливенския гарнизонъ 13954·25 лева, Софийската, Одринската, Струмишката и Плѣвенската окржжни постоянни комисии 6000 л, Свиленградската, Одринската и Михайловската общини 457·50 л.

На всички тѣзи учрѣждения и лица, а особено на българското офицерство, дружеството изказва най голѣма благодарность за тѣхната щедра помощь и за готовностьта, съ която тѣ се отзоваха, за да подкрѣпятъ инициативата на дружеството. Сжщо такава благодарность дължи дружеството на г г. Рашко Маджаровъ, Григоръ Василевъ и полковникъ Н. Каблешковъ за тѣхното неуморно съдѣйствие при събирането на помощитѣ.

Сумитѣ, които дружеството е получило прѣзъ послѣднитѣ 6 години, и направенитѣ отъ него разходи сж отбѣлѣзани въ слѣдната таблица:

Години	приходъ	разходъ	излишъкъ
1914	9649·40	6312·75	3336·65
1915	7262·40	6778 30	484·10
1916	7568·50	1531·32	6037 18
1917	9962 70	6849·20	3113·50
1918	8629·—	4849 88	3779·12
1919	11549·80	1196·75	10353·05
всичко	546?1·70	27518·20	27103·60

Главниятъ приходъ на дружеството се състоеше отъ помощьта, която Министерството на Народното Просвѣщение отпущаше за издаване на дружественитѣ Извѣстия. За томъ IV (1914) отъ тѣзи Извѣстия бѣха изразходвани 9892·95 л., за томъ V (1915) — 6349·88 л., а за томъ VI (1916—1918) — 11925·10 л. Разходитѣ за послѣдния томъ, които се покачиха твърдѣ много поради голѣмото поскжпване на всички печатарски

работи, бѣха изплатени едва прѣзъ 1920 година, като се покриха отчасти съ излишъцитѣ отъ по-прѣдишнитѣ години.

Споредъ доклада на провѣрителитѣ отъ 15 октомври 1920 год. активътъ на дружеството на тази дата е възлизалъ на 116,643·18 л. Въ тази сума влиза и субсидията отъ 100,000 лева, която бѣ отпустната прѣзъ 1920 год. за уреждането на археологически институтъ.

Шестиятъ томъ отъ дружественитѣ „Извѣстия" отдавна е отпечатанъ. Поради това обаче, че приготвенитѣ за него таблици още не могатъ да се получатъ отъ странство, неговото раздаване ще се забави.

Въ дружествената библиотека постжпиха прѣзъ послѣднитѣ петь години 89 нови книги, тъй че тѣхното количество възлиза сега на 342 тома. Всички тѣзи книги сж получени въ замѣна на дружественитѣ издания.

Прѣзъ октомври 1920 год. дружеството броеше всичко 210 члена. Тѣхното количество се е увеличило слѣдователно прѣзъ послѣднитѣ петь години съ 16 души.

Напослѣдъкъ настоятелството на дружеството подигна наново въпроса за уреждането на археологически институтъ у насъ. На 19 февр. 1920 год. настоятелството отправи до Министерството на Народното Просвѣщение едно изложение по този въпросъ, като посочи цѣлитѣ на този институтъ и голѣмото значение, което той би ималъ за развитието на нашата родна наука изобщо и особено за изучването на нашето минало. Министерството възприе съ голѣма благосклонность тази инициатива и се съгласи да се впише въ бюджета за уреждането и издържането на института годишна субсидия отъ 60000 лв., която впослѣдствие бѣ увеличена отъ Народното Събрание на 100,000 лева. Като изказва своята благодарность за тази щедра помощь, настоятелството на дружеството се надѣва, че Министерството на Народното Просвѣщение и Народното Прѣдставителство ще подкрѣпятъ и въ бждаще съ всички срѣдства развитието на проектирания институтъ.

На 31 октомври 1920 год. бѣ свикано общо събрание на дружеството, на което се даде отчетъ за дѣйностьта на дружеството прѣзъ послѣднитѣ години и се подложи на разискване въпросътъ за създаването на археологически институтъ. Слѣдъ като всички говоривши се изказаха въ полза на този институтъ, избрана бѣ една комисия, състояща се отъ професоритѣ Г. И. Кацаровъ, В. Златарски, Й. Ивановъ, А. Иширковъ, Б. Филовъ, В. Ганевъ и уредника на музея Р. Поповъ, която да изработи проектоустава за института.

На 21 ноември с. г. бѣ свикано второ събрание, което разгледа приготвения проектъ и го прие въ окончателна форма. Споредъ него Българското Археологическо Дружество прѣстава да сжществува въ досегашния си видъ. То се прѣурежда съгласно наредбитѣ на новия уставъ, като се прѣименува въ Български Археологически Институтъ, който встжпва въ всички права и задължения на дружеството. Вслѣдствие на това дружественитѣ „Извѣстия" ще излизатъ вече за въ бждаще като Извѣстия на Българския Археологически Институтъ.

Фрескитѣ въ църквата Св. Георги въ София. Както съобщихме на врѣмето (Извѣстия V стр. 209), още прѣзъ 1915 год. въ купола на църквата Св. Георги въ София, слѣдъ като бѣ отстранена турската мазилка, бѣха открити добрѣ запазени фрески, които обаче тогава слабо личеха. Прѣзъ лѣтото 1920 год. управлението на Народния музей натовари художника М. Георгиевъ да почисти и препарира тѣзи фрески Слѣдъ извършването на тази работа фрескитѣ се откриха много добрѣ и по този начинъ ние се сдобиваме съ новъ твърдѣ цѣненъ материалъ за историята на нашата църковна живопись Въ купола на църквата се констатираха сега три пласта фрески. Първитѣ два пласта, които само отчасти се подаватъ подъ третия пластъ, иматъ гръцки надписи. Третиятъ (горниятъ) пластъ, който се указа отлично запазенъ, е съ български надписи. Въ

срѣдата на купола е прѣдставенъ въ медалионъ бюстътъ на Исуса Христа, поддържанъ отъ два ангела и обграденъ съ емблемитѣ на четиритѣ евангелисти. По-долѣ се намиратъ образитѣ на пророцитѣ въ цѣлъ ръстъ. Фрескитѣ, които се намиратъ въ по-низкитѣ части на църквата, още не сѫ почистени и препарирани. Едва слѣдъ свършването на цѣлата работа ще бѫде възможно да се изслѣдватъ по-подробно всички фрески, както и да се опрѣдѣли поточно датата, на която тѣ принадлежатъ.

Б. Ф.

Боянската църква. Прѣзъ лѣтото 1920 год. управлението на Народния музей прѣдприе наново нѣкои малки поправки въ Боянската църква за запазването на нейнитѣ фрески. Освѣнъ това всички фрески бѣха фотографирани отъ музейния фотографъ Георги Трайчевъ, тъй че наскоро ще може да се пристѫпи къмъ отдавна проектираното издание на тази църква. За направенитѣ въ нея напослѣдъкъ разкопки гл. по-горѣ стр. 129.

Б. Ф.

Старинитѣ отъ Погановския монастиръ. Погановскиятъ монастиръ напослѣдъкъ бѣше съвсѣмъ напуснатъ и повечето отъ църковнитѣ му принадлежности разнесени. Управлението на Народния музей бѣ разпоредило прѣзъ лѣтото 1920 год. да се фотографиратъ всички фрески, които, както е извѣстно, датиратъ отъ 1500 год., за да може по такъвъ начинъ да се направи достѫпенъ на ученитѣ този извънредно валенъ за нашата църковна живопись материалъ. Сѫщо и часть отъ иконостаса на монастирската църква бѣ прѣнесена въ Народния музей, за да се запази отъ по-нататъшно унищожение.

Б. Ф.

Разкопки въ Търново. Прѣзъ лѣтото 1917 год, при изравняването на единъ дворъ задъ митрополитската църква въ Търново, сѫ били открити случайно основитѣ на стара църква. Управлението на Народния музей, което бѣ увѣдомено за тази находка, натовари учителя М. Московъ да разкопае откритата църква, която се намира на сѫщото мѣсто, дѣто споредъ прѣданието едно врѣме се издигала църквата Св. Иванъ Рилски. Споредъ съобщението на г-на Москова, откритата църква се състояла отъ четири отдѣления. Двѣтѣ западни отдѣления, които заедно иматъ дължина 6.50 м. и ширина 4 м., изглеждатъ да сѫ били пристроени въ по-късно врѣме. Въ юго-западния ѫгълъ на първото отъ тѣхъ сѫ намѣрени остатъци отъ стълба, която е водѣла вѣроятно въ камбанарията. Двѣтѣ източни отдѣления образуватъ първоначалната църква, която е била еднокорабна и е имала само едно прѣддверие. По планъ тази църква напомва слѣдователно църквата Св. Димитъръ въ сѫщия градъ. Върху стѣнитѣ на новооткритата църква (само въ двѣтѣ източни отдѣления) сѫ запазени остатъци отъ фрески съ български надписи. Фрескитѣ прѣдставятъ образитѣ на прави светци, отъ които сега личатъ само краката. Въ насипа сѫ намѣрени нѣколко монети, отъ които могатъ да се опрѣдѣлятъ една бронзова монета отъ Андроника II и Михаила IX (1282 — 1320), една полска сребърна монета отъ Сигизмунда II отъ 1507 год., друга една отъ 1567 год. и една неопрѣдѣлена старобългарска монета.

Б. Ф.

Разкопки въ Месемврия. Американскиятъ археологъ Тома Хуитеморъ, който идва вече нѣколко пѫти въ България и който се интересува твърдѣ много отъ старохристиянскитѣ паметници у насъ, прѣдприе прѣзъ мѣсецъ септември 1920 год. на свои срѣдства разкопки въ Месемврия, които се извършиха подъ непосрѣдственото рѫководство на Д-ръ Ив. Велковъ, уредникъ на Народния музей. Открита бѣ въ сѣверо-източната часть на града, на самия морски брѣгъ, една голѣма трикорабна старохристиянска базилика, чиито стѣни

отчасти сѫ запазени на значителна височина. Сѣверниятъ зидъ на църквата е занесенъ цѣлъ отъ морето. Въ насипа бѣха намѣрени нѣколко фрагмента отъ мряморни плочи, украсени съ релиефи, отъ които може да се заключи, че базиликата датира още отъ V или VI вѣкъ. Тя е вѣроятно по-стара отъ тъй наречената, сега полуразрушена „стара митрополия" въ сѫщия градъ. Възможно е, старохристиянскитѣ архитектурни фрагменти, които сега сѫ прибрани въ църквата Св. Иванъ или пъкъ сѫ вградени въ нейнитѣ стѣни, да произхождатъ отъ новооткритата църква. Въ нейния насипъ освѣнъ това бѣха намѣрени и нѣколко тухли съ печатъ †Ἰουστινιανοῦ Φιλοχτέτου. Църквата и открититѣ въ нея материали ще бѫдатъ обнародвани подробно по-късно.

Б. Ф.

Разкопки при Витолище и Полчище, Мориховско. Прѣзъ 1917 год. учительтъ С. Стефановъ, който тогава вземаше участие въ войната като старши подофицеръ въ щаба на II тракийска дивизия, бѣ натоваренъ да произведе нѣкои археологически изучвания и разкопки въ околностьта на селата Витолище и Полчище. Отъ направенитѣ изучвания се установява, че при първото село е имало селище още въ прѣдисторическата епоха. Въ мѣстностьта Св. Петка г-нъ Стефановъ разкопалъ една могила, въ която намѣрилъ фрагменти отъ примитивни глинени сѫдове и полирани каменни орѫдия отъ неолитичната епоха. По-голѣмо значение е добило това селище прѣзъ римската епоха, както се вижда отъ многобройнитѣ паметници отъ тази епоха, намѣрени въ непосрѣдствената околность на Витолище. Така, въ мѣстностьта Царевецъ (Грамадитѣ) били открити основитѣ на разрушени римски сгради и били намѣрени три релиефа. Други два релиефа били намѣрени въ мѣстностьта Царицина нива, а една мряморна статуя безъ глава произхождала отъ мѣстностьта Лачника. Единъ римски гробъ, обграденъ съ плочи, който съдържалъ само единъ скелетъ, билъ откритъ въ мѣстностьта Змиовъ трънъ. Въ споменатата вече мѣстность Св. Петка била разкопана стара църква съ размѣри 8×12 м., въ чиито развалини, между другитѣ работи, билъ намѣренъ мряморенъ капителъ, украсенъ съ монограмата на Исуса Христа. Както показва тази находка, църквата принадлежи още на старохристиянската епоха. Въ нея били намѣрени и остатъци отъ фрески, които произхождатъ вѣроятно отъ много по-късно врѣме. Освѣнъ това южно отъ селото, въ мѣстностьта Урвичъ, били разкопани 6 християнски гроба, които съдържали около 50 скелета.

Сѫщо и при село Полчище, въ мѣстностьта Садевитѣ, били намѣрени разни паметници отъ римската епоха, а именно фрагменти отъ мряморни статуи, колони съ надписи, капители и др. На това мѣсто били открити и основитѣ на нѣкаква стара сграда съ значителни размѣри. Слѣдователно трѣба да се приеме, че римско селище е имало и при Полчище.

Споредъ мѣстното прѣдание потурчената Шишманова сестра Мара, която е била женена за султанъ Мурада, на стари години напуснала султанския дворецъ и се прѣселила да живѣе въ Мориховско, дѣто тя получила въ владѣние 29 чисто български села. Тя искала да се покалугери въ близкия монастиръ Св. Архангелъ при Прилѣпъ, обаче това не ѝ било позволено, понеже по-рано била приела мохамеданството Както това прѣдание, така и открититѣ въ околностьта на Витолище старини показватъ, че това мѣсто е играло въ старо врѣме значителна роля.

Б. Ф.

Археологически бѣлѣжки за с. Геренъ (Пловдивско). Прѣзъ октомври 1919 год. бѣхъ по обиколка въ южна България и трѣбваше да посѣтя и село Геренъ, дѣто споредъ добити свѣдѣния билъ намѣренъ единъ камъкъ съ надписъ и други плочи съ изображения. Самото село се намира на около 200 крачки отъ ж. п. станция Бѣлоземъ. Мѣстото, дѣто се изкопаватъ постоянно антични паметници, е извѣстно у селянитѣ подъ името

„Бахчалжка." То отстои южно отъ селото на около 2 клм. и заема едно пространство отъ ок. 200×200 крачки. По-рано мѣстото било обраснало съ гора, но сега дърветата сж изсечени и се виждатъ по всички направления голѣми ровове — мѣстата на зидове отъ стари постройки, камънитѣ на които сега сж повечето извадени. Самитѣ зидове, дѣто сж още запазени, сж дебели 0·85 м. и нѣкои отъ тѣхъ сж градени съ недѣлани камъни, споени съ хоросанъ, размѣсенъ съ трошени керамидки; повечето отъ зидоветѣ обаче сж безъ такъвъ примѣсъ.

Споредъ разказа на дѣдо Георги Николовъ отъ сжщото село, въ турско врѣме билъ изкопанъ въ Бахчалжка единъ голѣмъ камъкъ съ гръцки надписъ, отъ който той разбралъ само думата Φιλιππόπολις. Този камъкъ билъ вграденъ въ училището, но послѣ извađенъ и изпратенъ въ София. Вѣроятно това е пжтната колона отъ 238 год. сл. Хр., издадена у Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien nº 57. Тогава билъ изкопанъ и единъ „желѣзенъ човѣкъ," който билъ разтрошенъ още при намѣрването. У дѣдо Георги останала една ржка и часть отъ лицето, но, като дошлируситѣ, той се похвалилъ съ тѣзи нѣща и тѣ ги прибрали и отнесли съ себе си.

Въ Бахчалжка билъ изровенъ и единъ надгробенъ мряморенъ паметникъ на Titus Valerius, поставенъ отъ неговия баща. Камъкътъ е вис. 0·48 м., дългъ 0·70 м. и дебелъ 0·16 м. Прибрахъ го за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5886).

Отъ Димитъръ Петковъ прибрахъ една мряморна оброчна плочка, вис. ок. 0·18 м., съ изображение на троеличната Хеката. Тази плочка за жалость се изгуби заедно съ други прѣдмети въ влака по пжтя за София. Отъ Петъръ Витановъ прибрахъ единъ фрагментъ отъ оброчна плочка съ изображение на Дионисова сцена (инв. старов. отдѣлъ № 5887). Отъ изображението сж запазени само краката на Диониса и двѣ мжжки фигури, които тъпчатъ грозде въ една бъчва, отъ която изтича вино. На рамката подъ изображението има остатъци отъ гръцки надписъ.

Всички тѣзи прѣдмети били изкопани въ горѣспоменатата мѣстность. Между селянитѣ имало и монети, но такива не ми се показаха. Въ развалинитѣ намѣрихъ парчета отъ голѣми глинени кюпове, както и фрагменти отъ негледжосани сждове. Около тѣзи развалини може да се нароятъ до десетина могили отъ различна голѣмина. Право на западъ между могилитѣ може да се прослѣди на извѣстно разстояние по изваденитѣ камъни стария пжть. Липсата на камъни въ близката околность застрашава и останалитѣ още зидове, а заедно съ тѣхъ и археологическитѣ цѣнности, които биха се намѣрили още вградени въ зидоветѣ.

Източно отъ селото на около 4 клм. се издига въ полето едно малко възвишение, извѣстно подъ името „Асарлжка". Цѣлото това възвишение, което се спуска малко стръмно къмъ сѣверъ, е обсипано съ трошени камъни, антични тухли и керамиди. На ю. з. страна на градището, дѣто възвишението се спуска малко по-полегато, се виждатъ още старитѣ зидове отъ крѣпостьта, направени отъ недѣлани камъни и споени съ хоросанъ Тамъ сж се виждали до скоро и каменни стжпала, но сега сж изчезнали подъ ораната земя. Отъ сѣверната страна на градището право на западъ, на едно продължение отъ 180 крачки, води още старъ пжть, направенъ отъ едри камъни, споени съ хоросанъ. Пжтьтъ е широкъ 3·80 м. Този пжть и до сега се използува отъ населението при дъждовно врѣме. Той взема отначало направление на западъ и слѣдъ това завива малко въ ю.-западна посока къмъ „Бахчалжка". По сжщото направление се виждатъ 3—4 могилки. Тукъ трѣбва да се търси означената въ старитѣ карти mutatio Paremboie или Paremvole, която Иричекъ поставя къмъ Папазли. Споредъ него пжтьтъ за Цариградъ се раздѣлялъ при с. Вѣтренъ, дѣто въ римско врѣме имало силна крѣпость, на двѣ: единиятъ пжть се отбивалъ по лѣвия брѣгъ на Марица, както сега, а другиятъ вървѣлъ по политѣ на Родопитѣ. Първиятъ пжть се използувалъ прѣзъ лѣтото, а вториятъ прѣзъ зимата. Още

прѣзъ XIII в. пѫтницитѣ прѣдпочитали да минаватъ по стария римски пѫть, който водѣлъ по лѣвия брѣгъ на Марица, минавалъ прѣзъ устието на Стрѣма, между селата Скутарево и Рагошъ, край Маноле (mutatio Syrnota) и Геренъ. за Чирпанъ (гл. Шишмановъ, Стари пѫтувания прѣзъ България, Мсб. IV 351).

Ив. Велковъ

Находки въ Месемврия. Покрай разкопкитѣ на голѣмата базилика въ Месемврия, които рѫководихъ прѣзъ мѣсецъ септември т. г. (гл. стр. 132, имахъ възможность да обиколя и самата околность на града, както и да събера нѣкои антични паметници. Поради това, че въ града много малко се строи, такива паметници рѣдко се намиратъ.

Ако се тръгне по самия брѣгъ около града, на всѣка стѫпка се срѣщатъ фрагменти отъ антични сѫдове съ черенъ фирнисъ и червени фигури, части отъ тухли, както и фрагменти отъ по-голѣми глинени сѫдове безъ орнаменти. Подобни фрагменти особено много се срѣщатъ на източния и юго-западния край на града. Изглежда, че на това мѣсто трѣбва да е имало нѣкоя антична постройка. На дълбочина около 2—3 метра се виждатъ откъмъ морето цѣли слоеве отъ чирепи, части отъ тухли и керамиди, които дъждътъ постоянно свлича въ морето. Тукъ намѣрихъ парчета на цѣлъ скифосъ съ черъ фирнисъ, както часть отъ дръжка отъ глинена ваза въ форма на женска главичка.

Въ двора на Илия Дяковъ близо при крѣпостнитѣ врата се намиратъ основи на старинни постройки. Тукъ били намѣрени два фрагмента отъ глинена сима. Единътъ фрагментъ, строшенъ на двѣ, дългъ 0·30, вис. 0·14, дебелъ ок. 0·9 м., е украсенъ съ релиефно изображение на човѣшка глава и палмети, а подъ него спираловидни релиефни орнаменти (обр. 102). Другиятъ фрагментъ, дългъ около 0·13 м., вис. 0·8 м., дебелъ 0·9 м., е само съ релиефно изображение на меандъръ, въ който се намиратъ буквитѣ MI.

Два подобни фрагмента отъ сима, намѣрени пакъ тукъ, сѫ обнародвани въ Извѣстия IV, 1914 стр. 289. Сима се откупи за Народния музей. Въ сѫщия дворъ видѣхъ фрагментъ отъ гръцки надписъ, вис. 0·25 м., широкъ долѣ 0·12 м. и дебелъ 0·12 м. Височина на буквитѣ 0 025 м. (обр. 103).

Обр. 102. — Глиненъ релиефъ отъ Месемврия.

Въ двора имало и другъ по-голѣмъ камъкъ съ надписъ, но сега не си спомнятъ, кѫдѣ билъ заровенъ между многото натрупани камъни.

У мѣстния свещеникъ се пази една мряморна статуйка на орелъ, съ разперени крила, вис. ок. 0·35 м. Главата и едното крило сѫ отчупени.

Обр. 103.
Гръцки надписъ отъ Месемврия.

Въ нартиката на новоразкопаната базилика въ единъ гробъ се намѣри надгробенъ камъкъ съ гръцки надписъ,

вис. 0·50 м., шир. 0·30 м., дебелъ 0·15 м. Надписътъ гласи:

Χρυσηίς | 'Αν[θε]στηρίο(υ) | [γυ]νή.

Поради генетивното окончание ο вмѣсто ου надписътъ принадлежи къмъ края на V в. пр. Хр.

Между многото антични паметници, които се намѣрватъ въ Месемврия, въ двора на Атанасъ Костадиновъ била изкопана заедно съ много кости и една бронзова обкова отъ кръстъ съ разпятие и надписъ **ІСЪ—ХРИ**. Този кръстъ е отъ по-ново врѣме и заслужава внимание поради българския си надписъ. Той се откупи за сбиркитѣ на срѣдновѣковния отдѣлъ при Народния музей.

На около 2 клм. западно отъ града, между пѣсъцитѣ южно отъ кладенцитѣ, дѣто се точи вода за пиене, край морето по направление на с. Равда, на едно протежение отъ 2—3 клм., цѣлото пространство е обсипано съ трошени камъни, парчета отъ тухли и фрагменти отъ антични глинени сѫдове. На нѣкои мѣста се забѣлѣзватъ и по-голѣми натрупвания отъ подобни фрагменти, между които се подаватъ и по-едри камъни. Въ тѣзи мѣста се намѣрватъ винаги антични монети, а особено подиръ духането на силенъ вѣтъръ.

Не далечъ отъ тукъ, на самия морски брѣгъ, бѣ откритъ по-рано единъ двоенъ гробъ. Въ гроба бѣ намѣрена хубавата бронзова хидрия съ изображение на грабването на Орития отъ Бореасъ, сега въ Народния музей (Kazarow, Grabfund aus Mesembria, Athen. Mitteil. XXXVI, p. 308—316). Въ тѣзи мѣста именно трѣбва да се потърси стария некрополъ на града. Паметницитѣ, които сѫ намѣрени случайно тукъ, както и свѣдѣнията на старитѣ писатели за този градъ, ни вдъхватъ надежда, че при по голѣми систематични разкопки ще се доберемъ до значителни и цѣнни археологически материали.

Ив. Велковъ.

Една находка иа византийски монети. Споредъ свѣдѣнията на г. Атанасъ Кожухаровъ, прѣдседатель на Археологическото дружество въ Ст.-Загора, прѣзъ мѣсецъ мартъ 1920 год. при разораването на една нива за прѣобрѫщането й въ лозе при с. Прѣславенъ (Гюрюджии), Ст.-Загорска околия, 10 клм. юго-източно отъ града, било изорано едно гърне съ мѣдни византийски монети отъ династията на първитѣ шестима Комниновци (XI в.). На сѫщото мѣсто били изровени и човѣшки кости отъ 4—5 трупа. Сѣверно отъ с. Прѣславенъ на около 15 клм. се намира с. Топракъ Хисаръ, дѣто билъ намѣренъ единъ оловенъ печатъ отъ византийския императоръ Исакъ II Ангелъ (1185—1195) г. Както монетитѣ, тъй и печатътъ сѫ прибрани и се съхраняватъ въ Ст.-Загорското Археологическо Дружество. Споредъ мнѣнието на г. Кожухаровъ, горнитѣ находки сѫ останки отъ втората схватка между войскитѣ на Ивана Севастократора, чича на Исака, и ония на Петра и Асѣня, която е станала въ Ст.-Загорската клисура прѣзъ 1190 год.

Н. Мушмовъ.

Дубровнишки и венециански находки въ Шуменъ. Прѣзъ лѣтото 1919 година, когато единъ отъ съсѣдитѣ на Дѣвическата гимназия въ Шуменъ копаеше яма за гасене варь по стръмнината на Черковния баиръ, намѣри единъ надгробенъ камъкъ отъ варовникъ, дългъ 84 см., широкъ 32 см. и дебелъ 16 см. Отъ едната му страна е начертанъ обикновенъ кръсть, който раздѣля лицето на камъка на четири правоѫгълника, въ които има слѣдния надписъ съ хубави латински букви: ANT | VN·I | VIZ | A·PE | TRO | VI·V | MRE | BRAT | NA 16 | 52·A | SES | TRA | NA | 1656.

Въ сѫщото врѣме, когато разкопаваха градината прѣдъ Дѣвическата гимназия, намѣри се единъ оловенъ печатъ, тежъкъ 32·5 грама, съ диаметъръ 3·7 см., дебелъ 6 мм., къмъ опакото като кутийка. Въ срѣдата му има образъ на женска глава въ профилъ, украсена съ вѣнецъ. Околовръстъ е имало надписъ, на който голѣмата часть е повrѣдена отъ ръжда. Отъ запазенитѣ букви ясно се чете ... DORO·IN·VENEZIA·T... Подъ самата фигура е запазена датата 1603.

Мѣстото, дѣто се намѣриха тѣзи паметници, и сега се нарича отъ стари граждани „Латински гробища.“ Сжщо има запазенъ споменъ за търговци-латинци, които населявали една махала край рѣката срѣщу Дюлгерската и Джамийска улици. Тѣ останали откжснати отъ митрополията си прѣзъ XVII в. и се слѣли съ мѣстното българско население. Търговскитѣ имъ кантори навѣрно сж се помѣщавали въ стария безистенъ, послѣ подновенъ отъ турцитѣ. Това здраво каменно здание, което се намира въ старата часть на града, до Сантуръ баня, сега служи за воененъ складъ.

Ив. Молловъ.

Надгробенъ надписъ отъ Арбанаси. Въ Арбанаси, въ двора на Христовата църква, се намира една мряморна плоча, висока 1·98 м. и широка 73 см., съ слѣдния надгробенъ надписъ:

Надписътъ трѣбва да се чете така:

Ἄγειν ἐκ βιότοιο λιπὼν πάντ' ἄχθεα κόσμου
τῇδε παλαιστὴς κλῆσιν Ἀλεξιάδης
οἶκον ἔχων, ὅσα Ἔβας ἄγος, σῆμα γῆς ἀπολέψας,
τοῖς μὲν ὑποτρομέων, τοῖς δ' ἀδιαφορέων,
Χριστὲ ἄναξ, πάτρῃ, μοί, σύ κλέος, ὄλβος, ἀλκή,
θοίης μ' ἐς μακάρων ἔν τε χοροστασίῃ.
ΑΨΟΓ: Σεπτέμβ. ΙΔ.

Каменодѣлецътъ направилъ слѣднитѣ грѣшки: въ 2-ия редъ написалъ собственото име съ ι вмѣсто η въ крайния слогъ; въ 3-ия редъ οἶχον вм. οἶκον, ἄκος вм. ἄγος и σέμα вм. σῆμα; въ 7-ия редъ въ името на мѣсеца εσπ вм. σεπ.

Прѣводътъ на надписа гласи:

„Като прѣстанахъ да нося отъ живота всичкитѣ тяжести на свѣта,
тукъ (лежа) борецъ, на име Алексиадисъ,
имащъ кжща, като получихъ гроба, колкото (подобава) поради грѣха на Ева,
за едни (работи) треперящъ, други прѣнебрѣгващъ,
Царю Христе, ти слава, щастие, сила за менъ и отечеството,
дано да ме поставишъ въ кржга на блаженнитѣ.
1773 септември 14.

Христосъ носи Хомеровия епитетъ „царь,“ както „царь Аполонъ“ и др. Обрѫщението е къмъ Христа, защото гробътъ е въ посветената нему църква.

Г-нъ Йорданъ п. Георгиевъ въ своята студия за село Арбанаси (Период. спис. XV, 1903 стр. 91) споменува този „интересенъ гробъ на нѣкой си Алексиадисъ,“ но не ни прѣдава самия надписъ. И дѣйствително, този надписъ е твърдѣ интересенъ, защото е написанъ въ голѣмата си часть на хомеровъ езикъ и е нареденъ въ пентаметъръ, който обана куца въ първата стжпка че втория стихъ, въ четвъртата стжпка на третия стихъ и въ петата стжпка на петия стихъ.

Датата 1773 ни показва, че надписътъ произлиза отъ епохата на цвѣтущето положение на Арбанаси, тъй като е извѣстно, че въ 1798 год. селото било нападнато и плячкосано отъ Кърджалиитѣ.

Изглежда, че въпросниятъ надгробенъ надписъ не е билъ написанъ въ селото Арбанаси, нито въ града Търново, защото споредъ свѣдѣнията, които ни даде г. Йорданъ п. Георгиевъ, въ онова врѣме

нѣмало нито въ Арбанаси, нито въ Търново добрѣ уредено гръцко училище, за да се намѣри ученъ човѣкъ, който да състави подобенъ надписъ. Макаръ и да е извѣстно, че въ Арбанаси живѣяли търновскитѣ митрополити повече, отколкото въ Търново, както и тѣхнитѣ подвѣдомствени епископи, обаче знае се, че образованието на владицитѣ не е било солидно и класическо, за да могатъ да съставятъ подобенъ надписъ. Остава слѣдователно да потърсимъ произхода на надписа вънъ отъ България.

Като се вземе прѣдъ видъ, че между Арбанаси и Ромъния, както това се установява отъ извѣстни надписи, сж сжществували тѣсни културни връзки, че прѣди гръцкото възстание (1821 г.) елинизмътъ е билъ доста силенъ въ ромънскитѣ градове и че въ Букурещъ е имало добрѣ уредено гръцко училище, то вѣроятно е, че отъ тамъ произлиза и въпросниятъ надписъ. Трѣбва слѣдователно да приемемъ, че Алексиадисъ е билъ нѣкой бояринъ отъ Ромъния, който се е поминалъ въ Арбанаси, отъ което село произхождало сѣмейството му. Сѣмейства съ гръцки имена още сжществуватъ въ Ромъния (Ферекидъ, Илиадъ и пр.).

П. Чилевъ.

Антични находки отъ Гюешево. На ю.-з. отъ Кюстендилъ, въ една хубава долина, наречена Каменечко поле, е разположена гара Гюешево.

Този кжтъ е билъ населенъ още отъ антично врѣме, както се вижда отъ намѣренитѣ тукъ напослѣдъкъ старини, които имахъ възможность да видя при едно посѣщение прѣзъ лѣтото 1915 г. Показанията на всички, които запитвахъ за тукашнитѣ старини, се схождаха; най-важно бѣше това, що ми разправи единъ селянинъ, който работилъ тогава въ прѣдприятието при постройката на гарата прѣзъ 1907—10 год. Намѣрени биле много работи: плочки, тухли, кюпчета, лампички, тржби, монети и др., обаче това, което не било цѣнно и интересно за несвѣдущитѣ работници, като плочи и тухли, е било унищожавано и употрѣбено за насипа; това, което е привличало вниманието на инженеритѣ чужденци, е изчезнало безслѣдно, както напр. една крилата бронзова статуйка („златна" според работника) и много монети. Запазени сж само тия работи, които не сж могли да бждатъ унищожени или които на врѣме били укрити.

Прѣди всичко имахъ случай да видя два жертвеника, намѣрени на с.-и. отъ гарата единъ върху другъ. Единиятъ сега е въ полето задъ гарата. Той е четвъртитъ, отъ гранитъ, високъ 1·34 м., широкъ 0·48– 0·60 м., дебелъ 0·42—0·53 м.; горѣ и долѣ профилуванъ; на горния край има кржгло отверстие съ диам. 0·10 м., дълбоко 0·08 м. Горнята часть е доста очукана, сжщо и долнитѣ два жгла. Повръхностьта на камъка е много извѣтрѣла, така че само слѣдъ по-дълго наблюдение намѣрихъ слаби слѣди отъ 7 реда гръцки надписъ.

До колкото може да се сжди отъ запазенитѣ редове, това е жертвеникъ, посвѣтенъ на Аполона отъ нѣкой си градски съвѣтникъ отъ колонията Дебелтъ. Ето и цѣлиятъ надписъ, възстановенъ, до колкото това е възможно:

. . . .
. . . [ὑπα]τεύο[ντος]
. . . .
Κυρίω Ἀπόλλ[ωνι . .]
Κ. Αὐ[ϝ]ίδιο . . . .
βουλευτής κο[λ]ωνεί[ας]
Δεβέλτου εὐχήν.

Другиятъ жертвеникъ е поставенъ въ градината до гарата; той сжщо е отъ гранитъ, четвъртитъ, горѣ и долѣ профилуванъ; високъ е приблизително (понеже долната часть е малко заровена въ земята) 0·96 м., шир. 0·23—0·42 м., деб. 0·27—0·43 м. Въ горния край има четвъртито отверстие, широко 0·03 м., отъ което излиза права вдлъбнатина до края. Малко е очуканъ; никакви слѣди отъ надписъ не намѣрихъ.

На сжщото мѣсто, дѣто сж били изкопани жертвеницитѣ, видѣхъ голѣмо количество тухли, четвъртити и обли; изглежда, че тукъ е имало зидъ съ направление отъ сѣверъ къмъ югъ. До този зидъ е била намѣрена бронзовата

статуйка, за която споменахъ по-горѣ. Въ горнята часть на зида, 40 см. подъ почвата, ми показаха една тржба съ диаметъръ 0·11 м., стѣнитѣ дебели 2·5 см., а къмъ отвора 0·5 см.; подобни на тая (тя остана на мѣстото си) били и другитѣ, намѣрени по-рано. Работникътъ ме увѣряваше, че около сѣверния край на зида билъ намѣрилъ нѣщо като кладенецъ, съ кржгло отверстие, много дълбоко, запълнено съ чистъ пѣсъкъ. Малко по-нататъкъ били намѣрени двѣ кюпчета съ монети. Съдържанието на едното отъ тѣхъ си раздѣлили двама отъ работницитѣ; монетитѣ сега се пазятъ отъ вдовицата на единия, убитъ въ войната. Потърсихъ я и успѣхъ да я убѣдя да ми покаже своето „богатство". Това бѣха 163 сребърни монети помалки отъ една 5 ст. монета, едни доста добрѣ запазени, други изтрити или счупени, но ясно бѣше, че тѣ сж еднакви. Монетитѣ сж отъ 313—265 год. пр. Хр., сѣчени въ града Histiæa, на сѣверния брѣгъ на о-въ Евбея.[1]) Видѣхъ и една мѣдна монета отъ Северина, жената на Аврелиана (270—275 год.), намѣрена сжщо въ Гюешево, голѣма колкото 20 ст.[2])

Отъ тия случайни находки може да се направи заключение, че този хубавъ и така западналъ сега край е билъ едно врѣме оживенъ пунктъ на развита търговия съ най-отдалеченитѣ крайща на Балканския п-овъ; защото, ако монетитѣ сж били случайно донесени, то това прѣдположение не може да се направи за жертвеницитѣ и за зидоветѣ на неизвѣстната постройка. Мѣстностьта заслужава на всѣки случай едно обстойно проучване въ археологическо отношение.

М. Бръчкова.

Мѣстоположението на гр. Истросъ. На едно полуостровче сѣверно отъ Кюстенджа, при с. Кара-Насуфъ, се намиратъ множество остатъци отъ антични постройки. Морскиятъ брѣгъ тукъ е билъ укрѣпенъ съ здрава стѣна, зидана отъ четвъртити блокове съ размѣри отъ 0·50 до 1·50 м. Прибойната зона е силно разрушена отъ прибойнитѣ морски удари, като сж останали само дълбоко въ водата основитѣ отъ стѣната и тукъ тамъ части отъ самата стѣна на височина до 6 м. По мнѣнието на Jacobi, директоръ на Заалбургския музей, който е изучилъ староитѣ културни центрове край Черно море на самото мѣсто, тукъ се е намиралъ „знаменитиятъ градъ на Истрианцитѣ" (Istros, Histros, Histria и Istria), заселенъ отъ милетчани още къмъ срѣдата на VIII в. пр. Христа Така се разрѣшава въпросътъ за мѣстоположението на Истросъ, и то на посоченото въ Певтингеровата карта мѣсто, на разстояние 320 стадии (40 римски мили) отъ стария градъ Tomi (Кюстенджа). За разкопкитѣ прѣдприети тукъ отъ ромжнитѣ прѣзъ 1914/1915 год. гл. Parvân, Annales de l'Acad. roumaine IIe série, t. XXXVIII и Bernhard, Zentralblatt der Bauverwaltung XXXVIII 1917, 557 сл.

Ж. Радевъ.

Археологически открития въ Македония. Въ списанието Südost (год. V, Berlin, August 1918 стр. 394) срѣщаме едно извлѣчение отъ рапорта, обнародванъ отъ английския професоръ E. A. Gardner въ в. Times върху археологическитѣ изучвания, прѣдприети прѣзъ врѣме на войната отъ англо-френския експедиционенъ корпусъ въ Македония.

Спорѣдъ Gardner въ Македония се срѣщали многобройни могили, които били отъ два вида. Еднитѣ имали конусовидна форма и покривали каменни гробници отъ елинистическата епоха, а другитѣ били или овални, или съ неправилна форма. Тѣзи послѣднитѣ произлизали обикновено отъ прѣдисторически селища и съдържали често пжти по нѣколко културни напластявания. Въ най долния пластъ често били констатирани слѣди отъ колове, забити въ блатистата почва. Освѣнъ това намирани били разни неолитични орждия отъ по-

[1]) Head, Histo ia numorum, 2-ро изд., стр. 364; ср. Mionnet, Description de médailles antiques, Suppl. IV стр. 65 nº 101.

[2]) Cohen, Description historique VI стр. 202 nº 2.

лиранъ камъкъ и глинени сѫдове съ линеарни орнаменти, които се датиратъ около 3000 г. пр. Хр. Въ по горнитѣ пластове били открити слѣди отъ микенската култура отъ 1400 — 1200 год. пр. Хр., както и груби имитации на тесалийската керамика. Въ гробове отъ VIII и VII в. пр. Хр. били намѣрени златни и бронзови украшения съ гравирани орнаменти. Освѣнъ това намѣрени били една дълга игла за коса, гривни, ножове и копия отъ желѣзо, както и украшения отъ кехлибаръ, донесени вѣроятно отъ брѣговетѣ на Балтийското море. Стилътъ на тѣзи прѣдмети напомвалъ повече тъй наречената халщатска култура и културата на централна Европа, отколкото паметницитѣ на тогавашна Гърция. Открити били и гробове отъ римската епоха. Въ единъ отъ тѣхъ билъ намѣренъ надписъ отъ врѣмето на императора Хадриана, въ който се изтъквали заслугитѣ на нѣкой гражданинъ, които се състояли въ това, че прѣзъ врѣме на голѣма оскѫдица той доставялъ на солунскитѣ жители и на императорскитѣ войски вино, жито и други храни по цѣни много по-низки отъ цѣнитѣ, които тогава обикновено се вземали.

Б. Ф.

Вази отъ Шаплѫ-дере. Около 12 клм. западно отъ Макри, въ мѣстностьта Шаплѫ-дере, близо до морския брѣгъ, прѣзъ 1917 г. сѫ били открити гръцки гробове отъ V—IV в. пр. Хр.; намѣренитѣ въ тѣхъ прѣдмети отчасти сѫ били изпратени въ Народния музей, отчасти били прибрани отъ разни лица.

а *б*

Обр. 104. — Глинени вази отъ Шаплѫ-дере.

Прѣзъ сѫщата година ние имахме възможность да изслѣдваме тоя некрополъ: открититѣ материали обнародвахме въ Jahrbuch des deutschen arch. Instit. Anzeiger 1918, Sp. 2—63. Отъ разнесенитѣ по частни лица вази въ музея на старозагорското археологическо дружество постѫпили слѣднитѣ вази,[1]) които обнародваме тукъ като допълнение къмъ горѣказаната ни публикация:

[1]) Подарени на музея отъ П. Делирадевъ. Г нъ Ат. Кожухаровъ има добрината да прати вазитѣ въ София, за да бѫдатъ фотографирани.

1. Червенофигуренъ арибалъ, вис. 7·8 см., диам. на търбуха 6·2 см., съ лъскавочеренъ лакъ; на прѣдната страна е изобразена облѣчена жена, която бѣга въ десно. Обр. 104$_{a}$.

2. По-малъкъ арибалъ, вис. 5·8 см., диам. 5 см., отпрѣдъ женска глава въ лѣво, задъ нея бръшляновъ листъ. Обр. 104$_{б}$.

Обр. 105.
Лекитъ отъ Шаплж-дере.

3. Лекитъ съ малка дръжка, вис. 14·2 см., блѣдочервенъ, устието и основата му тъмнокафяни; върху рамото двѣ редици, първата пръчици, втората лжчи; въ срѣдата на търбуха бръшлянова лента, заградена отгорѣ и отдолѣ съ ръшетчестъ орнаметъ (кафяна боя). Обр. 105.

Г. И. Кацаровъ.

Стари градища и развалини въ южна Тракия. Макаръ да не съмъ археологъ и да не мога да направя нужната оцѣнка на всичко онова, което зная за сжществуващитѣ останки отъ развалини въ южна Тракия, все пакъ чини ми се, бихъ направилъ скромна услуга на нашата история и археология, ако посоча мѣстата на тия старини, за да се иматъ прѣдъ видъ при научни обиколки. Материалътъ, който прѣдлагамъ, е черпанъ или непосрѣдствено отъ лични наблюдения, или пъкъ наученъ отъ други, пакъ очевидци. Той е групиранъ споредъ долинитѣ на главнитѣ рѣки въ южна Тракия.

1. По течението на р. Кричимъ. Коритото на р. Кричимъ отъ с. Кричимъ до с. Дйовленъ е непроходимо. Сегашнитѣ и старитѣ пжтища водятъ по бърдата отъ двѣтѣ страни на рѣката и проникватъ въ недрата на Доспатитѣ. Ако се пжтува по десния брѣгъ на рѣката и се тръгне отъ Пловдивъ, минава се прѣзъ с. Тжмржшъ и се достига до с. Михалково, изгорѣло прѣзъ врѣме на балканската война. Въ околностьта на това село се намиратъ, освѣнъ мѣстности съ български и християнски имена, и такива, като „Каурскитѣ гробища", т. е. християнски, „Черквата", „Демиръ клисе" и др. Отъ Михалково за с. Дйовленъ пжтьтъ най-напрѣдъ прѣкосва р. Кричимъ, послѣ се изкачва нагорѣ по ридоветѣ и се спуща въ Дйовленъ. На с.-изтокъ отъ това село, на мѣстото, дѣто се влива р. Вжча въ р. Дамж-дере, тъкмо до самото устие, се намиратъ развалини и разхвърляни камъни и това мѣсто населението нарича „Забралъ" и „Разкрѣстъ". Прѣданието говори, че на тая поляна е станало едно врѣме потурчването на християнитѣ отъ близкитѣ села. Всички ония, които сж се възпротивили на това, сж били посичани и хвърляни въ водитѣ на двѣтѣ рѣки. На пръвъ погледъ осѣяното съ камъни пространство прилича на гробища. Въ сжщность едва ли е такова, защото прѣзъ врѣме на войната капитанъ Спасовъ, началникъ на оставения въ Дйовленъ гарнизонъ, прави разкопки, но не откри слѣди отъ гробища. Колкото е било копано по-надълбоко, толкова повече сж били откривани камъни, прилични на употрѣбявани за зидъ. Отъ тукъ е прѣдположението, че на тая поляна е имало се-

лище, разсипано или изоставено въ далечното минало.

Отъ Дйовленъ нагорѣ се извива по планината трасираното въ турско врѣме шосе за Неврокопъ. Тръгнете ли по него и прѣхвърлите гърбицата на Хамамъ-баиръ, ще се спуснете надолѣ въ с. Грохотно, въ една котловина на Триградската рѣка. Жителитѣ му сѫ отъ юрушко потекло, говорятъ турски размѣсено съ български, защото женитѣ имъ сѫ повечето помакини. Два часа по-нагорѣ отъ с. Грохотно, на десния брѣгъ на Триградската рѣка, лежи с. Гьовренъ. Срѣщу него, на лѣвия брѣгъ на рѣката, се намиратъ останкитѣ отъ изгорѣлата прѣзъ войната джамия и гробища. Прѣданието говори, че при турското завоеване тукъ пакъ се разиграла грозна трагедия съ българитѣ, прадѣди на днешнитѣ обитатели на тоя край. На тоя вторъ християнски жертвеникъ въ Дйовленско сѫ потурчени селата Мугла, Балабанъ, Триградъ, Кестенджикъ, Дишукъ-дере, Наипли (Попово) и др. Джамията се нарича „Айше-Джамиси“ — на името на потурчената и красива българка Айше. Тя била заведена въ Цариградъ и приета за султанска кадъна. Нейниятъ завѣтъ билъ, да се поддържа за винаги тая джамия. И дѣйствително до войната ежегодно постѫпвали отъ Цариградъ суми за нейното поддържане.

По-нататъкъ се достига прѣзъ село Балабанъ до планината „Гьозъ-тепе“ — „Връхъ очи.“ Гьозъ-тепе е знаменита мѣстность, за която говори и Ст. Захариевъ въ своитѣ записки. Когато посѣтихъ тия мѣста, бѣ зимно врѣме и не можахъ при всичкото ми желание да се изкача на тия Родопски „очи“. Цѣлото население въ тая околия счита Гьозъ-тепе за историческа мѣстность и светиня. Тамъ се намиратъ слѣди отъ старо селище и крѣпость. Прѣданието говори, че въ сѫществуващитѣ едно врѣме тамъ палати трѣбва да сѫ живѣли „деспоти.“ Населението сравнява тая дума съ турската „деспотъ“ и разбира, че тамъ сѫ живѣли владици. По-правдоподобно е да се мисли, че Гьозъ-тепе е било седалище на нѣкой български деспотъ отъ второто царство Но има и друго. Гьозъ-тепе е връхъ, който е центъръ на обширенъ кръгозоръ и отъ него се виждатъ дори бѣлитѣ глави на Рила и Пиринъ. Това обстоятелство дава основание да се прѣдположи, че тамъ се е намирало капище отъ врѣмето на старитѣ тракийски обитатели на Родопитѣ, а именно на беситѣ. За находкитѣ въ Гьозъ-тепе ето какво ми разправи покръстениятъ помакъ Христо Шафрановъ отъ Попово: „Чудни палати е имало на тия планини. Прѣди 15 години дохождa нарочно английскиятъ консулъ отъ Цариградъ, който ходи да разгледа мѣстото. Той прави разкопки на нѣкои мѣста, събира пръсть и камъни, прави фотографически снимки, и си замина. Голѣма часть отъ върха е била заградена съ кале. Прѣдъ калето се намира много изкусна чешма. На калето се намиратъ голѣми врати, къмъ които води широкъ пѫть, постланъ съ каменни плочи. Между нахвърленитѣ едри камъни отъ развалениттѣ зидове се намиратъ и такива съ надписи, повечето излизани отъ врѣмето. Ала има единъ такъвъ надписанъ камъкъ, на който буквитѣ сѫ много отчетливи и който знае, може да го прочете. И писмото на тоя камъкъ английскиятъ консулъ фотографира. Когато сѫ орали около това мѣсто, нашенци много пѫти сѫ намирали мѣдни пари.“

Челъ съмъ нѣкои бѣлѣжки, въ които се говори, че с. Триградъ е било столица на нѣкой деспотъ. Това не ми се вѣрва. Споредъ свѣдѣнията, добити отъ селенитѣ, името „Триградъ“ произлизало отъ тритѣ голи върхове, които заграждатъ селото, наричани отъ жителитѣ „градове.“ При все това околностьта му е интересна и въ историческо отношение. Азъ посѣтихъ мѣстностьта, наричана отъ населението „Хорлога“ („Харлога),“ която се намира на с.-изтокъ отъ селото, на 2 километра разстояние по течението на рѣката. Тази мѣстность е такава, че триградската рѣка се провира подъ земята и така тече на едно протяжение близо отъ 2500 м. Видѣхъ само пещерата на горния край, въ която буйно съ страшенъ ревъ се изсипва рѣката и се изгубва надолѣ въ подземието. Отъ

двѣтѣ страни се издигатъ голи бърда, изъ които тукъ-тамѣ зѣятъ пещери, измежду които една е извѣстна подъ името „Харамийска пещера," твърдѣ широка и дълбока. Споредъ прѣданието тамъ се крили жителитѣ едно врѣме, за да избѣгнатъ помохамеданчването. Около Триградъ интересно е още мѣстото „Кралево" — обширна поляна на върха на Хорлога, дѣто се забѣлѣзватъ разхвърляни камъни отъ градище. Селенитѣ отъ Триградъ и Балабанъ разправятъ сжщо за мѣстностьта „Кауръ Чанъ" (Християнски звънецъ)," около 5 километра далечъ отъ Триградъ. Споредъ мѣстни вѣрвания къмъ Димитровъ-день тамъ въ околностьта обитателитѣ слушали да бие черковенъ звонъ.

2. По течението на р. Мѣста. Лѣтно врѣме отъ с. Доспатъ много лесно човѣкъ може да се прѣхвърли въ Неврокопската околия, която граничи съ Дьовленската. На пжтя за Неврокопъ лежи селото Осина или Осойна, близо при изворитѣ на р. Рата. Това селце е забѣлѣжително по произлѣзлитѣ отъ него множество спахии, които въ разни врѣмена сж господствували въ западната часть отъ Чечската область. Тази область се състои отъ около 60 помашки села и по-голѣмата часть отъ тѣхъ влѣзоха въ прѣдѣлитѣ на Гърция. Спахиитѣ отъ с. Осина произлизали по всѣка вѣроятность отъ старъ български княжески родъ, та затова, като се потурчили, запазили прѣдишнитѣ си нрави и привилегии.

Изглежда, че равнината и околностьта на Неврокопъ не сж били безъ значение въ врѣмето на македонскитѣ господари и римлянитѣ. Тъмна е обаче историята на тази мѣстность отъ старобългарско врѣме. Въ тоя край най-вече може да се говори за останкитѣ отъ стария градъ Никополъ, находещи се срѣщу гр. Неврокопъ, на лѣвата страна на р. Мѣста. Сега мѣстностьта, дѣто е билъ стариятъ градъ, се нарича „Хисарлъкъ". Върху самитѣ развалини се намира с. Марчовъ-Чифликъ, а по-надолѣ, тамъ, дѣто малката рѣкичка Канина се втича въ р. Мѣста, е с. Хисарлъкъ. Надъ Марчовъ-Чифликъ на самата височина е била крѣпостьта на стария градъ, стѣнитѣ на която на мѣста сж съвсѣмъ разхвърляни, а на мѣста сж запазени на височина отъ 1 до 5 метра. Тукъ-тамѣ се срѣщатъ разхвърляни кжсове отъ мряморни плочи и стълбове.

Въ тая околия развалини се срѣщатъ още на западъ отъ с. Гайтаниново около 4 клм. далечъ отъ селото. Тукъ „градището" е било разположено върху доста широка полянка близо при върха на една височина. По него сж намирани стари монети, а сега се виждатъ разхвърляни дребни кжсове отъ тухли, грънци, остатъци отъ зидове и др.

3. По течението на р. Струма. Познатитѣ мѣста въ тая страна, що прѣдставятъ интересъ за историята и археологията, сж: Крупникъ, Св. Врачъ, Мелникъ, развалинитѣ отъ градище при с. Бѣлица (Мелнишко), послѣ Петричъ и Струмица. За повечето отъ тия мѣста е доста писано въ нашата историческа литература. Крупникъ е разположенъ при входа на Крѣсненското дефиле отъ къмъ с.-западъ. Най-вече е познато като седалище на епископия, отъ която е останало и така нареченото крупнишко евангелие, запазено въ Рилския монастиръ. Крупникъ трѣбва да е игралъ още военна и политическа роля, за което може да се сжди отъ това, че е билъ твърдина, заобиколена съ стѣни, а освѣнъ това и сега се намиратъ при джамията голѣми дѣлани камъни, употрѣбени по всѣка вѣроятность за изграждане обществени постройки.

Забѣлѣжително е, че сега по Крѣсненското дефиле не се намиратъ никакви развалини отъ древни постройки, съ изключение на мѣстностьта „Рая" подъ с. Крѣсна на една висока и живописна поляна на лѣвия брѣгъ на Струма, дѣто, може би, е било настанено едно врѣме селото Крѣсна. Като се вземе прѣдъ видъ и това, що помнятъ старитѣ хора отъ тия мѣста, трѣбва да се прѣдполага, че стариятъ римски, византийски и български пжть отъ Солунъ и отъ Сѣрско за Стобъ, Кюстендилъ и София не е минавалъ долѣ по дефилето, а е поемалъ отъ Св. Врачъ нагорѣ по височинитѣ и е дохаждалъ

при с. Сърбиново, срѣщу Крупникъ, и надъ с. Симитлий е слизалъ по брѣга на р. Струма. За пръвъ пѫть прѣзъ Крѣсненското дефиле билъ прокаранъ широкъ пѫть отъ извѣстния Митхадъ Паша. Селото Св. Врачъ, на единъ хълмъ 15 клм. западно отъ Мелникъ, е прѣдвидено за въ бѫдаще да стане околийски центъръ. Въ това село днесъ останки отъ древно врѣме сѫ банитѣ и единъ мостъ. На сѣверо-западъ отъ Св. Врачъ се намира турското село Бѣлица. Има много находки около него, които показватъ, че то е било едно врѣме значително селище, зашищавано отъ крѣпость, издигната на една височина на сѣверо-изтокъ отъ селото.

Ако има градъ въ България, който въ всѣко отношение е осѫденъ на погибель, това е Мелникъ. Построенъ е на пѣсъчливи урви, прѣсичани отъ два дола, които въ града се сливатъ и образуватъ рѣка — лѣтно врѣме съвсѣмъ суха, а зимно врѣме почти непроходима. Крѣпостьта, построена надъ града, е играла важна роля прѣзъ врѣме на Самуила, а и прѣзъ второто българско царство е влизала въ прѣдѣлитѣ на България. Споредъ прѣданието, тоя градъ е основанъ отъ византийцитѣ, които изпращали на заточение отъ Цариградъ видни сѣмейства въ него. Мелникъ се славѣше, освѣнъ като исторически градъ, и като винарски центъръ съ оригинални изби за съхраняване на вино, издълбани въ земята като грамадни пещи. Почти всички гърци въ града, които сега сѫ избѣгали въ Гърция, знаятъ своето потекло отъ нѣкое българско село отъ околностьта. Единствено сѣмейство чисто гръцко е било онова на Фламбурата. Кѫщата му е истинска старина. Била построена ужъ въ 565 год. слѣдъ Христа, а поправена въ 1721 год.

Останки отъ укрѣпенъ пунктъ се намиратъ и до самия градъ Петричъ, западно отъ него. Това мѣсто населението нарича „Гяуръ Калеси“ — Християнска крѣпость. Развалини отъ кула се намиратъ и надъ гр. Петричъ, на единъ високъ върхъ.

4. Бѣломорската равнина. Развалинитѣ отъ градове, които се намиратъ тукъ, свидѣтелствуватъ за древна култура и добрѣ организиранъ общественъ животъ. Тази равнина, която граничи на сѣверъ съ хълмоветѣ на Родопитѣ, на югъ съ Бѣло море, а на западъ и изтокъ съ Мѣста и Марица, е по всѣка вѣроятность идентична съ едноврѣмешната Меропска область.

Историята говори, че Иванъ Кантакузенъ въ 1344 г. отстѫпилъ на Момчила Меропската область край Бѣло море. Момчиловата столица била Ксанти (Скеча), надъ който градъ и днесъ се виждатъ стѣнитѣ на укрѣплението. Освѣнъ това и крѣпостьта на сѣверния брѣгъ на Буру-Гьолъ се счита за негова столица, извѣстна сега подъ името Буру-кале Византийското име на Буру-кале е Перитеорионъ. Близо до крѣпостьта сега се намира мѣстностьта „Емлякътъ“, дѣто се намира „тюрбе“ (свещенъ гробъ). Прѣдание сѫществува, че тукъ билъ погребанъ Момчилъ-войвода.

Освѣнъ развалинитѣ отъ градища и крѣпости около Ксанти и Буру-Гьолъ, друга такава е оная при Булустренския носъ (Булустра-буруну), на западъ отъ Портолагосъ, дѣто едно врѣме е цъвтѣла старата Абдера, наречена отпослѣ Полистилонъ. На сѣверо-изтокъ отъ това мѣсто сега сѫ Портолагоскитѣ лѫджи съ останки отъ древни сгради. По-нататъкъ, на около 5 клм. на западъ отъ Гюмюрджина, сѫ останкитѣ отъ старата крѣпость и града Максимианополъ, нареченъ по-късно Месинополъ (Месина-калеси). Крѣпостьта или „Калето“ въ самата Гюмюрджина е останала отъ стария градъ на това мѣсто, именуемъ „Кумуцена“. На сѣверъ отъ Гюмюрджина, по пѫтя, който се изкачва зигзагообразно къмъ планината Карлъкъ и води къмъ Кърджали, се издигатъ останки отъ кула. Тя трѣбва да е била воененъ постъ въ римско и византийско врѣме за защита на пѫтя, който е водилъ отъ Пловдивъ за Кумуцена и Мосинополъ прѣзъ Родопскитѣ планини.

Бѣлѣжкитѣ за останкитѣ отъ градища въ бѣломорската покрайнина трѣбва да допълня съ ония, що се намиратъ около гр. Дедеагачъ. На изтокъ отъ тоя градъ

минава рѣката Индере, която се спуща отъ височинитѣ на сѣверо-западъ отъ с. Кѫрка (Кирково). Както при входа, така сѫщо и при изхода на дефилето сѫ останали стѣнитѣ отъ укрѣпления. И двѣтѣ сѫ на лѣвия брѣгъ на Индере. Долното кале се вижда отъ Бадома и е между гарата на сѫщото име и Дедеагачъ, а горното е построено на стрѫмна височина. И еднитѣ и другитѣ зидове се забѣлѣзватъ отъ трена, когато човѣкъ пѫтува отъ гара Кѫрка за Дедеагачъ.

На сѣверо-изтокъ отъ Дедеагачъ, до самитѣ Дедеагачски лѫджи, се е намиралъ основаниятъ отъ Траяна градъ Траянополъ. Той е билъ построенъ въ подножието на единъ ридъ, на който въ турско врѣме сѫществувало „теке" (свето мѣсто). Банята е прѣправена, но старитѣ ѝ зидове сѫ запазени. Малко на сѣверъ отъ това мѣсто е българското село Лѫджата, силно пострадало и изгорено отъ турцитѣ прѣзъ врѣме на първата война. Въ гробищата на това село се съхраняватъ останкитѣ на найвиднитѣ одрински революционери: Лазаръ Маджаровъ, Петъръ Васковъ и Христо Гешановъ, прѣдадени и избити въ селото отъ турцитѣ на 10 ноември 1907 год.

За да свърша съ Дедеагачката околия, трѣбва да спомена за останкитѣ отъ крѣпость при с. Макри, а найвече да се спра на с. Дуганъ-Хисаръ, което въ историческо отношение, чини ми се, прѣдставя голѣмъ интересъ. Това село, което се намира на сѣверъ отъ Дедеагачъ, далечъ около 20 клм., се прочуло най-вече по това, че тамъ се родилъ Петко-войвода, защитникъ на българитѣ до и слѣдъ войната за освобождение. Въ турско врѣме това село броеше около 500 сѣмейства. Прѣдполага се, че прадѣдитѣ на село Болгаркьой, Кешанско, се изселили отъ Дуганъ-Хисаръ. Освѣнъ това, Дуганъ-Хисаръ се счита и като родоначалникъ на други български села въ Дедеагачска околия. Около селото се намиратъ стари грамади отъ крѣпости, подъ които се намиратъ пари отъ врѣмето на Филипъ Македонски. Имената на фамилии като Калояновци, Ивиловци и др., които се срѣщатъ въ селото, ми се виждатъ доста знаменателни и могатъ да послужатъ за материалъ на интересни изслѣдвания. Калояновци сѫ родъ голѣмъ, прочутъ и влиятеленъ отъ незапомнено врѣме въ селото и прѣдъ турцитѣ. Когато бѣхъ въ с. Лѫджата, за което споменавамъ по-горѣ, случайно се запознахъ съ селянина Ивилъ Ивиловъ. Бащата на Ивила билъ отъ Дуганъ-Хисаръ, дѣто, разправяше ми той, името му било много разпространено. Направи ми впечатление това име, понеже до сега подобно название не съмъ срѣщалъ, освѣнъ въ историята. Въ реда на тия мисли ми дохажда на умъ оригиналното българско име Бахатуръ, което срѣщнахъ въ с. Заберно, Малко-Търновско — едно име, което прилича повече на хунско или татарско, отколкото на славянско.

5. Въ Родопската область. Въ централнитѣ Родопи е било заселено славянското племе смоляни. Центъръ на неговата область е било мѣстото, дѣто днесъ се намира селото Смилянъ или, както го именуватъ помацитѣ, Смоаленъ. Жителитѣ му сѫ помаци. Сега селото е разрушено, а населението му отчасти е разпръснато, отчасти е останало въ селото и е подновило нѣкои постройки. Въ Смилянъ до войната се срѣщаха кѫщи, които се отличаваха по стария си градежъ и планъ, а по външния си изгледъ и вѫтрѣшното си разпрѣдѣление бѣха цѣли палати (конаци). Всичко това издава историческото минало на това селище. Тукъ трѣбва да е било седалището на смолянскитѣ князе, отличили се прѣзъ врѣме на Персияма, Бориса и Симеона по своето двойствено държане: ту на страната на българитѣ, ту на оная на византийцитѣ. Не е извѣстно, дали областьта около Смилянъ е влизала въ прѣдѣлитѣ на Момчиловата власть. Ако се сѫди по популярностьта на Момчилъ-войвода между населението въ Ахѫ-Челебийско и по наименованието на едно градище на юго-западъ отъ с. Арда, въ гръцка територия, което се нарича Момчиловъ градъ, трѣбва да се

прѣдполага, че и Смолянската область е била часть отъ оная на Момчиловото господство. Смилянъ трѣбва да е било седалище и на Смолянската епископия, причислена къмъ Филипийската архиепископия. Митрополията и църквата ѝ трѣбва да сж се намирали тамъ, дѣто сега сж гробищата въ Смилянъ при пазаря и къмъ рѣката, което мѣсто и днесъ помацитѣ наричатъ „църквището“, а при разкопаването му се намиратъ мряморни плочи съ славянски надписи и останки отъ счупени глинени издѣлия.

По течението на Арда и притоцитѣ ѝ се срѣщатъ много стари масивни каменни мостове, съ голѣми сводови отвори. Отъ тѣхъ най-голѣмъ, най-старъ и най-прочутъ е мостътъ, извѣстенъ подъ името Стоянъ-кюпрюсю (Стояновъ мостъ), близо при селото Стояново, най югоизточното село въ Ахж-челебийската околия. Дали мостътъ е нареченъ по името на селото или обратното, не е извѣстно. Твърдѣ интересна е сжщо така областьта, на ходеща се въ юго-източнитѣ Родопи, наричана въ старо врѣме Морро. Тукъ сж се разигравали важни и съ рѣшително влияние боеве между българитѣ и византийцитѣ и прѣзъ тия мѣста сж водѣли пжтища, свързващи Тракийската равнина съ градоветѣ по брѣговетѣ на Егейско море. Ето защо тукъ сж били издигнати и силни военни укрѣпления. Останки отъ тия важни на врѣмето си крѣпости днесъ сжществуватъ на сѣверъ отъ Шехъ-Джумая далечъ около 15 клм., дѣто е така наречената Устра — едноврѣмешната Устрой; послѣ Перперакий на р. Перперекъ и Ефремъ, близо при с. Евренкьой на р. Арда. Въ тази область сж лежали и крѣпоститѣ Кривусъ и Мониякъ, но кждѣ сж били тѣ, това никакъ не ми е познато, защото при обиколкитѣ ми въ тоя край не ми се е отдавало случай да се натъкна на тѣхъ. Билъ съмъ лично при останкитѣ на устренската крѣпость и мога да кажа, че на Балканския полуостровъ едва ли има друго градище, построено на такъвъ високъ и стръменъ връхъ съ крайно живописна околность и широкъ кржгозоръ Отъ крѣпостьта (калето) сж останали доста зидове, които свидѣтелствуватъ за исполински усилия, употрѣбени за тѣхното издигане.

Хр. Караманджуковъ.

Новооткрити старини

(Съобщаватъ **Б. Филовъ** и **Ив. Велковъ**).

София. Прѣзъ мѣсецъ май 1920 г. при копане основи за здание на улица Св. Недѣля били открити стари зидове и единъ малъкъ сводесть каналъ. На около 4 метра дълбочина до източния зидъ била намѣрена мряморна плоча съ изображения на циркови игри. Плочата била цѣла, но по невнимание на работника разтрошена и изхвърлена. Повечето парчета се намѣриха впослѣдствие наново, липсва само горната часть. Главна роля въ борбитѣ тукъ играе мечката. На лѣвата страна на плочата се виждатъ двѣ танцуващи фигури, а въ срѣдата крокодилъ. Плочата ще бжде издадена допълнително. Прибрана е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5926).

Орманлия (Софийско). Пжтна колона отъ пѣсъчникъ, вис. 88 см., диаметъръ 38 см., съ 14 реда гръцки надписъ. Колоната била намѣрена прѣзъ врѣме на войната въ една нива въ мѣстностьта „Лѣсичинитѣ дупки“ и служила като подпора на дворната врата на селянина Георги Александровъ. Прѣзъ априлъ т. г. колоната се прибра въ

Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5932). Надписътъ гласи:

ΥΠΕΡΥΓΙΑCΚΑΙCωΤΕ
ΡΙΑCΚΑΙΝΕΙΚΗCΚΑΙΑΙ
ωΝΙΟΥΔΙΑ.ΜΟΝΗC
ΤΟΥΜΕΓΙCΤΟΥ ΚΑΙ
[θ]ΕΙΟΤΑΤΟΥ ΑΥΤΟ
ΚΡΑΤΟΡΟC ΚΑΙCΑΡ
ΟC ΜΑΡΑΝΤωΝΙΟΥΓΟΡ[δι] 238—244 сл. Хр.
ΑΝΟΥ ΗΓΕΜΟΝЄΥ
ΟΝΤΟCΤΗCΘΡΑΚωΝ
ΕΠΑΡΧΕΙΑC ΚΑΤΤ[ι]
ΟΥ ΚΕΛΕΡΟΥ ΗCΕΡ
ΔωΝ ΠΟΛΙC ΑΝΕCΤΗ
CΕ ΤΟ ΜΕΙΛΙΟΝ
[εὐ]ΤΥΧωC

На около половинъ километъръ отъ мѣстото, дѣто е намѣрена колоната, се виждатъ още остатъци отъ стария пжть, който е водилъ за Цариградъ. Мѣстностьта и до сега е позната между селянитѣ подъ името „Траяна“.

Отъ сжщото село произхожда и торсо отъ малка мряморна статуйка на Диониси (инв. старов. отдѣлъ № 5916). Статуйката била намѣрена въ градището, отстоеще на около километъръ и половина отъ селото. За това градище вижъ и бѣлѣжката въ Извѣстия IV, 1914, стр. 280.

Горна Малина (Софийско). Мряморна плоча съ релиефъ на тракийски конникъ, намѣрена въ мѣстностьта „Дабковица“. Конникътъ е въ скокъ на десно, en face, въ кжсъ хитонъ и развѣта назадъ хламида. Въ десната ржка държи копие. Коньтъ стжпва съ прѣднитѣ си крака върху крžгълъ прѣдметъ. Подъ коня неясно изображение на животно. Подъ релиефа слѣди отъ надписъ. Откупена за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5918).

Сеславци (Софийско). При монастира Св Никола до с. Сеславци билъ намѣренъ фрагментъ отъ мекъ варовникъ съ размѣри 5×7 см. Върху него издълбанъ калъпъ за розетка съ диаметъръ 8 мм. Прибранъ за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5917).

Бѣжаново (Луковитско). Споредъ едно съобщение на главния учитель въ това село г. Д. Георгиевъ, при завоя на р. Каменица, въ мѣстностьта „Калето“, дѣто и сега имало останки отъ стари зидове, мѣстнитѣ жители често намирали орждия отъ кремъкъ, стрѣли, монети и др. Въ Народния музей напослѣдъкъ бѣха изпратени отпечатъци отъ двѣ монети, намѣрени на това мѣсто, а именно една сребърна римска монета отъ императора Филипъ Арабъ (244—249 год.) и една златна византийска монета отъ Теодосия II (408—450 год.). Прѣзъ 1902 год. на сжщото мѣсто е билъ намѣренъ единъ жертвеникъ съ гръцки надписъ, посвѣтенъ на Ἀπόλλων Ἐπήκοος. Гл. за него по-горѣ стр. 2.

Петърница (Плѣвенско). Участъковиятъ фелдшеръ М. К. Атанасовъ съобщава, че на 2 май 1920 год. жительтъ на това село Петъръ Влахътъ изровилъ въ нивата си въ мѣстностьта Милманица, на дълбочина 60—80 см., мряморна статуя на лъвъ, седналъ на заднитѣ си крака, а съ прѣдниятъ лѣвъ кракъ стжпилъ на сърнешка или овнешка глава. Статуята била висока около 60 см. Споредъ прѣдание въ тази мѣстность имало едно врѣме „латински градъ“, прѣзъ който минавалъ старъ пжть. Слѣди отъ този пжть, който населението наричало „Маджарски пжть“, били запазени и до сега. На югъ отъ мѣстностьта Милманица, на разстояние 2—3 клм., имало мѣстность „Градище“, съ плоскость 700—800 кв. м., дѣто по прѣдание нѣкога се намиралъ палатъ или монастиръ.

Галиче (Орѣховско). Въ края на 1918 год. на източния край на селото, въ мѣстностьта „Гложеца“, били изровени отъ водата въ една урвичка 14 сребърни апликации, отгорѣ позлатени, заедно съ едно желѣзно чересло, което е служило при заравянето имъ. Къмъ тази важна находка ще се повърнемъ допълнително; тукъ само ще споменемъ двѣтѣ по-интересни апликации. Кржгла апликация, позлатена, въ форма на блюдо, съ разгънатъ крайщникъ за приковаване, 18·3 см. въ диаметъръ

(обр. 106); крайщникътъ е украсенъ съ оваленъ орнаментъ и е пробитъ на четири еднакво отдалечени мѣста; дупкитѣ сж служили за приковаване на апликацията. Върху блюдото въ високъ релиефъ е прѣдставенъ женски бюстъ съ дълги коси, раздѣлени на челото на двѣ плетеници, които се спускатъ отпрѣдъ. Шията на жената е украсена съ осемь торкви, а ржцѣтѣ съ по петь гривни. Отстрани при раменѣтѣ на фигурата сж прѣдставени по единъ гължбъ или орелъ, обърнати съ главата къмъ фигурата. Образътъ и орнаментитѣ, както въ всички останали апликации, сж изработени съ чукче на сребърна тенекия, върху прѣдварително приготвени калъпи. Другата апликация е малко по-малка отъ горната (обр. 107). Върху нея е изобразенъ сжщо въ високъ релиефъ конникъ на лѣво съ развѣта мантия. Конникътъ има на шията си четири торкви. Тази фигура наподобява извѣстния тракийски конникъ. Всички прѣдмети сж откупени за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ 5876—5881).

Обр. 106.
Сребъренъ позлатенъ кржгъ отъ Галиче.

Обр. 107. — Сребъренъ позлатенъ кржгъ отъ Галиче.

Бешли (Орѣховско). Отъ с. Бешли, дѣто се намѣрватъ често златни прѣдмети и украшения, произхожда единъ златенъ прѫстенъ съ диаметъръ 2 см. (обр. 108). Горната часть е задебелена и сплесната; върху нея има монограма отъ буквитѣ Н А и В, обиколена съ три кръста. Сжщата монограма се срѣща въ единъ прѫстенъ отъ Британския музей, само че тамъ монограмата стои въ свръзка съ женското име Blitia или Blicia (Catalogue of Finger Rings in the British Museum, early christian, byzantin etc. стр. 3 nº 11). Прѫстенътъ се откупи за Народния музей (инв. срѣднов. отдѣлъ № 1913).

Обр. 108.
Златенъ прѫстенъ
отъ Бешли.

Свищовъ. Мряморенъ бюстъ на римски императоръ, вѣроятно на Хадриана, вис. 32 см., върху подставка (обр. 109). Врѫхната дреха е закопчана на десното рамо. Главата наклонена малко въ лѣво. Лицето покрито съ кжса брада и малки мустаци. Бюстътъ е намѣренъ въ окол-

ностьта на Свищовъ, запазенъ е отлично и е добрѣ изработенъ. Откупенъ е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5922).

Обр. 109.
Мряморенъ бюстъ отъ Свищовъ.

Герлово (Османпазарско), Въ околностьта на това село е намѣрена златна овнешка главичка (обр. 110), чиято шийка е украсена съ три пояса отлично изработени филиграновѝ орнаменти (палметки и спирали). Тази главичка е

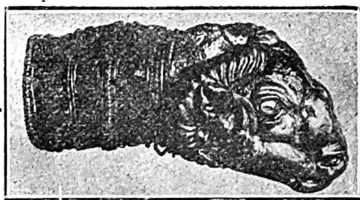

Обр. 110.
Златна главичка отъ Герлово.

вѣроятно часть отъ гривня и по изработката принадлежи вѣроятно на V в. пр. Хр. Откупена е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5753).

Кюлевча (Шуменско) Въ мѣстностьта Дараачъ-баиръ била намѣрена прѣзъ 1917 г. мряморна плочка съ релиефъ на тракийски конникъ, вис. 14.5 см., шир. 14·5 см., деб. 1·5 см.; подъ конника лъвъ въ десно, прѣдъ него алтарь. Откупена е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5751).

Сливенъ. Бронзова статуйка на Аполона-конникъ, намѣрена въ р. Асѣновецъ при Сливенъ. Коньтъ, върху който Аполонъ е ездилъ, липсва. Десната ржка е отчупена. Откупена е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5882).

Касъмово (Сливенско). До монастира Св. Илия, не далечъ отъ с. Касъмово, на пжтя за Котелъ, били намѣрени прѣзъ врѣме на войната въ лозето на сливенския житель Атанасъ Жабовъ една бронзова патера съ дръжка, която завършва съ овнешка глава, и два бронзови малки сжда. Особено хубаво и художествено е изработена дръжката на единия сждъ, която образува на горния край конска глава съ инкрустирани сребърни очи и продължава като увита змийска опашка. Долниятъ край на дръжката завършва съ глава на медуза. Прѣдметитѣ по изработката си принадлежатъ вѣроятно на елинистическата епоха. На мѣстото, дѣто сж били изровени горнитѣ прѣдмети, често се намървали тухли, парчета отъ глинени сждове и други нѣща, нѣкои отъ които още се срѣщали у селянитѣ. До това мѣсто се издигатъ двѣ могилки и находището заслужава едно по-основно проучване, толкозъ повече, че подобни прѣдмети се откриха при разкопкитѣ на нѣкои могилки при Кадинъ-мостъ, Кюстендилско (вж. Йор. Ивановъ, Извѣстия I, 1910 стр. 168 сл.). Сждоветѣ се откупиха за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5935—5937). Къмъ тази находка ще се повърнемъ допълнително.

Ямболъ. Прѣзъ мѣсецъ юни 1917 год. при извършване землена работа въ околностьта на Ямболъ била намѣрена отъ германски войници бронзова

лампичка, дълга 18·5 см., съ едно свѣтило. Лампичката е отгорѣ затворена; върху дръжката ѝ се намира високо украшение въ видъ на луненъ сърпъ. Прибрана е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5737).

Заедно съ тази лампичка била намѣрена още една бронзова обкова отъ щитъ, една глинена стомничка и единъ глиненъ похлупакъ отъ голѣма делва, украсенъ отгорѣ съ вдлъбнати зигзагообразни линии.

Обр. 111. — Сребъренъ сждъ отъ Базауртъ.

Базауртъ (Добричко). Прѣзъ мѣсецъ юни 1916 год. въ нивата на Георги Величковъ въ мѣстностьта Карасулукъ били намѣрени двѣ сребърни плитки блюда, дълги 27 см.; дръжкитѣ имъ сж украсени съ по двѣ лебедови глави (обр. 111). Заедно съ тѣзи блюда сж намѣрени още: единъ сребъренъ яйцевиденъ канелиранъ сждъ, вис. 8·5 см., двѣ сребърни торкви отъ витъ телъ, шесть сребърни гривни, нѣкои отъ които счупени, нѣколко сребърни обеци въ видъ на обикновени халки, единъ сребъренъ медалионъ съ сърцевидна форма, украсенъ съ релиефна фигура на Еросъ (обр. 112,4), сребърни пластинки, украсени съ гравирани орнаменти (птици и ходила, обр. 112 1—3), една сребърна апликация съ кржгла форма, отчасти очупена, украсена съ изчуканъ бюстъ, отстрани на който има неясни изображения, нѣколко сребърни обкови, украсени отчасти съ изчукани орнаменти, три сребърни тела съ разширение на единия край въ видъ на лопатка, една сребърна дръжка, която завършва съ змийска глава (обр. 112,5), и двѣ сребърни куки. Освѣнъ тѣзи прѣдмети намѣрени били 1430 римски сребърни монети отъ врѣмето на републиката до Хадриана. Всичкитѣ прѣдмети сж откупени за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5848—5872).

Кърчево. Въ нивитѣ при с. Кърчево, срѣдновѣковния Кричумъ, билъ намѣренъ желѣзенъ римски пръстенъ съ червена гема, на която е гравирана мжжка глава (Херкулесъ?) на лѣво. Диаметъръ на пръстена 25 мм. Споредъ свѣдѣнията на г-нъ Баласчевъ, отъ когото е изпратенъ пръстенътъ, крѣпостьта на стария Кричумъ била строена въ 1366 год. отъ Дука Великъ Враня. Въ нивитѣ сж намирани и други антични прѣдмети и монети. Отъ тѣзи находки се вижда, чѐ на това мѣсто е имало селище или крѣпость още въ римско врѣме.

Анхиало. Прѣзъ мѣсецъ юли 1917 год. въ околностьта на Анхиало билъ намѣренъ златенъ римски пръстенъ съ диаметъръ 3·7 см. На лицето върху кржгълъ златенъ щитъ сж изобразени двѣ уловени една за друга ржцѣ. Халката е украсена съ гранулирани ажурни орнаменти, които на едната страна отчасти сж отчупени (обр. 113). Откупенъ е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5741). Въ музея постжпи отъ сжщия градъ и една златна торква отъ дебелъ телъ, на която е окачена плоска халка (инв. старов. отдѣлъ № 5752).

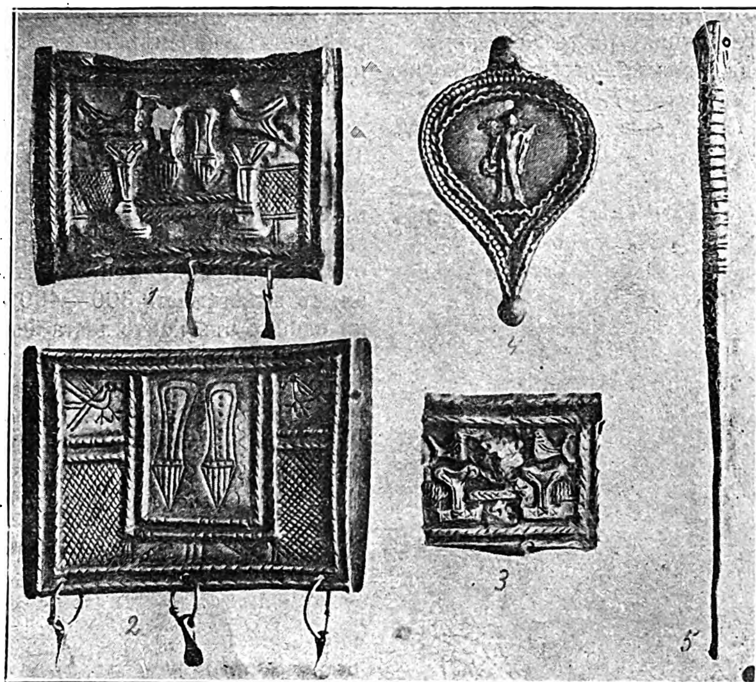

Обр. 112. — Сребърни прѣдмети отъ Базауртъ.

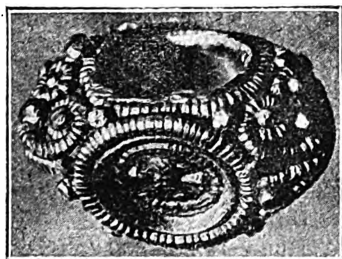

Обр. 113.
Златенъ пръстенъ отъ Анхиало.

Вѣроятно тази торква е намѣрена заедно съ горния пръстенъ.

Чепели (Гюмюрджинско). Споредъ съобщение отъ управлението на 10-та Бѣломорска дивизионна область, прѣзъ септември 1917 год. по пжтя между селата Чепели и Кирезли, Булатовска община, на разстояние единъ часъ отъ Чепели, била открита отъ войници, западно отъ калето, подземна масивна постройка съ нѣколко „стаи“, всѣка отъ които имала размѣри около 2·5 на 1·5 м. Въ всѣка стая имало по нѣколко „колони“, иззидани доста добрѣ отъ четвъртити тухли съ размѣри 20×20×1·5 сантиметра. Таванътъ билъ покритъ съ черни четвъртити плочи. Стаитѣ били отдѣлени съ коридори, стѣнитѣ на които били дебели около 1 м. Тѣ били

градени отъ ломенъ камъкъ и варь. Постройката се намирала на 2 метра подъ земята, а самата нейна височина била около 1 м. Както се вижда отъ тѣзи свѣдѣния, откритата постройка е единъ отлично запазенъ хипокаустъ (отоплителна конструкция) на нѣкоя римска вила или на римска баня. Подобенъ хипокаустъ бѣ откритъ въ София въ църквата Св. Георги. Гл. Извѣстия V стр. 208.

Обр. 114.
Бронзова статуйка отъ Карнобадъ.

Карнобадъ. Отъ Вълчо Димитровъ е откупена за музея една бронзова статуйка на Виктория (инв. старов. отдѣлъ 5773), вис. 16 см. (обр. 114). Десната ржка на Виктория е издигната нагорѣ; въ нея тя трѣбва да е държала вѣроятно вѣнецъ, който сега е загубенъ. Съ лѣвата ржка, спусната надолѣ, е прихванала развѣтата отъ вѣтъра дреха. Десниятъ кракъ е изаденъ малко напрѣдъ. Стжпалото липсва.

Съ сжщата статуйка е откупена и една бронзова маска на брадатъ силенъ вис. 7·5 см. (инв. старов. отдѣлъ 5874). Маската (обр. 115) посрѣдствомъ единъ издатъкъ на задната часть е била прикована къмъ нѣкой прѣдметъ и е служила като украшение. И двата тѣзи прѣдмета били намѣрени въ околностьта на Карнобадъ.

Станимака. Константинъ Анастасовъ Тефоолу отъ Станимака, като реголвалъ напослѣдъкъ заедно съ други работници едно мѣсто въ мѣстностьта Св. Илия, за да го насади съ американско лозе, открилъ три голѣми глинени кюпа (връчви) съ вмѣстимость 300—400 кгр. всѣки единъ, отъ които двата били здрави и пълни съ пръсть. До самитѣ кюпове билъ намѣренъ и единъ мряморенъ алтарь вис. 80 см., деб. около 30 см., горѣ и долѣ профилуванъ, съ гръцки надписъ, който гласи: [Ἀγα]θῆι τύχη | [Ἀ]πόλλωνι Κενδρεισηνῷ σώτηρι. За този

Обр. 115.
Бронзова маска отъ Карнобадъ.

прѣкоръ на Аполона гл. по-горѣ стр. 6. Все въ сжщата мѣстность, при реголването на други лозя, били намѣрени още 6—7 подобни кюпа както и три „мѣдни антики" (монети).

Отъ сжщия градъ или отъ околностьта му произхожда единъ златенъ пръстенъ съ диаметъръ 1·5 см. (обр. 116). На кржглото разширение стои надписъ въ негативна форма ΘΕΟΔΩΡΑΤΟΡΝΙΚΗΝΑ. Въ срѣдата монограмъ N и K, може би Νίκη. Пръстенътъ се откупи

за сбиркитѣ на Народния музей (инв. срѣднов. отдѣлъ № 1914). Фамилията на Торнициитѣ е извѣстна въ втората половина на XIII в., отъ врѣмето на византийския императоръ Михаилъ VIII Палеологъ. Прѣзъ лѣтото

Обр. 116.
Златенъ пръстенъ отъ Станимака.

на 1259 год. срѣщу Епиротския деспотъ заедно съ брата на цезара Иоанъ се изпращатъ много знатни и опитни въ военното изкуство лица. Мѣжду тѣхъ се споменава и примикериятъ Торниций (Niceph. Gregoras I 72, 18; Pachymeres I 485, 7). Горниятъ пръстенъ принадлежи вѣроятно на нѣкоя жена отъ сѫщия родъ.

Кюстендилъ. Прѣзъ мѣсецъ юни 1917 год., при постройката на вилата

Обр. 117.
Бронзовъ бюстъ отъ Кюстендилъ.

на генералъ Жековъ, сѫ били намѣрени на Хисарлъка, на мѣстото, дѣто по-рано сѫ ставали разкопкитѣ, двѣ бронзови монети отъ Мануила I Комнинъ (1143 до 1180) и двѣ голѣми врѫчви, каквито и по-рано сѫ намирани често на Хисарлъка. Гл. по-горѣ стр. 107 сл.

Отъ Кюстендилъ произхожда и единъ античенъ бронзовъ бюстъ на брадатъ мѫжъ, съ коса, която се спуска надолѣ въ видъ на плетеница (обр. 117). Бюстътъ е високъ 8·5 см. На главата е имало капаче, което липсва. Служилъ е като стъкленица за нѣкаква течность. Откупенъ е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5895).

Просочени (Драмско). Отъ това село произхожда надгробна плоча отъ мряморъ, вис. 65·5 см., шир. 47 см.,

Обр. 118.
Надгробна плоча отъ Просочени.

деб. около 8 см. (обр 118). На плочата сѫ прѣдставени шесть бюста въ два реда: горѣ мѫжъ и жена, между тѣхъ дѣте; долѣ три бюста на младежи. Прибрана е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5762).

Кавала. Въ околностьта на Кавала е намѣренъ златенъ пръстенъ съ полигонална халка и четвъртитъ щитъ, върху който е гравиранъ въ негативна форма надписъ AMANTI. Диаметъръ на пръстена 27 мм. Откупенъ е за Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5754).

Тракия. Четвъртита мряморна плоча, вис. 0 57 м., шир. 0·37 м., дебела 0 05 м.

Обр. 119.
Надгробна плоча отъ Тракия.

Десниятъ горенъ край малко отчупенъ (обр. 119). Плочата е прѣнесена въ Народния музей (инв. старов. отдѣлъ № 5892) отъ Военното училище и произхожда вѣроятно отъ Одринско Въ вдлъбнато поле е изобразено погребално угощение. Върху легло полулегналъ мѫжъ съ кѫдрава коса, облѣченъ въ хитонъ и химатионъ. Горната часть на тѣлото обърната напрѣдъ Съ лѣвата рѫка, подпрѣна на двойна възглавница, държи нѣкакъвъ прѣдметъ, вѣроятно чаша, съ десната, издигната нагорѣ, единъ вѣнецъ. Край леглото седи на столъ една жена. Десната рѫка лежи на колѣното и държи нѣкакъвъ прѣдметъ, а съ лѣвата рѫка придържа прѣхвърления прѣзъ главата химатионъ. Отсамъ стола, въ лѣво, стои една прислужница, облѣчена въ дълга дреха и придържаща съ двѣтѣ си рѫцѣ единъ високъ сѫдъ. Въ десния ѫгълъ, съ лице обърнато малко въ лѣво, стои едно момче съ кръстосани крака, облѣчено въ кѫса дреха. Прѣдъ леглото трапеза съ три стилизирани животински крака. Върху трапезата сѫ сложени ястия. Подъ погребалното угощение въ нисъкъ релиефъ сѫ изобразени два вола, впрѣгнати въ орало. Прѣдъ тѣхъ сърпъ. Надъ релиефа надписъ:

MIKE MIKOY XAI[ρε].

Оцѣнки и библиография

G. Seure, Connaitrions-nous, enfin, un texte en langue thrace? Revue des études anciennes XXII, 1920, стр. 1—21.

Въ тая статия Сьоръ (стр. 5) се нахвърля прѣди всичко върху Кречмера, за дѣто билъ възприелъ възгледа на F. Krohn,[1]) че надписътъ на пръстена отъ с. Езерово се състоялъ отъ два хексаметра,[2]) понеже въ такъвъ случай би трѣбвало да се припише на една трета отъ сричкитѣ произволенъ квантитетъ. Обаче не трѣбва да се забравя, че надписътъ е прѣдаденъ съ йоническа азбука, и то въ тая стадия на развоя ѝ, когато буквата η е била въведена въ нея, но не и буквата ω.[3]) Освѣнъ това не е изключена възможностьта, че ε въ тоя надписъ означава и дълго *e*, и кратко *e*, докато η има малко по-друга стойность.[4]) И самъ Сьоръ признава, че гръцката прозодия е доста снисходителна спрѣмо собствени имена, каквито несъмнѣно има тамъ. Въ всѣки случай двата стиха, както сѫ

[1]) Вижъ Glotta VII 86.

[2]) До сѫщия възгледъ е дошелъ самостойно и H. Hirt, Indogerm. Forsch. XXXVII 231, бѣл.

[3]) Вижъ Glotta VI 74 и сл. и Larfeld Griech. Epigr. 1914, 239.

[4]) Тъй мисли H. Hirt, ц. сп., 215. Освѣнъ това ср. Kretschmer, Glotta VI 76.

разграничени отъ F. Krohn, иматъ характерния за хексаметра завършъкъ — ∪∪ — ∪; при това слѣдъ Ρολιστενεας и δομεαν, които прѣдставятъ тамо отдѣлни думи, се долавя цезура, която е сжщо тъй характерна за тоя видъ стихъ,[1]) та ще бжде излишно да се спирамъ върху ироничнитѣ доказателства на Сьора (бѣл. 1 на стр. 6) противъ метричното четене на Езеровския надписъ.

По-нататъкъ (стр. 7) Сьоръ заявява, че Кречмеръ отъждествилъ тракийския текстъ: „Ρολιστενεας Νερενεα τιλτεαν ησκο· Αραζεα δομεαν Τιλεζυπτα μιη εραζηλτα“ съ слѣдния гръцки: „Ῥωλισθένεος, Νηρηνία τελευτήν, ἔσομαι· Ἀραζία δόμον Τιλεζύπτα με εἰργάσατο“ и му придавалъ тая смисъль: „à Rolisthénès, fils de Nérénias, j'appartiens; Tilezypta, né à Arazos, m'a fabriqué (ou offert [ἐρανίσατο] ou épousée)“, като добавя отъ своя страна (бѣл. 4 на стр. 7): „On pourrait même songer à „m'a consacré“ [ἱερώσατο]“. Обаче Кречмеръ въ статията си никждѣ не отъждествява нито по коренъ, нито по смисъль τιλτεαν съ τελευτήν;[2]) освѣнъ това въ края й той отхвърля съпоставянето по смисъль между εραζηλτα и εἰργάσατο[3]) и дава изцѣло това тълкувание на текста[4]): „Ich (=притежателката на пръстена, а не самиятъ пръстенъ) bin Rolisteneas, Nerenia (Gentilname, Patronymikon od. dgl.) nach ihrer..., Arazerin nach ihrer Heimat; Tilezypta hat mich geschenkt (oder wenn T. ein Mann war, hat mich geheiratet)“, отдѣто веднага поличава, колко недобросъвѣстно Сьоръ прѣдава мислитѣ на Кречмера.[5])

Всичко това не прѣчи ни най-малко на Сьора (стр. 8) да твърди, че тракийскиятъ езикъ, както билъ установенъ въ случая отъ Кречмера, припомнялъ думитѣ на трибалеца у Aristoph. Av. 1663 „καλανι κοραυνα βασιλιναυ δρνιθο (= καλὴ κόρη βασίλισσα ὀρνίθων)“, дѣто поетътъ обаче нѣмалъ намѣрение да ни поднесе истински тракийски езикъ, а гръцки, както билъ произнасянъ отъ варвари-тракийци. Но ако Кречмеръ отъждествява по коренъ тракийското δόμεαν и ησκο съ гръцкото δόμος (по-точно малоруското „домова“) и ἧσομαι, и тълкува δομεαν и τιλτεαν като accus limitationis и εραζηλτα като минало врѣме на медиаленъ залогъ, каквито форми, впрочемъ, има и въ гръцки езикъ,[6]) това още не значи, че тракийски е нѣкакъвъ изкривенъ въ устата на варваритѣ гръцки езикъ. Двата езика могатъ да иматъ и еднакви корени, падежи, залози и синтактични особености, тъй като тракийски, доколкото можемъ да сждимъ за него по глоси и собствени имена, е индогермански езикъ, какъвто е и гръцки. Всичко това Сьоръ не е могълъ да не знае. Но той си е поставилъ за цѣль на всѣка цѣна да осмѣе Кречмера като прѣдставитель на дръзката немска наука, която въ своята авантюрность не се поколебала да прѣдстави тракийския езикъ за нѣкакъвъ изкривенъ гръцки езикъ, „charabia grec“, и за това е счелъ за необходимо да припише на Кречмера, че отъждествявалъ не само по смисъль, но и по коренъ τιλτεαν съ τελευτήν и εραζηλτα съ εἰργά-

---

[1]) Това изтъкнахъ и въ Изв. V 232, бѣл. 8, за да подкрѣпя метрическото четене на Крона, а не за да изразя своя възторгъ отъ изкуството на тракийския стихотворецъ, както мисли Сьоръ (бѣл. 2 на стр. 5).

[2]) Сьоръ, заявявайки, че думата τελευτήν не се срѣщала въ статията на Кречмера, добавя, че послѣдниятъ обяснявалъ τιλτεαν съ γενεήν, а τελευτήν обхващало не само присжщото на оная дума значение, но и това на τέλος (бѣл. 3 на стр. 7). Обаче свързването на трак. τιλτεαν съ τέλος въ смисъль на „тълпа“, лит. kiltis „родъ“, слав. „челядь“, е мое (Изв. V 234), а не на Кречмера.

[3]) Вижъ Glotta VII 91 и Изв. V 233.

[4]) Странно е, слѣдователно, твърдението на Сьора (бѣл. 3 на стр. 7) че Кречмеръ не билъ далъ изцѣло смисъльта на текста.

[5]) Изглежда, че Сьоръ въ своята нехайность къмъ чужди мнѣния е счелъ за излишно да прочете до край статията на Кречмера, и за това ни поднася отъ нея главно прѣдположения, изтъкнати въ първата й половина, които по-сетнѣ въ втората й половина се отхвърлятъ.

[6]) H. Hirt сжщо е склоненъ да счита -αν за окончание на acc. sing. и εραζηλτα за глаголна форма на индогерм. -to съ нараستване (Indogerm. Forsch. XXXVII 214).

σατο,[1]) и да илюстрира значението на прѣдпослѣдната форма и съ гръцкитѣ глаголи ἐρανίσατο и ἱερώσατο.

Слѣдъ като Сьоръ си е въобразилъ, че е осмѣлъ достатъчно опита на Кречмера да изтълкува надписа, той пристжпва самъ да го обясни (стр. 9). Като се позовава на факта, че споредъ Кречмеръ той съдържалъ четири собствени имена, къмъ които азъ съмъ билъ добавилъ и пето, именно Ησχο,[2]) заключава, че текстътъ ни дава само собствени имена, понеже една фраза отъ 9 думи, отъ които четири сж собствени имена, не могла да бжде друго освѣнъ списъкъ на такива имена. И тъй като въ единъ другъ надписъ на пръстенъ отъ тракийски произходъ лицето било означено съ собственото си име, патронимичното и етничното: Βρωλιθρίσβειν Δρυήσου Ἄρουλον,[3]) а Езеровскиятъ надписъ съдържалъ двѣ форми на -εαν, което съотвѣтствувало на ην въ окончанието -ην-ός на етническитѣ тракийски имена, Сьоръ се рѣшава да прѣвърне текста въ списъкъ на три лица, означени послѣдователно съ своето лич но, патронимично и етническо име (стр. 10): 1. Ρολιστενεας Νερενεας Τιλτεαν, 2. Ησχο Αραζεα Δομεαν, 3. Τιλεζυπτα Μιηερα Ζηλτα, като сжщеврѣменно твърди, че тия имена стояли въ именителенъ падежъ и, слѣдователно, означавали дарителитѣ, а не оня, на когото билъ подаренъ пръстенътъ, тъй като послѣдниятъ можелъ да има само единъ притежатель. Но по логиката на френския ученъ, ако гръцкиятъ езикъ ни бѣше непознатъ, би трѣбвало поради 6-тѣ собствени имена, които се срѣщатъ, напр., въ цитувания отъ самия него на стр. 6, бѣл. 1, надписъ: Ἀσκληπίῳ Παίανι Τελεσφόρῳ ἠδὲ Ὑγείᾳ Ἧιος Μάρκελλος τήνδε χάριν ἐθέμην, да смѣтнемъ и останалитѣ четири думи сжщо за такива имена. При това имената въ списъка на Сьоръ не могатъ да стоятъ все въ именителенъ падежъ, както това поличава и само отъ единъ погледъ върху окончанията. Така напр., ако Νερενεα е именителенъ падежъ, то крайното ς въ Ρολιστενεας би означавало другъ падежъ, понеже именителниятъ падежъ на сжществителни имена на -a отъ мжжки родъ въ единъ и сжщи езикъ не може да се завършва ту на -a, ту на -as, а само на едно отъ тия двѣ окончания.[4])

По отношение на притежателя на пръстена, т. е. на лицето, на което е билъ подаренъ пръстенътъ отъ ония трима души, Сьоръ е на мнѣние, че то прѣдставя непрѣменно нѣкакво божество, тъй като само тогава по обичая въ ex voto могло да липсва името му, което чрѣзъ самото посвещаване на пръстена въ светилището било вече достатъчно означено. Осланяйки се на три оброчни плочки отъ Езерово съ изображение на тракийски конникъ, отъ които едната е безъ всѣко посвещение, а другитѣ двѣ съ посвещенията: Κυρίῳ Ἀπόλλωνι Κερμιλληνῷ и Θεῷ Κυρμιλ[ληνῷ] Ἀπόλλω[νι],[5]) той се осмѣлява да провъзгласи за такова божество нѣкакъвъ си ἥρως Κερμιλληνός (стр. 13). И затова, оспорвайки твърдението на Филова, че пръстенътъ произлизалъ отъ една надгробна могила въ мѣстностьта „Пържинакъ“ при Езерово,[6]) и при-

[1]) Но и да дадемъ на думата ϵραζηλτα значението „направи“, тя все още нѣма да прѣдставя нѣкакво изкривено „εἰργάσατο“, защото за първата дума може да се прѣдполага коренъ radhe (Изв. IV 71), а за втората е установена основата uerg-

[2]) Вижъ Изв. V 233, чието съдържание Сьоръ по единъ небрѣженъ начинъ прѣдава въ бѣл. 1 на стр. 9.

[3]) Вижъ Tocilesco, Monumentale № 84 и Arch.- epigr. Mitth. 1891, стр. 11 № 5, както и Revue archéol. 1918 II, 20, дѣто Сьоръ по погрѣшка, както самъ признава (бѣл. 3 на стр 11), прѣдалъ надписа като марка на амфора.

[4]) Тъй напр., именит. падежъ на всички masculina на -a се завършва въ гръцки и оскийски по аналогия на o- склонение на as, а въ латински, както съотвѣтнитѣ femina, на -a.

[5]) За първата оброчна плочка вижъ Добруски, Мсб. 1895, стр. 321, № 9 и Kalinka, Ant. Denkmäler, № 210; за втората — Добруски, Мсб. 1900, стр. 13, № 16; за третата — сжщия, Мсб 1896, стр. 425, № 8. И тритѣ сж намѣрени въ мѣстностьта „Гробището“ при Дипсизъ-Гьолъ (старото название на с. Езерово).

[6]) Вижъ Изв. III 200.

бѣгвайки (бѣл. 3 на стр. 3) до извъртката, че билъ безъ всѣкакво научно значение произведениятъ въ случая отъ уредника при музея Р. Поповъ разпитъ и огледъ на самото мѣсто, понеже последниятъ се осланялъ на показания на селяни, които не заслужавали никаква вѣра, Сьоръ (стр. 13) настоява, че той билъ намѣренъ тамо, дѣто били намѣрени и тритѣ оброчни плочки, а именно въ мѣстностьта „Гробището“, съ други думи въ развалинитѣ по светилището на Аполонъ Кермиленски, и не се стѣснява ни най малко да прѣдстави тѣхното мѣстонахождение за точно установено, макаръ че даннитѣ за това — при липсата на всѣка провѣрка на самото мѣсто отъ музейнитѣ власти — сѫ събрани все пакъ отъ селяни, на които споредъ автора на статията не трѣбвало да се вѣрва.[1])

Провъзгласявайки по такъвъ произволенъ начинъ ἥρως Κερμιλληνός за божество, въ чието светилище е билъ съхраняванъ пръстенътъ, Сьоръ по необходимость трѣбва да оспори и твърдението на Филова, че надписътъ по начъртанието на своитѣ букви принадлежи на VI или V вѣкъ прѣди Хр.,[2]) тъй като оброчнитѣ плочки могатъ да се отнесатъ къмъ II или III вѣкъ слѣдъ Христа. Но той съзнава (бѣл. 1, IV в, стр. 4), че Larfeld (Handbuch der griech. Epigraphik) едва ли може да му помогне да отнесе пръстена къмъ послѣдното врѣме, та си послужва съ извъртката, че привидното старинно начъртание на буквитѣ се дължало въ голѣма степень на мжчнотиитѣ, съ които е съпроводено гравирането имъ на злато и се позовава (стр. 15 и 18) на иотацизмитѣ, каквито ужъ съдържалъ текстътъ. Така той приема, че въ него стои εα вмѣсто η (единъ своеобразенъ и невъзможенъ иотацизъмъ!) и η — вмѣсто οι и ε, а сѫщо и ο въ δομεαν вмѣсто ω, и дохажда до слѣдната традиционна, както самъ се изразява (стр. 15), транскрипция на надписа, слѣдъ като порано (бѣл. 5 на стр. 7) безъ всѣко основание е отъждествилъ -σθένης = -στενεας съ -ζένης: „Ῥωλιζένης Νερένη Τιλτηνός — Οἴσκω[3]) Ἀράζη[4]) Δωμηνός — Τιλεζύπτα Μιοιέρα[5]) Ζείλτα“. Обаче имената и въ тая транскрипция оставатъ все пакъ въ рѣзко противорѣчие съ начина, по който изобщо тракийски имена се означаватъ въ гръцки надписи отъ II и III вѣкъ слѣдъ Христа. Прѣди всичко тѣ ни поднасятъ патронимичнитѣ имена въ родит. падежъ, а тукъ Νερένη и Ἀράζη очевидно не стоятъ въ тоя падежъ. Освѣнъ това Ζείλτα като етническо име, произведено споредъ Сьоръ (стр. 18 и 16) отъ названието на гр. Σίλτα до Перинтъ, би трѣбвало да гласи Ζειλτηνός или Ζειλτηνή. Но отъ тия затруднения Сьоръ много лесно се отървава, като заявява (стр. 19), че надписътъ билъ написанъ не на сѫщински тракийски езикъ, а на нѣкакъвъ сроденъ нему диалектъ, който се намиралъ подъ скитско влияние, като се позовава на слѣднитѣ три обстоятелства: 1) въ с. Езерово била намѣрена сѫщеврѣменно съ пръстена (но не на едно мѣсто) една златна диадема, която напомняла скитската цивилизация (Сьоръ безъ всѣкакви доказателства е оспорилъ по-рано въ бѣл. 1, III на стр. 4, че тя принадлежи на V или VI вѣкъ, както приема Филовъ;[6]) 2) скитскитѣ селища въ областьта на сѣверъ отъ Родопитѣ били особно многобройни въ III вѣкъ сл. Хр.; 3) всички собствени

---

[1]) Ето какво казва Сьоръ за мѣстонахождението на оброчнитѣ плочки: „provenance exacte: le lieu dit grobichte, c'est à dire, les tombes, les tumuli“ (бѣл. 2, стр. 13).

[2]) Вижъ Изв. III, 200 и Glotta VI 76.

[3]) За формата Οἴσκω Сьоръ се позовава на паралелизъма между гръцкото Μόκκων и лат. Mocco (бѣл. 1 на стр. 15). Но тъкмо съпоставянето на тия двѣ форми и тѣмъ подобни ни показва, че гръцката форма на -ω въ случая е немислима.

[4]) Сьоръ отъждествява Αραζια съ Ἀράζη въпрѣки пасажа отъ Steph. Byz.: „Ἄραζος, πόλις πρὸς τῷ Πόντῳ. Τὸ ἐθνικὸν Ἀράζιος“, който цитува Кречмеръ въ Glotta VII 89, и въпрѣки примѣритѣ за съотвѣтствие между гръцкото -ios и ia и трак. -eos и -ea, които тоя ученъ дава въ Geschichte der griech. Sprache, 225.

[5]) За това име Сьоръ се позовава на единъ сирийски надписъ, дѣто стои името Μοαιερος (стр. 17).

[6]) Вижъ. Изв. III 209.

имена въ надписа, освѣнъ ония, които мжчно се идентифицирали съ съотвѣтни тракийски, имали своитѣ аналогии и равноцѣнности въ дакийски и мизийски имена, а сжщо и въ скитски отъ Малка Скития. Обаче Сьоръ не доказва, че въпросната диадема е отъ скитски произходъ. Освѣнъ това за прѣселяване на скитско-сарматски населения на югъ отъ Балкана може да става дума само въ IV и V вѣкъ слѣдъ Христа.[1]) Найсетнѣ свързването на отдѣлни имена въ надписа съ съотвѣтни гетски (дакийски споредъ Сьоръ) и мизийски названия, като Ῥώλης, Τιλαταῖος, Οἶσκος и пр., не доказва никаква скитска редакция на надписа, понеже тия имена сж несъмнѣно тракийски. Въ полза на послѣдната би говорило само свързването на Δωμηνός съ гр. Томи въ Малка Скития, дѣто отдавна сж живѣли скити заедно съ траки, ако би било сигурно и основателно.[2]) Но то не е такова и за автора му, който самъ отбѣлѣзва (стр. 16), че етническото име отъ гр. Томи гласи, както е всеизвѣстно, Τομίτης и Tomitanus, а не Τομηνός.

И тъй статията на Сьоръ не допринася нищо ново за уяснение на надписа. Тя прѣдставя даже възвръщане къмъ първоначалното положение на въпроса и въ основата си се схожда съ възгледа на Pârvan, Bull. de l'Inst. de l'Europe S.-O., 1914, стр. 128.[3]) Послѣдниятъ може да се извини съ обстоятелството, че Кречмеръ въ онова врѣме още не бѣ излѣзълъ съ статията си въ Glotta, VII 86—92. Но не тъй стои работата и съ Сьоръ, който отъ желание да оригиналничи съзнателно се повръща назадъ, като прибѣгва до разни извъртки, за да прѣвърне надписа въ списъкъ на имена.

Д. Дечевъ.

[1]) Само ако отъждествимъ по примѣра на нѣкои по-сетнѣшни писатели, като Прокопий и Зосимъ, карпитѣ, готитѣ и бастарнитѣ съ скититѣ, както фактически прави Сьоръ въ BCH 1901, 216, можемъ да говоримъ за нѣкакви скитски селища прѣзъ III вѣкъ сл. Хр. Но току що изброенитѣ народи, както е всеизвѣстно, не сж отъ скитски произходъ; освѣнъ това вижъ B. Filow, Denkmäler der thrakischen Kunst, Röm. Mitteil. XXXII 1917, бѣл. 44 къмъ стр. 41.

[2]) Сьоръ свързва сжщо Νησκο съ Νισκονις въ Малка-Скития (стр. 18). Обаче той, въпрѣки бѣл. 1 къмъ стр. 10, приема навредъ въ статията си, че вмѣсто Νῆσκο поскоро трѣбва да се чете Ησκο = Οἶσκο, като се отнесе началното ν къмъ прѣдходното τιλτεα

[3]) Той е на мнѣние, че въ надписа трѣбва да се дирятъ само тия двѣ идеи: 1) име и родъ на притежателя на пръстена и 2) мѣсто, дѣто е направенъ пръстенътъ.

J. Svoronos, L' Hellénisme primitif de la Macédoine, prouvé par la numismatique et l'or du Pangée, Paris, Leroux 1919, 262 стр. съ 20 табл. и една карта.

Този трудъ на извѣстния въ нумизматическия свѣтъ професоръ отъ Атинския университетъ и директоръ на нумизматическия музей въ сжщия градъ И. Свороносъ е посвѣтенъ съ единъ прѣдговоръ отъ 15 стр. на знаменития френски нумизматъ и директоръ на нумизматическия кабинетъ въ Парижъ, Ернестъ Бабелонъ. Слѣдъ прѣдговора, който е чисто политическа пристрастна статия, която не заслужава внимание и трѣбва съ съжаление да се отмине, слѣдва научниятъ текстъ на съчинението, което обема 262 стр. Въ края сж приложени: 1) една метрологическа таблица, въ която се опрѣдѣля най-голѣмата тяжесть на всички видове монети отъ сребро и бѣло злато (електронъ), описани въ съчинението; 2) 19 автотипни таблици отъ сжщитѣ описани въ текста монети и 3) една географическа карта на градоветѣ и областьта на племената, които сж сѣкли сжщитѣ монети.

Този трудъ на Свороносъ се явява въ второ издание и главната негова цѣль е политическа, както това се вижда отъ самото заглавие на книгата и отъ съдържанието на прѣдговора. При все това книгата има своето научно значение, понеже е излѣзла изъ подъ перото на единъ нумизматъ съ голѣма извѣстность.

Тукъ азъ ще се занимая съ научната страна отъ труда на г. Свороносъ. Този трудъ е раздѣленъ на двѣ части. Въ първата се описватъ множество монети

отъ бѣло злато и сребро, сѣчени въ VIII — V в. пр. Хр., златнитѣ отъ които до сега разнитѣ нумизмати отдаваха на нѣкои малоазиатски градове, а сребърнитѣ минаваха като неопрѣдѣлени монети, сѣчени отъ разни племена въ Тракия и Македония. Съ исторически данни и научни изслѣдвания на монетитѣ, на изображенията и разнитѣ символи върху тѣхъ, Свороносъ дохажда да установи, че всичкитѣ тѣзи неопрѣдѣлени до сега трако-македонски монети, както и много други отъ сѫщата категория, открити отъ него, принадлежатъ на разни племена отъ Пеония, които сѫ живѣли още въ VIII—IV в. пр. Хр. по склоноветѣ и долинитѣ на планината Пангей (сега Пърнаръ-Дагъ) и които заемали областьта между рѣкитѣ Мѣста и Струма съ старитѣ заселища около сегашнитѣ градове Кавала, Драма и Сѣресъ, както и областьта пó на сѣверъ и Халкидическия полуостровъ. Свороносъ наброява около 25 Пеонски племена, които сѫ живѣли въ тази область и които сѫ сѣкли златни и сребърни монети. Само за нѣкои отъ тѣзи плѣмена до сега бѣше извѣстно, че сѫ сѣкли монети и то само сребърни, а сега Свороносъ се опитва да докаже, че съвсѣмъ нови племена отъ областьта на Пангея сѫ сѣкли не само сребърни, но и златни монети.

До колко вѣрно сѫ опрѣдѣлени границитѣ на Пеония върху картата, приложена към труда на Своросъ, и до колко отговаря на истината отъждествяването на нѣкои нови градове съ названията на старитѣ заселища, които той е нанесълъ на картата като: Derrones = Дойранъ; Krestones = Крестово; Siris = Сѣръ; Zaieleoi = Зиляхово и пр., то е въпросъ, за който азъ оставамъ на по-компетентни отъ менъ да се произнесатъ.

Въ втората часть на въпросния трудъ авторътъ се занимава съ златнитѣ и сребърни мини на Пангей въ свръзка съ нумизматиката. Той обстойно подема този въпросъ, като използува и легендитѣ въ свръзка сь прочутитѣ мини. Напримѣръ за обяснение на повѣрието въ народа, че монета съ свиня и прасета имала прѣкомѣрно висока цѣна, той привежда легендата, че въ старински развалини се намирала скрита такава монета и на всѣкждѣ разкопкитѣ се правѣли съ цѣль за изнамѣрването й, макаръ и подъ другъ прѣдлогъ. Щастливъ ще бжде онзи, който намѣри тази монета! Съ нейната магическа сила щастливецътъ ще може да открие скритото имане, което никога не се свършва и всичкитѣ му работи ще вървятъ все на добрѣ. Тази легенда, казва Своросъ, сѫществува въ Македония, Тракия, Азия, Гърция, Египетъ, Кипъръ, Критъ, Италия, Епиръ, Сърбия, България и пр. Тя произхожда отъ обстоятелството, че плѣмето Пиери (Pieriens), което е сѣкло монети съ свиня и прасета, е живѣло по планината Пангей, която е прочута още отъ найстаро врѣмо съ своитѣ богати златни и сребърни мини.

Своросъ изчерпва всички стари автори, които даватъ свѣдѣния за златнитѣ мини въ Пеония, за да докаже, че тази область не е била безъ златни монети, както се вѣрваше до сега отъ нумизматитѣ. Пеония въ старо врѣме била пословична по своитѣ златни мини (сгр. 165). Споредъ Аристотеля много хора въ Пеония намирали парчета злато на тяжесть цѣла „мина“ (около 400 грама); намѣрени били парчета отъ 3 и 5 мини, които били подарени на пеонския царь Мидасъ, който ги държелъ на масата си и прѣди да почне работа ги пипвалъ, за да му върви по добро. Рѣкитѣ въ Пеония, както и Струма, влачели голѣмо количество злато, което жителитѣ събирали по първобитенъ начинъ съ нещавени кози кожи. Пангей била най-прочутата планина по своитѣ богати златни и сребърни мини, която Еврипидъ нарича „планина отъ буци злато“. Племената, които населявали тази область, били въ съюзъ, за да пазятъ минитѣ отъ честитѣ нападения за обири (стр. 166). Тѣзи племена били Пиери, Едони, Одоманти, Беси и особено Сатри, които живѣели по долинитѣ на Пангея, чиито върхове били покрити съ гори и постоянни

снѣгове; тѣ особено почитали бога на слънцето и Диониса.

Поради богатството на златнитѣ и сребърни рудници Пеония била прицѣлната точка на завоевание отъ страна на македонскитѣ царе и това завоевание е било извършено още въ врѣмето на Александра I (498—454 г. пр. Христа). Обаче трѣбва да се забѣлѣжи, че никой отъ македонскитѣ царе до Филипа II (359—336 г. пр. Хр.) не е сѣкълъ златни монети, а само сребърни. Филипъ II пръвъ е почналъ да сѣче златни монети отъ златото, което произвеждалъ отъ минитѣ на Пангея; това производство е достигало въ врѣмето на Филипа на повече отъ 1000 таланта годишно, което се равнява днесъ на около петь и половина милиона златни лева.

Своронось, като изтъква богатството на златнитѣ мини въ Пеония и голѣмото число сребърни монети, които сж сѣкли племената на тази область, не допуска, че е възможно тѣзи народи да сж сѣкли само сребърни монети, а златнитѣ да сж оставили на нѣколко малоазиатски градове отъ Иония, като Милетъ и Фокея, които не сж имали у дома си златни мини и които не сж имали нито свободата, нито пълната самостоятелность на народитѣ отъ Пеония. Своронось е на мнѣние, че и извѣстнитѣ статери отъ бѣло злато отъ града Кизикъ отъ VII—VI в. пр. Хр. сж сѣчени отъ Пангейско злато и той се обѣщава да докаже това съ розовитѣ пъпки, които се срѣщатъ въ подробности върху тѣзи монети, тъй като розитѣ сж свещени символи на слънцето, върховно божество на Пангея (стр. 261).

Трудътъ на Своронось, като приносъ къмъ трако-македонската нумизматика, е безспорно твърдѣ цѣненъ. Обаче едно нѣщо не трѣбва да се забравя. Самъ авторътъ признава въ прѣдговора си (стр. XII), че второто издание на този трудъ станало по настояване на Венизелось съ цѣль „да послужи като поразителенъ примѣръ на вѣковнитѣ исторически права на гръцката раса върху земи, които българитѣ напусто на два пжти се опитаха да заграбятъ отъ гърцитѣ съ силата на нашествието и масовитѣ кланета". „Наистина, продължава Своронось, вслѣдствие на славнитѣ гръко-персийски войни, крамолитѣ, несъгласията и междуособицитѣ почнаха да раздвояватъ елинитѣ; намѣриха се даже въ Атина заинтересовани политици и пристрастни оратори или мѣстни шовинисти, готови да отрекатъ, както на първобитнитѣ елински народи отъ източна Македония, на които искаха да заграбятъ златнитѣ и сребърни мини, така и на самитѣ македонци въ врѣме на тѣхния (гръцкия) неприятель, но великъ панелинъ, Филипъ II, тѣхната гръцка народность, като сж ги обявили за варвари" (стр. XII). По такъвъ начинъ Своронось, като се пуща по наклонния пжть на политическото пристрастие, прѣдава се на хули и интриги и помрачава научната страна на въпроса, а заедно съ това обезцѣнява хубавия си наученъ трудъ.

Както се вижда отъ цитирания погорѣ пасажъ отъ прѣдговора на Своронось, той самъ признава, че още на врѣмето си атинянитѣ не признавали на пеонскитѣ племена гръцка народность, а ги наричали „варвари", изгонили ги отъ Гърция и тѣ се поселили въ Тракия. Обаче Своронось не може да се помири съ този фактъ и се сърди на атинянитѣ, като ги обвинява въ похитителни намѣрения, а пеонскитѣ племена нарича гръко-пеласги, макаръ и пеласгитѣ да сж по-стари отъ гърцитѣ. Шовинизъмътъ на Своронось отива даже до тамъ, че той се сърди на модернитѣ историци, които признавали Диониса за тракийски богъ, когато той билъ гръцки!

На всѣки случай прѣдговорътъ на Своронось ще произведе съвсѣмъ лошъ ефектъ върху учения и безпристрастенъ свѣтъ, а това ще подбие значително сериозностьта и авторитетътъ на автора.

Н. А. Мушмовъ.

Gabriel Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-

Athos. Thèse pour le doctorat ès lettres. Paris, Leroux, 1916.

Предлагаемая книга, одна изъ самыхъ большихъ монографій по исторіи греко-восточнаго искусства: — LXIV + 714 страницъ текста, 670 рисунковъ, многочисленные и обширные указатели памятниковъ, сюжетовъ, библіографіи!

Послѣ выхода въ свѣтъ извѣстнаго альбома „Les monuments de Mistra" (1910), отъ г. Милье давно ждали изслѣдованія этихъ памятниковъ. Явившись отчасти „вмѣсто" этого изслѣдованія, и во всякомъ случаѣ представляя собой чрезвычайно разросшуюся часть его, — новая книга не исключаетъ, однако, по заявленію автора, выхода впослѣдствіи и отдѣльной работы о Мистрѣ.

Въ литературѣ вопроса книга г. М. заняла третье въ хронологическомъ порядкѣ мѣсто, послѣ устарѣвшаго теперь совершенно „L'Evangile", Rohault de Fleury, и „Евангелія", Покровскаго, за которымъ, хотя и съ оговорками, оставалось по многимъ вопросамъ послѣднее слово. Новая работа, однако, мало чѣмъ обязана своимъ предшественницамъ. Нѣкоторая близость, правда, чувствуется въ планѣ сочиненія, предпосылающаго изслѣдованію обзоръ рукописей, различающаго системы и циклы ихъ илюстрацій и пр., но далѣе сходство не распространяется. Книга Покровскаго была, дѣйствительно, при всѣхъ своихъ заслугахъ, „un inventaire plutôt q'une histoire", какъ говоритъ авторъ. Группы памятниковъ установливались по внѣшнимъ признакамъ, — росписи, скулптуры, эмали, иконы, составляли отдѣльныя группы, памятники Запада и Востока описывались отдѣльно, Евангелія, Псалтыри и др. также раздѣлялись. При этомъ задача ограничивалась описаніемъ перечисленныхъ сюжетовъ.

Планъ г. М. совершенно иной, и несравнимо болѣе совершенный. Онъ сначала беретъ весь кругъ евангельскихъ сюжетовъ въ цѣломъ и, установивъ существованіе различныхъ цикловъ Евангельскихъ изображеній, распредѣляетъ по нимъ памятники, причемъ уже по этому признаку ставитъ вопросъ о принадлежности ихъ къ различнымъ художественнымъ школамъ: — Византія и Востокъ, Аѳонъ и славянскія страны.

Затѣмъ, переходитъ къ отдѣльнымъ сюжетамъ (хотя, къ сожалѣнію, работа касается далеко не всѣхъ сюжетовъ, но только болѣе употребительныхъ) и, группируя все наличное количество памятниковъ сюжета по иконографическимъ признакамъ, возводитъ ихъ къ нѣсколькимъ первоисточникамъ, возникшимъ, по его положенію, въ различныхъ художественныхъ центрахъ на Востокѣ, въ Византіи, Македоніи, Критѣ и т. д

Въ слѣдующей книгѣ излагаются выводы, подводятся итоги и дается опытъ характеристики отдѣльныхъ школъ восточно - христіанской живописи.

Въ главѣ I-ой, — для „византійской" эпохи (XI—XIII в.), въ главѣ II-ой, — для 14-го вѣка (и слѣдующихъ).

Въ „Заключеніи", наконецъ, авторъ кратко формулируеть свои выводы, возвращаясь къ основной темѣ—живописи 14 и 15 вѣковъ.

Авторъ самъ въ предисловіи говоритъ о своемъ матеріалѣ и о своемъ методѣ. Матеріалъ этотъ громаденъ, едва-ли вообще когда-нибудь въ той-же области кѣмъ-нибудь было охвачено такое количество памятниковъ, не говоря уже о цѣломъ рядѣ впервые издающихся рисунковъ:—таковы каппадокійскія росписи, снятыя Жерфанніономъ, многочисленныя македонскія и сербскія росписи (снимки автора), живопись Трапезунда, Греціи, миніатюры (Laur. VI 23, Par. gr. 74, Petrop. 21, Par. Copte 13, Патмосскія, Hengstenberg'a, и мн. др.), частью неизвѣстныя, частью неизданныя; привлечены также снимки съ русскихъ, аѳонскихъ, кавказскихъ, палестинскихъ съ одной стороны, западныхъ—итальянскихъ, французскихъ и нѣмецкихъ, — романскихъ, готическихъ и ренессансныхъ иконъ, фресокъ, крестовъ, вратъ и пр., съ другой стороны.

Правда, есть и нѣкоторые пропуски. Авторъ самъ сожалѣетъ объ Эпирѣ и Молдовалахіи, какъ о terrae incognitae.

Любопытно, однако, что даже при этомъ не упомянута совершенно Болгарія, памятники которой остались автору совершенно неизвѣстными, между тѣмъ какъ они могли бы дать ему много интересныхъ и очень важныхъ данныхъ.

Если, дѣйствительно, авторъ почти неуязвимъ въ смыслѣ полноты матеріала, который у него былъ въ полѣ зрѣнія, то того-же совершенно нельзя сказать о его методѣ. Можно-ли по иконографіи (съ которой, впрочемъ, авторъ смѣшиваетъ и „композицію“ живописи) судить о самой живописи? Авторъ, сравнивая свою работу съ извѣстной „Иконографіей Богоматери“, Н. П. Кондакова, видитъ разницу въ томъ, что Кондаковъ разсматриваетъ не только „formes artistiques“, но и „contenu concret“ художественныхъ произведеній, онъ-же самъ считаетъ возможнымъ ограничиться одной иконографіей, которую называетъ „языкомъ“ религіознаго искусства, открывающимъ его „механизмъ и законы“. Словомъ, воскресаетъ опять старый споръ о томъ, что должно быть предметомъ исторіи искусства—„форма“ ли одна, или „содержаніе“ одновременно съ „формой“. Но дѣло только въ томъ, что авторъ подмѣнилъ „форму“—иконографіей, т. е. цѣлое—частью, такъ какъ подъ формой, какъ извѣстно, разумѣется не только иконографія, но и стиль, и колоритъ. Еслиже автору приходится просто ради ограниченія работы отказаться отъ вопросовъ стиля (р. VIII), то, повидимому, ему необходимо такъ-же ограничить и выводы, потому что весьма возможно, что то, что объединялось сходствомъ иконографіи можетъ оказаться несоединимымъ съ точки зрѣнія стиля и колорита; и наоборотъ различные иконографическіе переводы окажутся объединенными общностью колорита и стиля, и составятъ одну историческую группу.

Поэтому, поскольку вообще ставятся чисто иконографическія темы, задача ихъ, за рѣдкими исключеніями, можетъ быть только описательная (если при этомъ не рѣшаются другіе вопросы и не возникаютъ особыя условія, какъ, напр., въ иконографіи Богоматери, Христа), обязывающая, притомъ, къ особой осторожности, т. к. считается установленнымъ фактомъ, что никогда, даже въ самыя скудныя эпохи рабскаго копированія переводовъ не было, мастеръ всегда имѣлъ ихъ нѣсколько, и комбинировалъ или видоизмѣнялъ ихъ. А если такъ, то для историко-художественнаго анализа почти ничего не могутъ дать тѣ, подчасъ, мелочи иконографіи, которые отмѣчаются авторомъ, а самые выводы въ цѣломъ должны быть повѣрены съ точки зрѣнія хотя-бы еще стиля.

По поводу цикловъ иллюстрацій евангельскихъ сценъ г. М. приходитъ къ слѣдующимъ выводамъ. До 10 в. въ Каппадокіи, раньше въ другихъ мѣстахъ, преобладаетъ историческій порядокъ сценъ, потомъ, за счетъ чудесъ, выдвигаются Страсти. Потомъ особенное значеніе пріобрѣтаютъ „праздники“, въ долго (до 14 в.) колеблещемся числѣ и составѣ. И если „Востокъ“ (примѣры изъ Каппадокіи и Сербіи?) и позже останавливается главнымъ образомъ на Рождествѣ и Страстяхъ, то „византійскій“ циклъ 12 праздниковъ, сохраняя основныя событія жизни Христа, продолжаетъ этимъ первоначальную традицію. Циклъ застываетъ въ опредѣленныхъ формахъ, — и это стоитъ въ связи съ литургическо-символическими идеями Федора Андидскаго, Николая Кавасилы и имъ подобныхъ: если храмъ есть литургія. а литургія—жизненный путь Христа, то естественно возвращеніе живописцевъ къ его изображенію на стѣнахъ храма.

Въ росписяхъ 12 вѣка и позже Страсти и Воскресеніе располагаются особеннымъ образомъ, — послѣ праздниковъ и передъ чудесами, — эта система, какъ и нѣкоторыя другія еще болѣе спеціальныя отклоненія, вызваны вліяніемъ литургическихъ книгъ, служебниковъ.

Особенно ясно это становится въ церквахъ 14 вѣка, и позже. Что касается самихъ Страстей, то распространенный циклъ ихъ, находимый только

въ росписяхъ начиная съ 14 вѣка, — на Аѳонѣ слѣдуетъ сдержанной византійской традиціи, у славянъ (у сербовъ, у русскихъ даже съ 12 в.) — онъ болѣе широкъ, и болѣе останавливается на деталяхъ страданій Христа, слѣдуя примѣру „Востока".

Любопытенъ выборъ моментовъ Страстей въ особомъ, т. наз. „сокращенномъ" циклѣ ихъ, который получилъ наибольшее распространеніе. Здѣсь особенно чувствуется раздвоеніе: — сирійцы, — по апокриѳамъ, — избѣгая суда Каіаѳы, всегда вставляютъ Судъ Пилата, который отсутствуетъ неизмѣнно въ „вазантійскомъ" циклѣ. Рядъ другихъ фактовъ подтверждаетъ то же раздѣленіе.

Переходя затѣмъ къ отдѣльнымъ сюжетамъ, авторъ шагъ за шагомъ слѣдуетъ за развитіемъ иконографической темы наждаго изъ нихъ.

Здѣсь не мѣсто останавливаться на этой бисерной работѣ, занявшей сотни страницъ. Отмѣтимъ только эпизоды, между прочимъ то, что касается „славянско-македонской школы." Напримѣръ, въ Благовѣщеніи, авторъ считаетъ характерными отличіями славянской школы сцену у колодца (сирійскій мотивъ), и ангела въ далматикѣ. Иконографія Рождества разработана особенно подробно, композиція расчленена, разсмотрѣны отдѣльныя фигуры, (Б-ца, пастыри), составъ болѣе сложныхъ композиций. Авторъ утверждаетъ каппадокійское происхожденіе обычной реалистической позы Б. М, лежащей на боку. Затѣмъ, касаясь взаимоотношеній Балканъ, Аѳона и Италіи, пользующихся сходнымъ иконографическимъ типомъ, — признаетъ итальянское вліяніе въ этихъ областяхъ; но снова настаиваетъ на каппадокійскомъ общемъ источникѣ переводовъ (Б. М, пастушокъ—флейтистъ).

Въ иконографіи Крещенія автору удалось произвести нѣсколько большую дифференціацію, чѣмъ это дѣлалось до сихъ поръ. И здѣсь имъ установливается славянскій типъ, восходящій опять таки къ каппадокійско-сирійскимъ источникамъ. Не останавливаясь на Преображеніи, упомянемъ Воскресеніе Лазаря, гдѣ авторъ въ слав. шк. обнаруживаетъ черту западной композиціи, но и тутъ возвращаетъ ее Востоку, правда временъ Іоанна Златоуста. Та же школа, исходя отъ нѣкоторыхъ восточныхъ чертъ, создала самостоятельный типъ Входа въ Іерусалимъ; въ Тайной Вечери, — въ одномъ изъ двухъ варіантовъ (оба восходятъ къ Востоку), — осторожно слѣдуетъ за итальянцами (Христосъ въ серединѣ, ученики вокругъ стола). Иконографія Умовенія ногъ, Отреченія Петра, Поцѣлуя Іуды въ 14 в. цѣликомъ стоятъ на восточно-византійской почвѣ, и только изрѣдка въ деталяхъ встрѣчаются западныя черты. Въ Распятіи, которымъ авторъ занимается особенно детально, — всѣ разнообразнѣйшіе переводы, за исключеніемъ незначительныхъ мелочей и позднихъ композицій, восходятъ къ восточнымъ и византійскимъ оригиналамъ. Даже, повидимому, и такіе, считавшіеся итальянскими, положенія, какъ Б-ца, лишающаяся силъ (ораторій Іоанна и Петра въ Римѣ, VIII в. и фреска Тагхаръ въ Каппадокіи, XIII в.). Также точно поступаютъ и славяне 14 и сл. вѣковъ, соприкасаясь только въ слабой степени съ итальянскими формами, и вырабатывая свой собственный типъ. Снятіе со креста, сложившись на востокѣ, было въ 14 в. чрезвычайно близко къ итальянскимъ, но явныя заимствованія съ запада открываются только на Аѳонѣ 16 вѣка. Въ Pietá уже въ 14 в. въ славянской школѣ появляются итальянскія вліянія; наконецъ, въ Воскресеніи славяне слѣдовали, при извѣстномъ западномъ вліяніи, все же гораздо болѣе восточнымъ образцамъ.

Съ выводами относительно происхожденія иконографіи этихъ отдѣльныхъ сюжетовъ, присоединяя къ нимъ по временамъ отдѣльные небольшіе экскурсы въ область иконографіи же, но другихъ, болѣе спеціальныхъ сценъ, авторъ обращается къ *характеристикѣ школъ*.

Чтобы поставить на твердое основаніе изученіе 14-го вѣка, онъ возвращается къ древности. Издавна борятся

двѣ традиціи — античная и восточная, нѣкоторыя миніатюры и живопись Малой Азіи слѣдуютъ послѣдней (развившейся въ VI — X в.); сама Византія обновляетъ къ XI вѣку свои эллинистическія основы, которыхъ она, вѣроятно, никогда и не покидала. Между 4 и 5 вѣкомъ, по образцу античныхъ свитковъ, сложились подробнѣйшіе повѣствовательные циклы евангельскихъ сюжетовъ, о которыхъ можно получить представленіе по рукописямъ XI в. (Laur. VI 23 и Par. gr. 74). Эти рукописи для времени до 14 в. ставятся во главу угла; устанавливается ихъ связь съ извѣстными древними описаніями мозаикъ к-польской церкви Апостоловъ и Эдесской, св. Сергія. Общіе первой изъ нихъ и Laur. VI 23 переживанія эллинизма исходятъ изъ Александрійскаго центра; Par. gr. 74 и др. составляютъ другую группу, съ центромъ въ Антіохіи (?) (по близости къ памятникамъ, происходящимъ изъ ю. в. угла Средиземнаго моря или считающимися таковыми).

Католическій западъ жилъ тѣми же сирійско-палестинскими источниками, перешедшими черезъ Южную Италію въ греческихъ рукописяхъ 9—10 вѣка, иллюстрированныхъ въ Палестинѣ. Этими же формами проникнуты карловингскія и оттоновскія миніатюры. Также и въ „византійскую" (XI—XIII в.) эпоху образцы по прежнему преобладаютъ палестинскіе. Именно этой традиціи многимъ обязанъ и Дуччіо.

Недавно сравнительно поднятому вопросу о роли духовной драмы въ развитіи иконографіи посвящена особая глава. Авторъ отрицаетъ въ цѣломъ теорію Mâle'я для Италіи 13—14 в., признавая ея справедливость для 15 вѣка во Франціи. Что же касается православнаго востока, то драма не развилась въ немъ никогда, а его діалогическія гомеліи, никогда не вышедшія за предѣлы церковной службы, не оказали на искусство другого вліянія, кромѣ появленія (?) нѣсколькихъ композицій. (Впрочемъ, эти же гомеліи оказали извѣстное вліяніе на т. наз. „Размышленія, Бонавентуры, въ Италіи).

Положенія Вебера, доказывающаго происхожденіе нѣкоторыхъ иконографическихъ деталей (свв. Женъ у гроба, Суда Пилата) отъ итальянской драмы оказиваются ложными, и сюжеты эти находятъ себѣ первоисточники и аналогіи на Востокѣ. Въ то же время полувосточныя „Размышленія" даютъ — раньше мистерій — несравненно болѣе богатый художественный матеріалъ. Такимъ образомъ Италія оказывается одновременно подъ двоякимъ вліяніемъ Востока — его литературныхъ и его художественныхъ формъ.

Причина же параллельнаго развитія въ Италіи, и мистерій, и подробнаго „повѣствовательного цикла" лежитъ просто „въ духѣ времени", въ связи съ современнымъ теченіемъ богословской мысли.

По всему, однако, судя, интересный вопросъ взаимотношеній драмы и живописи въ раннемъ Ренессансѣ не стоитъ еще на твердомъ основаніи, и для рѣшенія потребуетъ большихъ и серьезныхъ работъ.

Чрезвычайно важна слѣдующая глава, посвященная 14 вѣку, важна особенно потому, что авторъ, извѣстный уже своей большой статьей, посвященной тому же предмету въ Hist. de l'art, A. Michel'я, — въ настоящей работѣ значительно измѣняетъ или расширяетъ свою точку зрѣнія. Тогда — г. М. подобно Ш. Дилю и др., приписывалъ весь „Расцвѣтъ" 14 вѣка — константинопольскому „Ренессансу Палеологовъ", — теперь же, — съ первыхъ словъ помянувъ, съ одной стороны работы Н. Кондакова и Н. Лихачева, а съ другой І. Стржиговскаго и Баумштарка, — считаетъ невозможнымъ объяснять искуство 14 вѣка у византійцевъ и славянъ безъ разсмотрѣнія двухъ факторовъ, — Востока и Италіи, не забывая, однако, о византійской столичной традиціи, „творческомъ геніи, вернувшемся въ Византію Палеологовъ". (Такъ что константинопольскіе мастера могли „обновлять" свое искусство въ томъ же направленіи, какъ и итальянцы, независимо отъ нихъ).

Но пока роль именно этого к-польскаго центра менѣе всего поддается

учету, а потому авторъ, ограничиваясь иконографіей Евангелія, ставитъ только вопросъ „о заимствованіяхъ, которыми обогатилась византійская традиція 14 вѣка", различая ихъ по областямъ.

1. *Македонская* школа, въ которую авторъ включаетъ сербскіе, македонскіе и греческіе (и отчасти русскіе) памятники 14—15 вѣка. Однимъ изъ основаній для этого „смѣшенія" является сходство нѣкоторыхъ греческихъ и славянскихъ росписей, но главнымъ образомъ, предполагаемая одинаковой (а именно въ большинствѣ случаевъ греческой), національность мастеровъ (?)

При этомъ авторъ основывается въ данномъ вопросѣ и на надписяхъ: греческія надписи — мастера греки, славяскія — славяне (впрочемъ, оказывается, и тутъ не всегда, т. к. извѣстны „частыя переписыванія!"). Между тѣмъ несомнѣнно, и столько разъ было установлено, что этимъ критеріемъ пользоваться нельзя, потому что греческія надписи употребляли и славяне, и грузины, и армяне и др.! Также точно не вѣрно, что и въ Россіи работа грековъ устанавливается „еще яснѣе", потому что подъ лѣтописными „гречинами" и „греками",расписывавшими въ 14 вѣкѣ храмы Новгорода и Москвы, далеко не всегда слѣдуетъ подразумѣвать дѣйствительно грековъ, какъ подъ „корсунскими" работами — предметы корсунскаго происхожденія.

Во всякомъ случаѣ, русскую живопись 14 в. авторъ тоже включаетъ въ сферу „македонской" школы.

Эта школа слагалась, во первыхъ, подъ вліяніемъ Востока. Съ одной стороны — излюбленные фризы, восходящіе къ александрійскимъ ротуламъ (въ противоположность критско-аѳонскимъ „портретамъ" и „картинамъ"),съ другой — каппадокійское происхожденіе ряда иконографическихъ переводовъ, напр. Предательства Іуды, Снятіе со Креста, Христа, ведомаго на Голгоѳу, Суда Пилата, Невѣрія Ѳомы, и др. Тѣмъ не менѣе роль Востока вполнѣ ограничена.

Второй факторъ — копированіе древнихъ рукописей; причемъ въ этомъ движеніи выдающаяся роль принадлежитъ Константинополю, бывшему въ 14 вѣкѣ центромъ миніатюрныхъ мастерскихъ. Вышедшія оттуда миніатюры Par. gr. 54 и Ivr. 5, также какъ и сходныя съ ними мозаики Кахріэ-Джами, — во многомъ сходны съ македоно-сербскими росписами, копируя, притомъ, за малыми исключеніями, циклы типа извѣстной Laur. VI. 23, т. е. циклы „александрійскаго" происхожденія.

Наконецъ, третій факторъ — вліянія Италіи. Признавая въ общей формѣ „ближайшее родство" между Балканами и Италіей въ 14 вѣкѣ, и указывая на цѣлый рядъ подтверждающихъ это фактовъ изъ области иконографіи, какъ напр., — Марія цѣлуетъ Младенца, въ Рождествѣ, ласкаетъ лицо Христа, въ Pietà, падаетъ у подножія креста, въ Распятіи, и т. д. — авторъ, однако, устанавливаетъ, что всегда изъ западнаго искусства заимствуютъ съ большой осторожностью, — смягчая складки, утончая черты и т. д, но не колебля „основного типа" византійскихъ образцовъ. Къ такимъ же выводамъ приходитъ авторъ при сопоставленіи балканской живописи съ Дуччіо, выходя при этомъ явно за предѣлы иконографіи, и касаясь уже вопросовъ стиля. Нужно сказать, что именно „итальянскій" вопросъ разработанъ хуже всего, и это особенно подтверждаетъ несовершенство иконографическго метода. Дѣйствительно, оперируя только съ иконографическими фактами, никакъ нельзя выяснить существа взаимотношеній Востока и Италіи, которыя раскрываются только стилистическимъ анализомъ.

Вторую школу 14 в. авторъ называетъ *Критской*, хотя, по правдѣ сказать, памятники ея относятся не къ 14, а къ 16—17 вѣкамъ (извѣстно даже, что на самомъ Критѣ многочисленныя росписи 14 вѣка коренным образомъ отличаются отъ „критскихъ" памятниковъ послѣдующаго времени на томъ же Критѣ, Аѳонѣ и въ др. мѣстахъ).

Авторъ и самъ выдѣляетъ Панселина и аѳонскія росписи 14—15 вв. (собственно несохранившіяся!?) въ отдѣльную группу, которую относитъ къ пер-

вой „македонской“ школѣ. Что же касается самой „критской“ школы, то характеристика ея, сравнительно, напр. съ предыдущей — бѣдна и сумбурна. Авторъ не вполнѣ согласенъ съ „итало-венеціанской“ теоріей Кондакова-Лихачева, считая, что т. наз. итало-критскіе памятники не достаточно классифицированы, и предлагаетъ перенести ихъ изъ 14-го ближе къ 16-му вѣку, но въ то же время готовъ признать чрезвычайныя заимствованія изъ Венеціи и вообще изъ Италіи аѳонскихъ критянъ, и приписать эту работу венеціанскимъ грекамъ. Далѣе, онъ признаетъ въ тѣхъ же росписяхъ также копированіе древнихъ византійскихъ, преимущественно каппадокійскихъ переводовъ, и считаетъ Критъ передаточнымъ пунктомъ между Венеціей и Каппадокіей, даже Грузіей и т. д. Но, въ результатѣ, по всему этому, отличить „македонскую“ и „критскую“ школы не представляется возможнымъ. Только ниже, по поводу Мистры, авторъ, отмѣчаетъ — „сохраненіе византійской элегантности“ въ качествѣ существенной особенности критской живописи (но опятъ таки не на Аѳонѣ!).

Въ Мистрѣ—та-же вѣтвь представлена росписью Периблепты (конецъ 14—нач. 15 в.), въ Россіи—росписями 15—16 вѣка. И тутъ и тамъ „критская“ манера идетъ независимо отъ Аѳона, соблюдая „идеалъ благородства, сохраненный Византіей отъ антика“. Живопись же Мистры, вообще, выдѣляется близостью къ палестинскимъ переводамъ, особенно въ ц. Метрополіи.

Въ заключеніи авторъ резюмируетъ — „14 и 15 вѣкъ развиваютъ композиціи, интерпретируя повѣствовательные и восточные циклы древнѣе X вѣка. Дудженто—они обязаны обогатившейся и болѣе живой иконографіей, созданной сотрудничествомъ грековъ и итальянцевъ. Двѣ школы—македонская,—болѣе открытая вліяніямъ Востока и Италіи, и критская, болѣе вѣрная византійскому идеализму,—руководятъ художественнымъ движеніемъ!“ Славянамъ въ резюмэ, къ сожалѣнію, мѣста не нашлось! И это, несмотря на то, что не менѣе половины, (и притомъ наиболѣе существенныхъ) памятниковъ 14 вѣка—славянскихъ!

Не имѣя возможности входить во всѣ детали громаднаго труда г. Милье, возбуждающаго множество различнѣйшихъ вопросовъ, и скорѣе указавъ на его основныя положенія, чѣмъ разсмотрѣвъ его по существу, мы не можемъ не привѣтствовать этого новаго пересмотра всего иконографическаго матеріала евангельскихъ сюжетовъ, пересмотра—впервые съ научной постановкой вопроса—, затрагивающаго весь безмѣрно увеличившійся матеріалъ, и особенно—и также впервые—съ такой опредѣленностью поставленную проблему „живописныхъ школъ“ на почвѣ восточно-христіанскаго искусства.

Нечего и говорить, что къ громадному иллюстраціонному матеріалу книги будетъ постоянно прибѣгать всякій занимающійся вопросами средневѣковой живописи.

А. Грабаръ.

Д. В. Айналовъ. Византійская живопись XIV столѣтія. Записки Классическаго Отдѣленія Русскаго Археологическаго Общества. IX. Петроградъ. 1917 (стр. 62—230, табл. I—XXXVII).

Эту книгу особенно любопытно поставить рядомъ съ предыдущей. Почти одновременно увидѣвъ свѣтъ и касаясь той-же темы, онѣ на ряду съ нѣсколькими новыми мелкими работами (преимущественно изданіями отдѣльныхъ памятниковъ) свидѣтельствуютъ о томъ интересѣ, который возбуждаетъ въ послѣдніе годы 14 вѣкъ въ наукѣ исторіи византійскаго искусства, идущей постепенно впередъ отъ болѣе древнихъ къ послѣдующимъ эпохамъ.

Кромѣ того, эти двѣ книги—не считая главы о 14 вѣкѣ въ Manuel'ѣ Diehl'я и статьи Милье въ „Исторіи“, Мишеля—единственныя, кажется, попытки подвести нѣкоторые итоги для восточно-христіанской живописи 14 вѣка въ ея цѣломъ. При этомъ, однако, Милье исходитъ отъ иконографіи, Айналовъ—отъ стиля; цѣль Милье—установить составъ и происхожденіе *темъ* 14 вѣка,

цѣль Айналова—выяснить самыя формы этой живописи въ предѣлахъ данныхъ темъ (почти не касаясь иконографіи). И тотъ и другой стремятся главнымъ образомъ къ рѣшенію задачъ о происхожденіи, о движеніи художественныхъ формъ въ 14 вѣкѣ,—но выводъ Милье въ этомъ смыслѣ неопредѣленъ, — и „Востокъ", и Италія, и самовозрожденіе, выводъ-же Айналова одинъ—только Италія.

Въ результатѣ—перечень иконографическихъ темъ 14 вѣка, добытый изслѣдованіемъ Милье, даетъ очень мало для пониманія самаго искусства эпохи; анализъ-же стиля отдѣльной фигуры, пейзажа, декоративныхъ архитектуръ, строенія композиціи—все то, чего касается Айналовъ—напротивъ дѣйствительно вводятъ въ новую живопись.

По Айналову, въ основѣ ея лежитъ „новый художественный замыселъ". Онъ ведетъ, во-первыхъ, къ перерожденію „византійской" композиціи. Византійская традиція, несмотря на всю свою цѣпкость, подновляемая при этомъ постоянно копированіемъ миніатюръ лучшей поры, перерабатывается подъ вліяніемъ готико-романскихъ формъ. Той-же передѣлкѣ въ романо-готическомъ духѣ подвергается и отдѣльная фигура, пріобрѣтающая совершенно новый стиль. Въ то-же время перемѣны происходятъ и въ изображеніяхъ ландшафта и архитектуръ. Слѣдуя общему натуралистическому движенію въ этой области въ Италіи, пейзажи разнообразятся и усложняются, но въ тоже время на нихъ сказывается еще традиціонно-византійская манера (въ противность итальянской), копированіе не природы (какъ въ тоже время въ Италіи), а другихъ художественныхъ памятниковъ, приведшее къ ненатуральному схематизму.

Такимъ образомъ, двоякимъ путемъ, путемъ введенія новыхъ элементовъ съ одной стороны, и переработки старыхъ формъ съ другой, — византійская живопись перерождается въ духѣ итальянскихъ художественныхъ формъ 13—14 вѣковъ. Что-же это за формы? Это т. наз. „maniera graeca", манера итальянскаго треченто, сплавъ формъ романскихъ, готическихъ и итало-готическихъ, сложившихся въ Пизѣ, Сіенѣ и Флоренціи, всѣхъ вмѣстѣ внесенныхъ на почву византійскаго искусства и развивающихся на его фонѣ.

Въ области композиціи, — важнѣе всего созданіе плоскостнаго „безъ перспективной глубины ландшафта, разорвавшаго съ византійско-эллинистической традиціей иллюзіонистической раскраски горъ и скалъ, передающей воздушную перспективу". Авторъ называетъ такой пейзажъ—не совсѣмъ м. б. удачно — „натуралистическимъ".

Горы, пріобрѣвшія особенный видъ ступенчатыхъ скалъ, ввидѣ кулисообразныхъ каменныхъ глыбъ, б. ч. поднимающихся съ задней линіи почвы,— окрашены въ однообразный „натуральный" тонъ. Значительный успѣхъ, при этомъ дѣлаетъ линейная перспектива. Этотъ пейзажъ—отраженіе того пониманія ландшафта, который появился въ Италіи значительно раньше и описывается въ извѣстномъ „Руководствѣ", Ченнино Ченнини.

Тоже усиленіе перспективной правильности въ необычайно развившемся *архитектурномъ* пейзажѣ, такъ-же развертывающемся за линіей почвы, и такъ-же открывающаго не далекія перспективы, а незначительную глубину плоскостной живописи.

Все это точно также во всемъ совпадаетъ съ Ченнино Ченнини. Въ обоихъ ландшафтахъ очень характерно поглощеніе фигуры пейзажемъ, который въ противовѣсъ византійскому, начинаетъ играть новую, очень замѣтную роль въ композиціи. Пейзажъ этотъ по существу тотъ-же, что и у Джіотто, только угловатѣй и схематичнѣй его.

Появляются совершенно новыя фигуры, какъ напримѣръ, женскія фигуры въ особыхъ покрывалахъ, завязанныхъ на головѣ узломъ (м. пр. въ фрескѣ 15 в. въ Боянѣ, Введеніе), прототипы которыхъ оказываются въ романо-готическихъ памятникахъ 13 в.

Или еще—фигуры, построенныя въ готическомъ изломѣ тѣла, какъ напр.,

пляшущая Иродіада въ мозаикѣ соб. Марка Венеціанскаго, и мн. др.

Или—сидящіе ангелы въ мозаикѣ купола крещальни того-же собора, ближе всего идущіе къ сидящимъ аллегоріямъ Палаццо Публико и Испанской Капеллы; или,—ангелы, слетающіе en face (тамъ-же), какъ въ западныхъ рукописяхъ и у Джіотто въ Ассизи; или—Богородица, падающая на руки женщинъ у креста (примѣры болѣе древняго употребленія этого мотива въ восточной живописи, указанные Милье, вѣрны, но не колеблятъ положенія Айналова, т. к. новъ въ 14 в. не мотивъ, а именно данныя его формы,—Богородицу не поддерживаютъ, а она падаетъ на руки стоящихъ съ ней рядомъ (Бѣлгр. Псалт., Ватопеди, врата г. Александрова, ик. Музея Алекс. III) и т. д. и т. д.

Однако, нѣкоторыя „западныя" фигуры таковыми не оказываются, напр. —„фигуры съ перекрещенными ногами" (ср. хотя-бы мозаическаго Евангелиста XI—XII в. въ Кіево-Софійскомъ соборѣ), или „символы 4-хъ Евангелистовъ" (сербск. Мюнх. Псалт.), которые находятся даже въ болгарской Бачковской росписи 12 вѣка, и пр. Затѣмъ, — въ архитектурахъ появляются романскія двойныя окна.

Едва-ли, однако, можно съ увѣренностью включить въ число западныхъ новшествъ — шашечный полъ и нимбы на извѣстномъ флорентійскомъ складнѣ (который авторъ относитъ къ 14в., вм. обычной датировки—12 в.), мотивъ (крины и ромбики въ косой рѣшеткѣ) столь распространенный, напр., въ болгарскихъ фрескахъ 13 в. и др., и, какъ указываетъ авторъ самъ, — на эмалевыхъ вѣнчикахъ, вывезенныхъ въ 1204 г. изъ Константинополя въ Венецію, или, можно прибавить, на Охридской иконѣ 12 в. Весьма вѣроятно, что имѣя ввиду, между прочимъ, и этотъ самый орнаментъ, слѣдуетъ отнести складень къ 12—13 вѣку.

Отдѣльная фигура также перерабатывается. Она становится выше и стройнѣй, часто принимаетъ романо-готическую сигмовидную форму (голова въ одну, ноги въ другую сторону), ея локти заостряются, готическими узловатыми сочлененіями связываются тонкія ноги и руки, наконецъ, фигура пріобрѣтаетъ рельефъ, строится перспективно, — это находитъ себѣ выраженіе прежде всего въ разработкѣ складокъ, которыя къ тому-же умножаются и становятся безпокойными, ломаются острыми углами по образцу итало-готическихъ фигуръ. У одеждъ особенно разрастается развѣвающійся конецъ плаща. Этотъ „конецъ", мало-по-малу увеличиваясь, начинаетъ играть роль самостоятельнаго красочнаго пятна, по размѣрамъ иногда равнаго фигурѣ. Для его происхожденія важны карловингскія и романскія миніатюры, которыя задолго предваряютъ его появленіе въ Византіи и Венеціи. Какъ эти „концы", такъ и одежды цѣлыхъ фигуръ любопытны еще новымъ примѣненіемъ опредѣленной „точки зрѣнія" (точно также, какъ и въ архитектурахъ фона), предполагающей зрителя *выше* или *ниже* фигуры („повышенной" или „пониженной",—точно то-же у Ченнини). Послѣдній случай и даетъ особенный эффектъ, когда изображается внутренняя часть колоколообразнаго „конца" развѣвающейся одежды, (впрочемъ, изрѣдка встрѣчается и раньше!) или внутренняя сторона одежды у подола, передаваемаго перспективно.

Въ этой новой манерѣ сдѣланы два основныхъ памятника, — мозаики Константинопольской Кахріэ-Джами съ одной стороны, мозаики притвора и крещальни собора св. Марка въ Венеціи, —съ другой стороны. Сходны,—и новая система декораціи куполовъ (композиціи — фризомъ вокругъ купола) и орнаментика (подобная работѣ римскихъ „косматовъ"), и композиція, и стиль, и детали фигуръ. Почти всѣ выводы авторъ почерпаетъ изъ анализа этихъ памятниковъ, привлекая другіе только для рѣшенія вопроса о Константинопольской школѣ, изъ мастерскихъ которой вышли мозаики Кахріэ, и для болѣе детальныхъ замѣчаній.

И можетъ быть, въ этомъ ограниченіи, особенно, „итальянскаго" мате-

ріала, авторъ дѣлаетъ наибольшую неосторожность. Роль Венеціи, какъ центра „византійствующей" Италіи, въ вопросахъ связей съ Востокомъ, неоспорима, но, также, напр., важны, и югъ Италіи, давнишній очагъ греческаго православія и искусства, и центръ Италіи съ его полуитальянскими—полугреческими живописными школами (авторъ самъ-же упоминаетъ по поводу орнамента—косматовъ).

Въ то-же время авторъ сознательно ограничиваетъ и объемъ восточныхъ памятниковъ. И хотя намъ лично достовѣрно извѣстно, что, напр., весь комплексъ памятниковъ Мистры оставленъ въ сторонѣ исключительно изъ соображеній профессіональной этики (чтобы доставить возможность г. Милье, издавшему ихъ, интерпретировать ихъ первому), но намъ представляется совершенно невозможнымъ обходить молчаніемъ эту наибольшую, пожалуй, групу достовѣрно принадлежащихъ 14 вѣку росписей въ то время, когда относительно большинства другихъ памятниковъ приходится еще доказывать ихъ принадлежность къ этой эпохѣ. Живопись Мистры, современная Кахріэ, и въ общихъ чертахъ съ ней сходная, тѣмъ не менѣе несомнѣнно отъ нея во многомъ отличается, и неминуемо должна навести на нѣкоторыя дополненія, если не поправки, въ выводахъ автора. Пришлось-бы вѣроятно и здѣсь признать нѣкоторыя „отклоненія" (или вѣрнѣе признаки національной или мѣстной школы) отъ Константинопольской школы, какъ авторъ признаетъ ихъ въ русской живописи 14 в., гдѣ романо готическіе признаки выступаютъ сильнѣе, гдѣ связи съ западомъ чувствуются болѣе.

Нельзя при этомъ не вспомнить, что самому автору принадлежитъ, собственно, заслуга научнаго „открытія" всей группы новгородскихъ росписей 14 в. (считавшихся прежде частью болѣе поздними, и во всякомъ случаѣ впервые изданными его учениками), точно также, какъ въ этой книгѣ первый опытъ ихъ растолкованія.

Въ концѣ,—выходя изъ темы, авторъ бросаетъ взглядъ и на послѣдующіе пути восточной живописи. Византійское искусство въ 14 в. отчасти усвоило формы Итальянскаго Возрожденія, оживляясь не подражаніемъ природѣ, а приближеніемъ къ *произведеніямъ* западнаго искусства, которыя вносились въ него на одинаковыхъ правахъ съ заимствованіями изъ *своего* древняго прошлаго.

Вотъ почему очень часто, наряду съ большей естественностью движенія фигуръ, является полное неумѣніе расположить ихъ среди новыхъ формъ ландшафта, наряду съ новой перспективой, навсегда остается обратная. „Манера" постепенно превратилась въ шаблонъ, часто преувеличивающій даже ея основныя формы, прошедшій черезъ всѣ „стадіи омертвѣнія" и окончательно выродившійся въ 16—17 ст. Правда, позже новый наплывъ формъ поздняго Возрожденія нахлынулъ на эту живопись, но и здѣсь повторилось то-же „подражаніе", которое отвергла строгая аѳонская живопись, застывшая на формахъ предыдущаго времени.

Изслѣдованіе въ цѣломъ страдаетъ, пожалуй, отсутствіемъ того, что такъ поражаетъ и нѣсколько утомляетъ даже у Милье — кропотливой мелочности. Тѣмъ интереснѣй, зато постановка вопросовъ, и нѣтъ сомнѣнія, что наука пойдетъ именно въ томъ направленіи—какъ въ смыслѣ метода, такъ и въ смыслѣ содержанія,—которое дано въ книгѣ Айналова.

А. Грабаръ.

Библиография

Баласчевъ, Г. Укрѣпителнитѣ работи на старобългарската войска. Минало III, кн. 10 часть I. София 1918, 44 стр. 8⁰.

— Бѣлѣжки върху изкуството въ българскитѣ земи прѣзъ срѣднитѣ и понови вѣкове. Минало III, кн. 10 часть II. София 1920, 48 стр. 8⁰ съ 7 образа. Гл. рецензията за тая книга въ в. Зора бр. 343 отъ 7.VII.1920.

Бончевъ, Г. Старото рударство въ България и Македония. Спис. на Акад. XIX, клонъ природо матем. IX,1920, 1—48.

Weber, W. Das Kronosfest von Durostorum. Arch. f. Religionswiss. XIX 316—341.

Wilamowitz-Möllendorff, U. von, Die Balkanvölker. Die neue Rundschau 1918, Januar, 95—107.

Георгиевъ, Й. попъ, и Шишковъ, Ст Н. Българитѣ въ Сѣрското поле. Издирвания и документи съ приложение на 2 факсимилета и 1 карта. Пловдивъ 1918, 88 стр. 4⁰.

Георгиевъ Матей. Възраждането на София. София 1920, 104 стр. 8⁰.

Diehl, Ch. Histoire de l'Empire byz ntin. Paris, Picard, 1919.

Енчевъ-Видю, Ив. Стари и нови паметници въ Добруджа. Художествено-етнографически етюдъ. София 1918, 194 стр. 4⁰. — Разглежда въ разнитѣ отдѣли 1) домъ, 2) трудъ, 3) облѣкло и туалетъ, 4) нрави, обичаи и обряди, 5) храмъ и 6) гробища.

Захариевъ, Й. Кюстендилско крайще. Сб. за нар. умотв. XXXII, София 1918, 654 стр. 8⁰ съ 69 черни, 4 трицвѣтни таблици и една карта. — На стр. 6—14 говори върху историята на тази область и нейнитѣ старини.

Златарски, В. Н. История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Томъ I: Първо българско царство. Часть I: Епоха на хунно-българското надмощие (679—852 г.). София 1918, 486 стр. гол. 8⁰. Издание на Бълг. Акад. на наукитѣ.

— Историко-политическа сѫдба на Добруджа. Сборн. Добруджа, изд. отъ Съюза на бълг. учени, писатели и художници, София 1918, 43—68.

Slatarski, Prof. W. N. Geschichte der Bulgaren. I. Teil: von der Gründung des bulg. Reiches bis zur Türkenzeit (679—1396). Bulg. Bibl. hrsg. von Prof. G. Weigand, Bd. V. Leipzig 1918, X+182 стр. 8⁰ съ 9 образа и 10 карти.

Иширковъ А. Западна Тракия и договорътъ за миръ въ Ньойи (Географ. библ. № 1). София 1920, 68 стр. 8⁰ съ една карта.

Ivanoff, J. La Région de Cavalla Berne, Librairie Académique 1918, 80 p. in-8⁰, avec une carte ethnographique en couleurs. — Авторътъ на тая книга си е далъ за задача да освѣтли сегашния етнографски съставъ на разноплѣменното население въ юго-източна Македония, въ тъй наречената Кавалска область, дѣто живѣятъ: турци, българи, гърци, гагаузи и др. За тая цѣль, той прослѣдява колонизирането на гърцитѣ въ тая страна край морето, заселването на българитѣ, на гагаузитѣ, нахлуването на турцитѣ прѣзъ XIV в. и станалитѣ вслѣдствие на това етнографски и вѣрски промѣни, говори за расовата и културна борба между гърци и българи и дава статистика на народноститѣ въ навечерието на балканскитѣ войни.

— Les Bulgares devant le Congrès de la Paix. Documents historiques, ethnographiques et diplomatiques avec 4 cartes en couleurs. 2ᵉ édition augmentée. Berne, Librairie Académique 1919, 304 p. in 8⁰. Въ това капитално съчинение, дѣто

сѫ изложени историческитѣ, етнографски и международни права на българския народъ въ земитѣ, които той населява днесъ, за четцитѣ на нашитѣ Извѣстия особно интересни сѫ страницитѣ, които засѣгатъ вѣрата и религиозния животъ на българина, българската литература и народна поезия, българското национално изкуство и др.

Кацаровъ, Г. И. Изъ старата история на Македония. Развитие I 1918, 330—333. — Отнася се главно до войнитѣ на римлянитѣ съ Филипа V.

— Келтитѣ въ стара Тракия и Македония. Спис. на акад. XVIII, клонъ ист.-филол. X, 1919, 41—80. — Слѣдъ като описва политическото състояние на Македония и Тракия слѣдъ смъртьта на Александра Велики, авторътъ разглежда подробно заселването на келтски племена въ тѣзи двѣ области.

— Елинизъмътъ въ стара Тракия и Македония. Годишникъ на Соф. унив. XIII—XIV. — Сказка, четена въ общо събрание на Археол. и Географ. дружества въ София на 1 февр. 1920. Като хвърля кратъкъ погледъ върху развитието на елинската култура изобщо, авторътъ прослѣдява нейното проникване въ Тракия и Македония и изтъква влиянието, което тя е упражнила върху мѣстната култура.

— Приноси къмъ историята на древностьта. Часть I. София 1920, IV+144 стр. 8⁰. — Съдържа 13 отдѣлни статии, печатани отъ автора по-рано въ разни списания.

— Археологично историческото значение на българскитѣ земи. Слънце II 1920, 214—222.

Kazarow, G. I. Zur Archeologie Thrakiens. Arch. Anzeiger 1918, 3—63. — Пѫтни бѣлѣжки отъ врѣме на войната (лѣтото 1917) върху Шаплѫ-дере (Mesambria?), Ялѫ дере (Stryme?), Маронuя, Дикили ташъ (Drys?), Макри (Serreion), Лѫджа-кьой (Traianopolis), Еносъ и Фере.

— Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Prähist. Zeitschr. X 1918, 181—184. — Прѣдисторически находки отъ околностьта на Макри.

— Kleine Funde aus Bulgarien. Jahreshefte des österreich. arch. Inst. XIX—XX 1919, Beibl. 43—50. — Оброчни релиефи на тракийския конникъ, Диони а и Митра.

Костовъ, Л. Българско народно художествено творчество. Сборн. въ честь на проф. Ив. Д. Шишмановъ, София 1920 стр. 121—128.

Kubitschek, W. Zum Denarfund aus Nordbulgarien. Numism. Zeitschr. Wien LI 1918, стр. 42.

— Moesische Münzen der Wiener Universitätssammlung. Numism Zeitschr. N. F. X 174—176, XI 231.

Mehlis, Chr. Thrakisch-illyrsches Volkstum im vorgeschichtlichen Süddeutschland. Petermanns Mitteil. Jahrg. 63, 1917, 329 — 333.

Menghin, O. Die archäologische Kartographie am nördlichen Balkan. Anthropos XII—XIII, 1917/18, стр. 1069—1084.

— Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien. Prähist. Zeitschr. XI—XII, 1919/20, стр. 197—202.

Millet, G. L'école grecque dans l'architecture byzantine. Paris, Leroux 1916, XXVIII+330 стр. 8⁰. — Засѣга и църковнитѣ постройки въ Македония и Месемврия.

— Recherches sur l'iconographie de l'évangile au XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos. Paris, Fontemoing 1916, LXIV+810 стр. 8⁰ съ 670 образа. — Твърдѣ важно за изучването на църковната фрескова живопись, макаръ нейнитѣ паметници въ България да не се засѣгатъ. На „македонската“ школа е посветена специална глава. Гл по-горѣ стр. 160 сл.

Милетичъ, Л. Исторически и художествени паметници въ манастира Св. Иванъ Бигоръ (Дебърско). Спис. на

Акад. XVI, клонъ ист.-филол. IX, 1918, 1—34 съ 19 образа.

— Изъ единъ поменикъ на манастира Прѣчиста (Кичевско). Пакъ тамъ X 1919, 31—40.

Мутафчиевъ, П. Рапортъ върху изучванията въ Батощово и Градница, Севлиевско. Годишникъ на Нар. Археол. Музей I 1920, 76—84.

— Рапортъ върху изучванията на старопланинскитѣ монастири отъ Искърския проломъ до Троянъ. Пакъ тамъ 85—90.

Мушмовъ, Н. Единъ скитски царь, неизвѣстенъ до сега. Миръ бр. 5326, 1918.

— Една находка на български и ромънски монети при Силистра. Миръ бр. 5331, 1918.

— Една находка на македонски монети при с. Христосъ, Сѣрско. Миръ бр. 5353, 1918.

— Една находка на сребърни римски монети при Русе. Миръ бр. 5363, 1918.

— Нови находки на старини и монети при с. Тополяне, Сѣрско. Миръ бр. 5380, 1918.

— Една находка на златни монети при с. Дейковци, Скопско. Миръ брой 5535, 1918.

— Новооткрити сребърни старини при с. Галиче, Орѣховско. Миръ брой 5612, 1919.

— Нови български монети въ Народния Музей. Миръ бр. 5669, 1919.

— Една находка на монети отъ Сердика въ с. Бояна, Софийско. Миръ бр. 5725, 1920.

— Една находка на сребърни монети при с. Ракитово, Пещерско. Миръ бр. 5929, 1920.

— Една находка на златни монети отъ Филипа II и Александра III Велики при с. Тополяне, Сѣрско. Отечество V кн. 3, 1918.

— Златнитѣ монети отъ Александъръ Македонски. Прѣпорецъ бр. 132, 1918.

— Нова находка на старини и монети при с. Базауртъ, Добричко. Прѣпорецъ бр. 140, 1918.

— Една находка на бронзови монети отъ Мизия и Тракия при с. Смѣдово, Прѣславско. Зора бр. 155, 1919.

— Една забравена находка на сребърни монети при с. Голѣмо Конаре, Пловдивско. Зора бр. 226, 1920.

— Монети отъ кожа, порцеланъ, глина и пр. Зора бр. 249, 1920.

— Новооткрити български монети. Зора бр. 326, 1920.

— Една находка на сребърни монети отъ Александра Македонски, Филипа III Аридей и Лизимаха. Зора бр. 345, 1920.

— Монети отъ разкопкитѣ на Трапезица при Търново. Зора бр. 370, 1920.

— Откраднатитѣ монети отъ Рилския монастиръ. Зора бр. 384, 1920.

Muschmow, N. Münzfunde aus Bulgarien Numism. Zeitschr. Wien LI 1918, 43—51.

— Einige überprägte Münzen. Пакъ тамъ, стр. 52—54, съ 1 табл.

Netzhammer, Erzbischof R. Die christlichen Altertümer der Dobrudscha. Bukarest 1918, 224 S. 8° съ 82 образа.

Никовъ, П. Къмъ историята на сѣверозападнитѣ български земи. Спис. на Акад. XVI, клонъ ист.-филол. IX, 1918, 43—64. — Отнася се до Браничевската область (Пожаревацко).

— Българо-унгарски отношения отъ 1257 до 1277 год. Сборн. на Акад XI, клонъ ист.-филол. VIII, 1920 стр. 1—220.

Поповъ, Р. Гробни находки отъ халщатската епоха. Спис. на Акад. XVI, клонъ ист.-филол. IX, 1918, 105—116 съ 10 табл. — Находки отъ Видинско, Вратчанско, Битолско и Гевгелийско.

Preisigke, Fr. Die Inschrift von Skaptoparene in ihrer Beziehung zur kaiserlichen Kanzlei in Rom, Strassburg 1917, VII + 75 стр.

Ruzicka, L. Unedita aus Moesia inferior. Numism. Zeitschr. N. F. X 73—173.

— Unveröffentlichte Münzen aus Hadrianopolis (Thracia). Berliner Münzbläter № 201/2, 1918, 11 стр. съ 1 табл. —

Описва 45 неиздадени монети отъ собствената си сбирка.

Seure, G. Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus. IIe série, Ie partie: Inscriptions. Paris, Leroux 1920, 222 стр. 8°. — Тази книга е сборникъ отъ статиитѣ, които Сьоръ обнародва подъ сѫщото заглавие въ Revue archéologique 1914—1919. За първата часть отъ неговата Archéologie thrace гл. Извѣстия IV 1915, 293—299.

— Connaitrions-nous, enfin, un texte en langue thrace? Revue des études anciennes XXII 1920, 1—21. — Гл. рецензията по-горѣ стр. 154 сл.

Симеонъ, митрополитъ. Гръцкиятъ надписъ върху иконата на Исуса Христа въ Охридската църква св. Богородица — св. Климентъ. Спис. на Акад. XVI, клонъ ист.-филолог. IX, 1918, 117—121.

Staneff, N. Geschichte der Bulgaren. II. Teil: vom Beginn der Türkenzeit bis zur Gegenwart. Bulg. Bibl. hrsg. von Prof. G. Weigand, Bd. VI. Leipzig 1917, VIII+192 стр. 8° съ 4 образа и една карта.

Strzygowski, Jos. Die Baukunst der Armenier und Europa. Ergebnisse einer vom kunsthistorischen Institute der Universität Wien 1913 durchgeführten Forschungsreise. Wien, Schroll 1918, 2 тома, XII+888 стр. 4° съ 828 образа и една карта. — Авторътъ разглежда и нѣкои старохристиянски сгради отъ България (Патлейна, Клисе-кьой, Пирдопъ, Перущица и София).

— Ein Christusrelief und altchristliche Kapitelle in Moesien. Byzant.-neugriech. Jahrbücher I 1920, 17—34. — Обнародва единъ релиефъ на Исуса Христа отъ Трапезица и нѣколко старохристиянски капители отъ Търново и Месемврия, като указва на голѣмия интересъ на старохристиянскитѣ паметници отъ България.

Филовъ, Б. Софийскитѣ църкви Св. Георги и Св. София. Развитие I 1918, 144—147.

— Тракийско-микенски отношения. Сборн. въ честь на проф. Ив Д. Шишмановъ, София 1920, 40—53.

— Рапортъ върху дѣйностьта на Народния Археол. Музей отъ 1909 до 1919 год. Годишникъ на Нар. Арх. Музей I 1920, 1—67.

— Старобългарското изкуство. Зора бр. 343 отъ 7 VII 1920.

Filow, B. Hermesstatue auf einer Münze von Pautalia. Numismat. Zeitschr. Wien I 1918, 39—41.

— Stobi. Deutsche Balkan-Zeitung, бр. 183 отъ 16 VIII 1918.

— Die altbulgarische Kunst. Bern, Haupt, 1919, VIII+88 стр. 4° съ 58 табл. и 72 образа въ текста. — Въ това съчинение, излѣзло сѫщеврѣменно и на френски (L'ancien art bulgare), както и на английски (Early Bulgarian art), авторътъ разглежда развитието на старобългарското изкуство отъ основаването на първото българско царство до края на турското владичество въ България, като изтъква неговитѣ връзки отъ една страна съ ориенталското изкуство, а отъ друга — съ византийското. Върху 48 отъ таблицитѣ сѫ възпроизведени въ фототипия най-важнитѣ паметници на старобългарското изкуство (скулптури, стари сгради, фрески, икони, метални издѣлия и дървени рѣзби), а останалитѣ 10 таблици съдържатъ цвѣтни репродукции на фрески и миниатюри.

Haberlandt, A. Volkskunst der Balkanländer in ihren Grundlagen erläutert. Wien, Schroll & Co 1919, 78 стр. 4° съ 26 табл. и 40 образа въ текста.

Чилингировъ, Ан. Глинени фигурки отъ прѣдисторичното селище въ с. Султанъ. Сборн. на Акад. XI, клонъ ист.-филол. VII, 1920, 42 стр. съ 8 табл.

— Рапортъ върху изучванията на прѣдисторичнитѣ селища въ североизточна България. Годишникъ на Нар. Археол. Музей I 1920, 68—75.

Шишковъ, Ст. гл. Георгиевъ, Й.

Chichkoff, St. L'Hellénisme dans la péninsule balk nique, Philippopoli, Danoff 1919 92 стр. 8°.

Шкорпиль, К. Старобългарски паметници въ Добруджа. Сборн. Добруджа, изд. отъ Съюза на бълг. учени, писатели и художници. София 1918, 191—234. — Дава подробно описание на укрѣпения лагеръ при Николицелъ, който той приписва на Аспаруха.

Schuchardt, C. Die sogenannten Traianswälle in der Dobrudscha. Abhandl. der Berlin. Akad. 1918 № 12, 66 стр. съ 24 образа, 1 табл. и 1 карта.

1 *a* 1 *b* 1 *c* 1 *d*

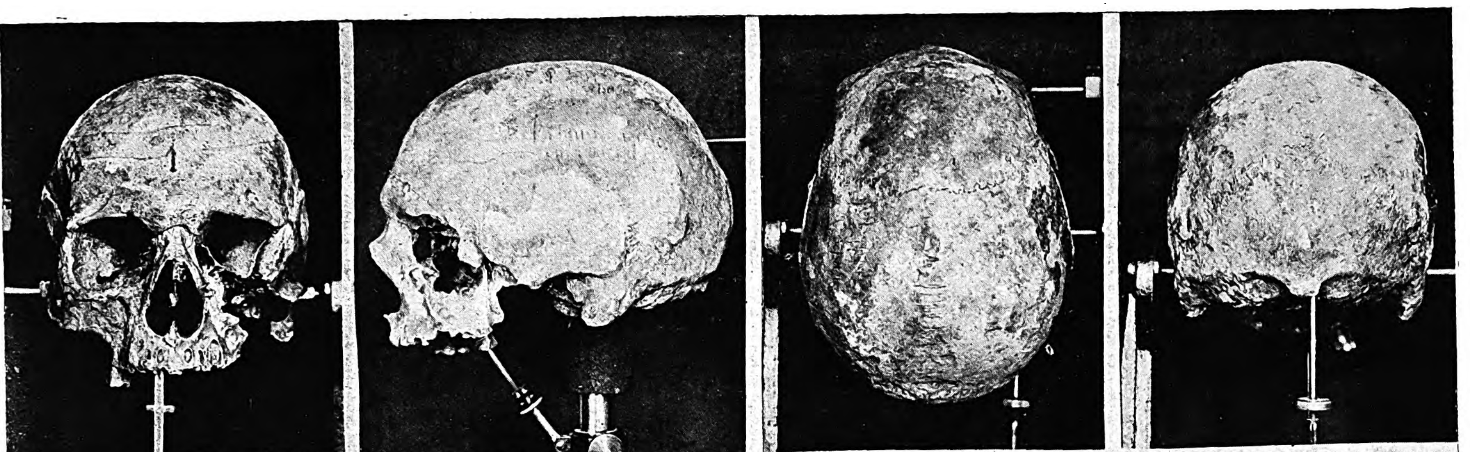

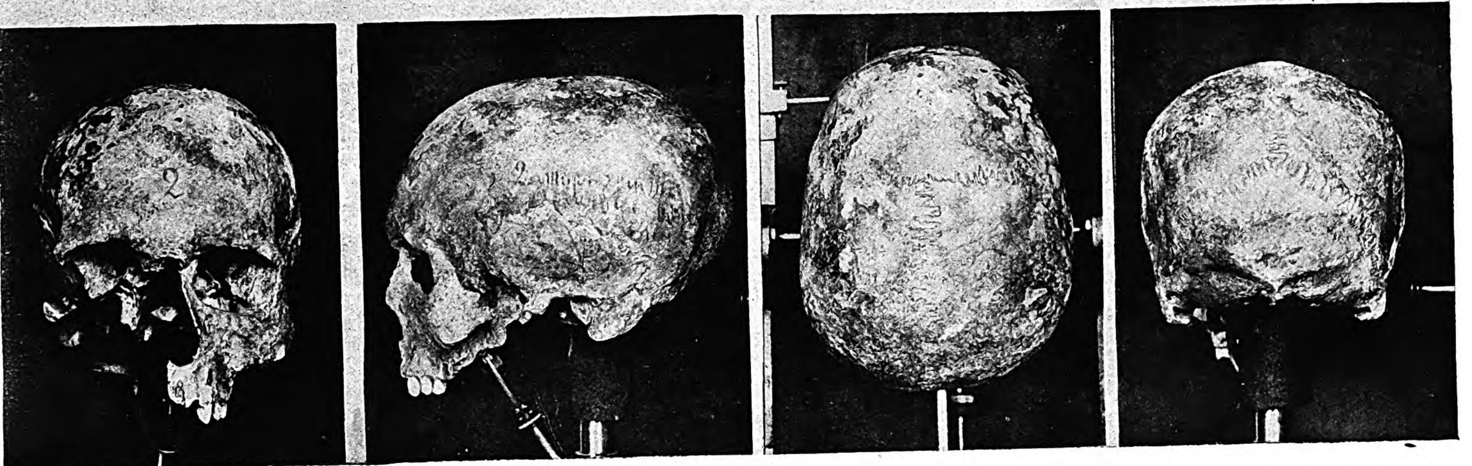

2 *a* 2 *b* 2 *c* 2 *d*

ЧЕРЕПИ ОТЪ СТАРОХРИСТИЯНСКА ГРОБНИЦА ВЪ СОФИЯ.

1 *a*

1 *b*

1 *c*

1 *d*

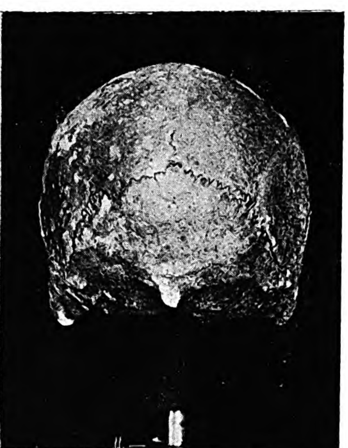

2 *a*

2 *b*

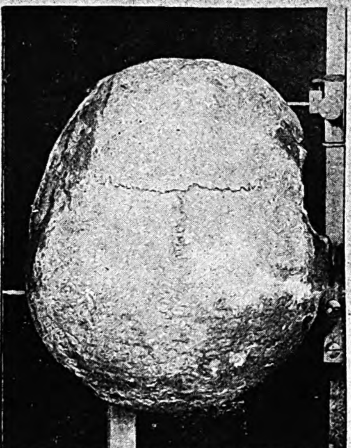

2 *c*

2 *d*

ЧЕРЕПИ ОТЪ СТАРОХРИСТИЯНСКА ГРОБНИЦА ВЪ СОФИЯ.

1

2

ГЛИНЕНИ ФРАГМЕНТИ СЪ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТЪ ХИСАРЛЪКА ПРИ КЮСТЕНДИЛЪ (къмъ стр. 110)

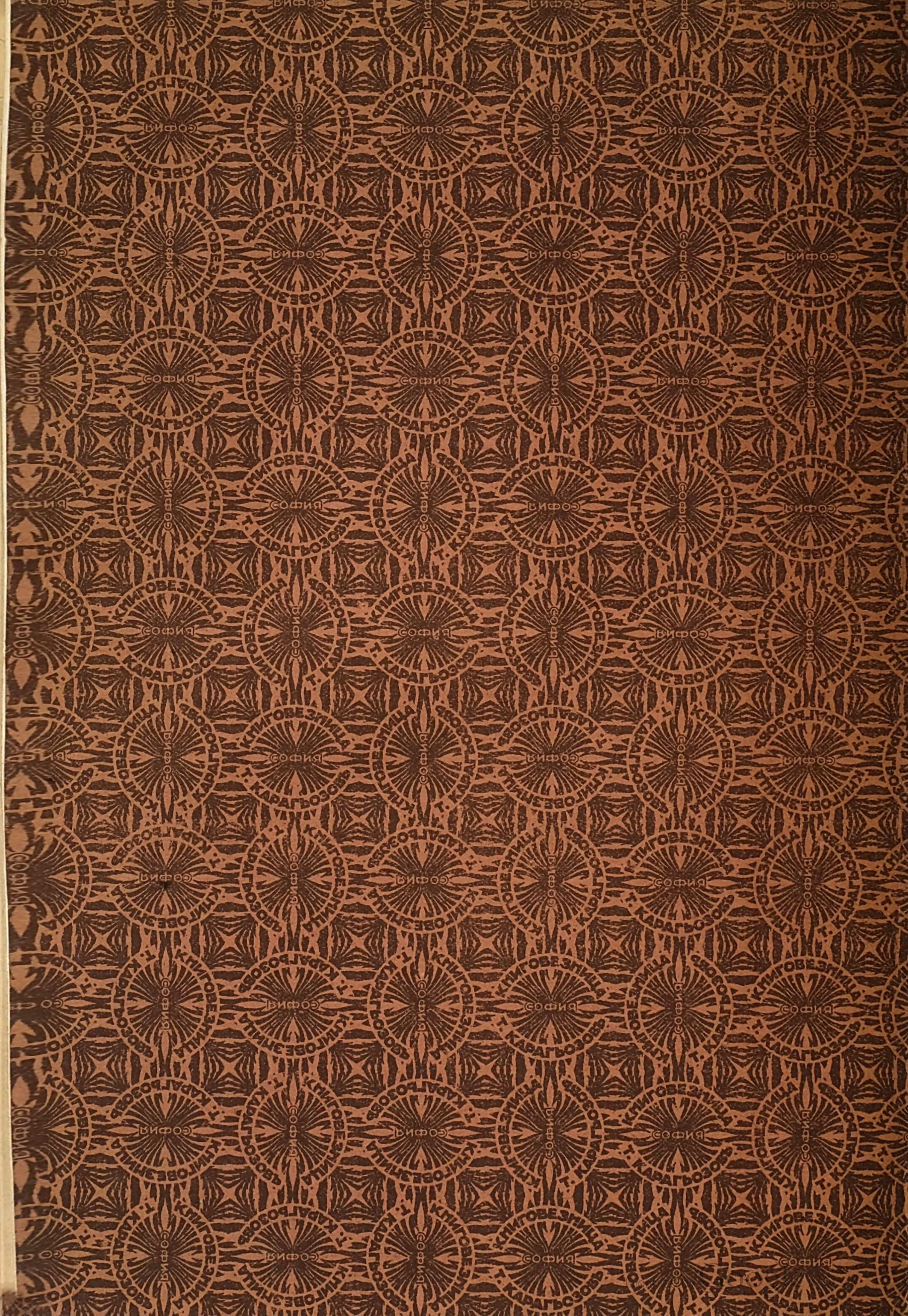
КНИГОВЕЗНИЦА
Т. КАРАГЬОЗОВЪ
СОФИЯ